

De Richthofenkolleksje

*Codicologische en inhoudelijke beschrijvingen
van de tien handschriften, inclusief bezittersgeschiedenis*

Onderzoeksgroep Pastei
Onder licentie
Creative Commons BY-NC-ND 4.0

2023

Inhoud

Tresoar, Hs R 1.....	3
Tresoar, Hs R 2.....	15
Tresoar, Hs R 3.....	33
Tresoar, Hs R 4.....	52
Tresoar, Hs R 5.....	68
Tresoar, Hs R 6.....	94
Tresoar, Hs R 7.....	110
Tresoar, Hs R 8.....	127
Tresoar, Hs R 9.....	143
Tresoar, Hs R 10.....	157

Tresoar, Hs R 1

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 1.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig perkamenten handschrift met toevoeging van papieren katernen met bezittersgeschiedenis, inhoudsopgave en register in handschrift.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Antiquum Ius Frisicum; Codex Wicht; Derde Emsinger Codex; Derde Emsinger Handschrift; E3; Emsiger Landrecht; Hs R 1; Jus Amasanum; Wichtsche Codex.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in het Oudfries.

5. Taal

(Oosterlauwers) Oudfries.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Ostfriesland], z.d. [post 1423].

d. Boekformaat

Quarto.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Ernst Friedrichs von Wicht (1548-1602?); Matthias von Wicht (1694-1778); waarschijnlijk door aankoop in 1779 Diederik F.J. van Halsema (1736-1784); door aankoop in 1784 Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833), gebruikt ca. 1830 door Montanus Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop, via bemiddeling, in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

200 x 146 x 28 mm (HxBxD).

2. Boekblok

193 x 140 x 22 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rol 45); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel kalfsleer, donkerbruin en zwart gespenkeld.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleeden. Kop- en staartinslag: in scharnier schuin weggeknipt/weggesneden tot aan de rand van het schutblad; onderbroken in scharnier; over niet-ingesneden oor heen (gelijk R 2, 3 en 4).

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: een buitenkader van een blinde dubbellijn; eenzelfde middenkader; aan buitenzijde van het middenkader op de hoeken symmetrische bloemstempels (gelijk R 4; Storm van Leeuwen 2006: 888[13]) in blinddruk; centraal in het middenkader een ander assymmetrisch bloemstempel (gelijk R 4; Storm van Leeuwen 2006: 888[4]) in blinddruk.

Rug: verguld met dubbele lijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld; in de velden een verguld assymmetrisch bloemstempel (afwijkend van R 4). De Friese Prijsbinderij (Storm van Leeuwen 2006: 880-889) was hoogstwaarschijnlijk de binder.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5: [OP] DE ETIQUETTE VAN DIT HANDSCHRIFT STAAT | ZEER TEN ONREGTE: OF VERZAMELING VAN 25 OUDE | FRIESCHE WETTEN

ENZ. HOOFDTEKST DER UITGAVE | VAN 1782. Hettema eindigt zijn notitie met: LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hettema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b.) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren de rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering, compleet. Beschreven door ten minste twee handen. Hand boven: Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: ORIGINEELE CODEX | VAN HET | EMSIGER LANDREGT | VAN 1312. Hand onder: Karl Freiherr von Richthofen, 1858 of later: IN FRIES. SPRACHE. Hieronder heeft ook iets gestaan, maar dit is door radering niet meer zichtbaar, op een initiale I of J en een afsluitende [M]A na. Doorhaling ~~VAN 1312~~ in negentiende-eeuwse, onbekende hand. 64 x 92 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Tweede rugveld: Sterk beschadigd restant van papieren etiket, waarop slechts enkele letters zichtbaar zijn: LAND. Fokkema (1959: 2) zag een completer, doch 'thans beschadigd' etiket, met daarop geschreven: E[MSI]GER | LANDREGT | 131[2] | MS. Eigen meting: 29 x 38 mm (HxB). De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850].

Staatveld: Lijmresidu, verdonkerd. Van een verdwenen papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek Friesland is aangebracht.

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, rugkant met kaphoekjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging van 1^e, 3^e en 5^e binding door 2 gaten per binding. Einden 2^e en 4^e binding afgesneden.

d. Rug

1. Vorm/ronding

Rond.

2. Schouders

Niet gekneept; lichte natuurlijke schouders.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet aanwezig: geen rugbeleg zichtbaar tussen opengebroken katernen (p. 64-65).

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen); dubbel garen in (perkamenten) katernen 2 t/m 6.

2. Techniek

Rondslag met dubbele naaigaten en alternerend genaaid; daarbij beide schutbladkaternen wel heel-uit. Vervolgens in het 1^e katern alleen bindingen 1, 3 en 5 gebruikt; 2^e katern met 1, 2, 4 en 5, etc. Eenzelfde werkwijze is gevolgd bij Hss R 2, 3 en 4.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 11, 30, 61, 94, 125, 159, 178 mm (gemeten in katernen 4 en 5).

Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: 19, 37, 47, 84, 129, 141, 166 mm.

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal; met enkele draden bestoken; de bruine draad tweemaal om kern gewikkeld ('Duits kapitaal') en de parel is enkele draaddikte; op 3 plekken door katernen genaaid.

2. Materiaal

Linnen garen om enkelvoudige kern van 2 strookjes perkament.

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voarin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier. Watermerk: "VRYHEYT" in gekroonde dubbele cirkel met motto "PRO PATRIA EIUSQUE LIBERTATE"; contramerck: "GR" met kroon en lauwerkrans, lijkend op: Churchill nr. 95, gedateerd 1785 (Churchill 1935: 69, plaat LXIV). In het midden van de planovellen heeft nog een tweede contramerck gezeten; dit is het monogram "AR", van Adriaan Rogge (1732-1816). Een herkenbaar fragment van het monogram is te zien bovenaan de rugvouw van het hartvel van katern 1. Te zien zijn de naar rechts hellende punt van de "A", de bovenronning van de "R" met de krullende stok en daaronder de afsluitende krullen. Fokkema identificeerde wel het watermerk maar heeft het monogram niet opgemerkt en schreef expliciet dat dit ontbrak (Fokkema 1959: 2).

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia, waarvan het 1^e folium korter is gemaakt en als oor dient en het 2^e folium als dekblad.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel; geen decoratie; geen maculatuur.

j. Sneden

Gesneden; rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Links bovenop het achterdekblad is een papieren strookje geplakt; oorspronkelijk uitstekend, maar later naar binnengevouwen. Daarop is een deel van de naar links lopende staart van een cijfer zichtbaar; het bovenste deel van het strookje mist. Het lijkt erop dat links van dit cijfer ook iets heeft gestaan; uiterst links is een fragment zichtbaar. Dit strookje is een verwijzing naar een veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813. Op het strookje is dus geen volledige tekst meer te zien, maar er zal gestaan hebben: [N^o9] (zie ook Fokkema 1959: 15). Op p. 38 van de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 1 met kavelnummer 9 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Perkamanten kernhandschrift (6 katernen).
2. Later toegevoegde papieren katernen (6 katernen, excl. de gelijktijdig toegevoegde schutbladkaternen).

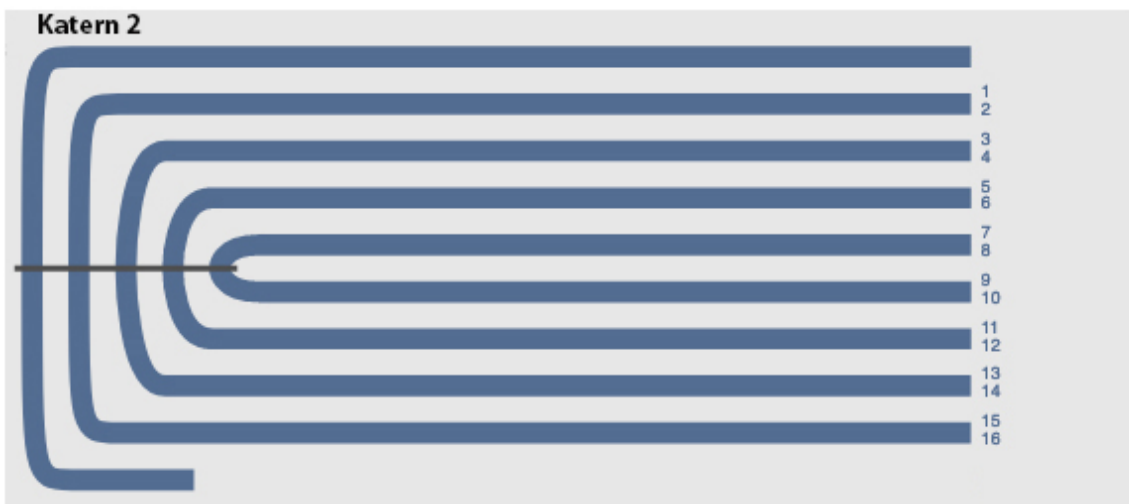
b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{II}, 2^{V-1(1-16)}, 3^{IV(17-32)}, 4^{IV(33-48)}, 5^{IV(49-64)}, 6^{IV(65-80)}, 7^{II(81-88)} [Beide bifolia met perkamenten hartstrook ter reparatie], 8^{II}, 9^{II}, 10^{II}, 11^{II}, 12^{II}.

Er zijn geen custoden en katernsignatures aangetroffen.

Collatietekeningen van de katernen 2 en 7 (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerings

Paginerings, slechts in kernhandschrift, in ijzergallusinkt, 1 t/m 88. Laat-zestiende- of vroeg-zeventiende-eeuwse hand, van Ernst Friedrich von Wicht.

A. Kernhandschrift (katernen 2 t/m 7)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Perkament.

2. Datering van de bladen

N.v.t.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt, blauwe en rode verf, aniline-inkt.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Het handschrift opent niet met een opschrift of titel. De woorden ANTIQVVM IVS FRISICVM bovenaan p. 1, zijn in de late zestiende of vroege zeventiende eeuw aangebracht door Ernst Friedrich von Wicht. Het handschrift kent geen naschrift.

b. Op tekstniveau

De teksten worden niet door op- of naschriften gemarkeerd, wel door witregels: soms één, soms twee. In één geval (p. 44) treedt een witregel op terwijl deze geen tekstovergang markeert. Bij het begin van teksten 1, 4 en 5 zien we verder een gedecoreerde initiaal; deze ontbreekt bij de teksten 2 en 3.

c. Op bepalingniveau

Binnen teksten wordt het begin van een losse bepaling gemarkeerd met een paragraafteken of een lombarde over een of twee regels. Lombarden over twee regels verschijnen alleen aan het regelbegin.

2. Liniëring

De verticale liniëring is vóór de horizontale liniëring aangebracht, met behulp van prickings voor beide (zie bijv. p. 49-50 voor een verticale pricking en p. 87-88 voor een horizontale); de meeste prickings zijn afgesneden.

Op iedere pagina zijn 2 verticale lijnen aangebracht.

Op iedere pagina zijn, na de verticale liniëring, 19 horizontale lijnen aangebracht. De ruimte tussen deze lijnen is ongeveer 8 mm, maar de ruimte is niet overal even breed. De bovenste en onderste lijn, en de 3^e lijn van boven/onderen zijn doorgetrokken over het gehele opengeslagen bifolium, met afwijkingen op de bifolia pp. 20/29, 24/25, 66/79, 71/74 en op pagina 81. De lijnen sluiten aan op de prickings in de buitenmarges (zie bijv. p. 24 bovenaan links).

Volgens Fokkema (1959: 10) bewijst het doorlopen van de 3^e lijn van boven op p. 88 maar niet op p. 81 – terwijl p. 88 nu conjugaat is met p. 81 – dat het laatste katern oorspronkelijk geen binio is geweest en dat het oorspronkelijke conjugaat van p. 81 derhalve zou zijn weggesneden. Daarmee zou het een samengesteld bifolium zijn geworden, wat zou betekenen dat ook het conjugaat van p. 88 weggesneden moet zijn.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 150 x 90 mm (HxB).

5. Aantal regels

18 regels; hoogte gemiddeld ca. 8 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera textualis.

b. Aantal handen

Eén schrijver/kopiïst, aldus Fokkema (1959: 12, 14). Fokkema meldt niets over de rubricator, die er wel moet zijn geweest, want in het handschrift zijn aanwijzingen te zien die de schrijver/kopiïst heeft aangebracht voor de rubricator, zoals de representant voor de lombarde T op p. 5.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

In het handschrift lijkt het patroon te zijn aangehouden om eerst alle initialen (ook de gedecoreerde) en lombarden – een of twee regels hoog – in één reeks afwisselend blauw en rood aan te brengen; slechts op enkele plaatsen raakte dit systeem ontregeld (zie pp. 39-41; 48-51; 70-71; 75-76). Ook lijken, in een vergelijkbare reeks, de paragraaftekens te zijn aangebracht,

waarbij ook werd getracht een blauw/rood-cadans aan te houden. In R1 is ook het gebruik van representanten vastgesteld, zie bijvoorbeeld p. 83.

p. 1: Openingsinitiaal 'H' in blauw, 5 regels hoog. Verlucht met penwerk in rood en zwart, floraal motief: acantusbladeren, uitlopers in de binnenmarge naar onderen met de volledige hoogte van het tekstblok mee. Zwarte spikkels in de uitsparing in de buik van de 'H'.

p. 43: Gedecoreerde initiaal 'A' in blauw, 3 regels hoog. Verlucht met penwerk in rood en zwart, floraal motief: acantusbladeren; parels en puntjes tegen de linkerzijde van de initiaal; uitlopers in de binnenmarge naar boven en naar onderen.

p. 53: Gedecoreerde initiaal 'H' in blauw, 3 regels hoog. Verlucht met penwerk in rood, floraal motief; bloemkelk; parels en puntjes tegen de linkerzijde van de initiaal.

8. Glossen

Het manuscript bevat enkele marginale glossen:

p. 44, in de buitenmarge, besneden: ODER MENEN WERVE | F 70 REDIEWAN. Hand: Onbekend.

p. 72, in de binnenmarge: ERUE | UND. Hand: Onbekend.

10. Overige marginalia

p. 68: om een gat in het perkament, ter hoogte van de 3^e en 4^e regel, in de binnenmarge, is een cirkel in rode inkt getrokken. De cirkel heeft een diameter van 12 mm.

c. Inhoud kernhandschrift

1. Emsinger Boeteregister

Gerb. 702

p. 1-36

[Geen opschrift]

Incipit: HER BREUD FLOWER PAN|NINGAR

Explicit: SCHANCHMA ENE MOMNE | PISSE FOR BIARE TUEN SCILL|NGAR TO BOTE

[Geen naschrift]

2. Aanvullingen op de landrechten en de boeteregisters

Gerb. --

p. 36-42

[Geen opschrift]

Incipit: THET IS LONDRIUCHT ANDA | MEIMA AC RIUCHTE FOR MO|RTH DEDE

Explicit: HWSA O|THEREM DRUNKEN BI SPITH ALRAC | THERE BOTA TWELF PANNIGAR

[Geen naschrift]

3. Raadsel van de drie broers

Gerb. 643

p. 42-43

[Geen opschrift]

Incipit: THER WEREN THRE BROTHERE AN|DA WEREN OLLE FUL BROTHERE

Explicit: ANDA THA DELDEN OLLE ENES FEIDERS ANDA ENES MO|DERS GOED

[Geen naschrift]

4. Emsinger Doemen van 1312

Gerb. 700

p. 43-53

[Geen opschrift]

Incipit: ANNO DOMINI M CCC XII | THA SETTEN THA MENE | RIUCHTERAR ANDA HAUD|LINGAR

Explicit: THET IS THI MENA DOM FON | ALLA DADSLACHTEM SA HUET|TE DADSLACHTA SINES
TIUGES BRE|KETH SA SKELMA THES VNGUNGA

[Geen naschrift]

5. Emsinger Penningschuldboek

Gerb. 701

p. 53-88

[Geen opschrift]

Incipit: HJR BIGINNATH THA DOM|AR THER ALLA THA AMES|GA BI REKENIATH ANDA | BI RIUCHTATH

Explicit: HETH THIU | MODER AFTE KINDER SA DELATH HIA | HIRE MODER GOD ALSA HIT HERT BI | HONDUM TWA SUSTERE A IEN ANNEN | BROTHER

[Geen naschrift]

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Op het eerste, ongenummerde, perkamenten vel van het kernhandschrift staat op de rectozijde in de linkeronderhoek een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in donkerrode inkt: PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland.

Op de versozijde van voornoemd vel staan: een raadsel, enkele spreuken en een vers in de hand van Ernst Friedrich von Wicht; hij gebruikte hier verschillende typen schrift.

Bovenaan, Duits cursief, in het raadsel: ÆNIGMA FRISICUM | ICK HEERDE EYN OCHE MUDEN, | VHR FYFF VND TRITICH TUDEN, | VND VHR DIU SALTE SEE, | VND NOCH WITH MHA, DETH REDE.

Daaronder, in humanistisch schrift, een spreuk: TIITUS EST HABUISE PARUM SINE FRAUDE DOLOQUE | PLURIMA QUAM NULLO IURE TENERE BONA. | ERNESTUS FRIDERICH.

Hieronder, ook in humanistisch schrift, een tweede spreuk: MILITA BONAM MILITIAM RETINENS FIDEM & SALUAM | CONSCIENTIAM.

Daar weer onder, in Duits cursief, nog een spreuk: HUTH DICH FÜR SÜNDE, UND SCHULDE | SO HASTU GODTS VND DER MINSCHEN HULDE.

Onder deze teksten schreef Karl von Richthofen: DIE AUF DIESER SEITE UND AUF DEM RAND DER FOLG., GESCHRIE-|BENEN WORTE, RÜHREN HER VON ERNST. FR. V. WICHT ; VGL. M. V. WICHT | OSTFR. LR. VORR. 167.

Op het tweede perkamenten vel, p. 1, noteerde Ernst Friedrich von Wicht genoteerd: ANTIQVVM IVS FRISICVM.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn beide schutbladkaternen en de katernen 1 en 8 t/m 12. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-VI (voorin) en *fol. VII-XXVIII (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier; hetzelfde papier als de schutbladen, zie 3.i.

2. Datering van de bladen

1775-1800 (op grond van watermerk, zie 3.i).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); aniline-inkt.

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd.

Het voordeksblad is niet gelinieerd.

*Fol. Ir is gelinieerd met twee verticale potloodlijnen links en rechts. *Fol. II is zowel op de recto- als versozijde op deze wijze gelinieerd. Hiertussen staat tekst geschreven. In het daaropvolgende, toegevoegde katern is ook een verticale liniëring op de recto- en versozijden aangebracht (met uitzondering van het laatste blad, versozijde), maar dan met een dubbele lijn links. Tussen de meest linkse van die dubbele lijnen en de rechterlijn staat tekst geschreven. De ruimte tussen de dubbele lijnen links is gereserveerd voor een secundaire nummerindeling; de primaire nummerindeling staat links van de buitenste lijn.

*Fol. VIIr/v is niet gelinieerd. Alle volgende folia zijn wel gelinieerd, zowel aan de recto- als versozijde – afgezien van de versozijde van het laatste vliegend blad (*fol. XXVIII). Daar is telkens slechts één lijn gezet, rechts op het vel.

Het dekblad achterin is niet gelinieerd.

c. Handen en transcripties

De papieren katernen in dit handschrift zijn grotendeels beschreven door Petrus Wierdsma, in of vanaf 1785 (Fokkema 1959: 2), tenzij anders vermeld.

1. Schutbladkatern voorin en katern 1

Op het voordekblad staat links bovenin het cijfer '1'. Het is geschreven in potlood, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

In het midden van de bovenste helft van het dekblad: PETRUS WIERDSMA. | 1785.

Daaronder: DR. KARL FREIH: VON RICHTHOFEN | 1858., in diens hand.

Onder deze twee namen, op de onderste helft van het dekblad, geradeerd of vervaagd:

BESCHREVEN DOOR JH[R.] HETTEMA IN | [...] TAALKUNDIG MAGAZIJN [VAN] | DE JAEGER 2[30].
In de hand van Eekhoff: [1858].

Op de rectozijde van *fol. Ir: DER WICHTSTER CODEX DES | EMSIGER. LANDRECHT, in de hand van Karl von Richthofen. Daaronder: ZOO ALS 'TZELVE DOOR DE RECHTEREN EN | HOOFDLINGEN, NA REVISIE EN VERMEERDERING | DER OUDE RECHTEN IS VASTGESTELD | IN DEN JAARE. | 1312.

Rechts daaronder: ZIE VAN WICHT OP HET OOST | FR: LANDRECHT. HET VOOR-|BERICHT § 42.

In de linkeronderhoek een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in donkerrode inkt: PROV.

BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland.

Onderaan dit folium een signatuur in potlood, in een twintigste-eeuwse, onbekende hand: HS R 1.

*Fol. Iv: blanco.

*Fol. Iir: ONDER VOORIGE BEZITTERS VAN DEZE CODEX. | ZIJN GEWEEST. Von Richthofen voegt toe: (SCHREIBT P. WIERDSMA :) | 1°. ERNST FRIEDRICH VAN WICHT DIE IN 'T LAAST | VAN DE 16 EEUW GELEefd HEEFT EN A°. 1603. | IN EEN VELDSLAG IN POLEN GESNEUVELD ZOUDE ZIJN | DEZELVE IS GEWEEST EEN BROEDER VAN DEN BET-O =|VER-GROOTVADER (ABAVUS) VAN MATH : VAN | WICHT. ZIE DES LAATSTGEMELDEN VOORREDEN | VOOR T OOSTFR : LANDRECHT BL : 127 NOT : B. | 2 MATTHIAS VAN WICHT DIE A°. 1746 HET | OOSTFR : LANDRECHT HEEFT UITGEGEEVEN, EN IN DE | AANT : OP DAT WERK MENIGVULDIGE PLAATZEN | UIT DEEZE CODEX HEEFT AANGEHAALD, EN DEEZE | CODEX BIJ DE VOORREDEN § 42 & 43 ZEER OMSTAN|DIG EN NAUWKEURIG HEEFT BESCHREEVEN.

Daaronder in de hand van Richthofen: IM JAHR 1779 NAHM WIARDA EINE ABSCHRIFT VON DIESEM | MS., DIE IN HANNOVER AUFBEW. WIRD ; IN IHR IS ANGESCHR | DASZ DASSELBE NACH ABSTERBEN DER VERW. DES V. WICHT, BEI | VER-|STEIGERUNG SEINER BIBL. NACH GRONINGEN GEK. SEI''.

Dan: 3 DIEDRICH FREDRICH JOH : V HALSEMA DIE | GESCHREEVEN ||

*Fol. Iiv: GESCHREEVEN HEEFT DE REGERINGS-VORM DER OM :|MELANDEN, UITMAAKENDE HET 2^e DEEL VAN 'T | GRONINGER GENOODSCHAP PRO EXCOL : IUR : PATR : | DEEZE LAATSTE HEEFT 'T BEKOMEN IN DEN | JAARE 1779 WAARSCHIJNLIJK OP DE VERKO :|PING DER BOEKEN VAN DEN H^r. MATTH : | VON WICHT, EN 'T IS DOOR MIJ GEKOGT | DEN 4 DECEMB: 1784. OP DE VERKOO =|PING DER BOEKEN VAN DEN H^r HALSE :|MA TE GRONINGEN GEHOUDEN.

Dan, in de hand van Richthofen: 4 PETRUS WIERDSMA 1784 ERKAUFT ; NACH SEINEM | 5) TODE VON DESSEN SOHN ZU LEEUWARDEN BESESSEN ; | BIS AM 21STEN APRIL 1858 DIE ~~BUCHER~~ HANDSCHRIFTEN | DES PETRUS WIERDSMA ZU LEUWARDEN VERSTEIGERT | WURDEN, WO ICH DIESES MS. ERSTAND | 6) DR. KARL FR. VON RICHTHOFEN ERKAUFT 1858.

*Fol. IIIr-Vv: hier vinden we een inhoudsopgave (KORTE INHOUD), geschreven door Petrus Wierdsma: 6 beschreven pagina's, ongenummerd. Voor een transcriptie hiervan zie Fokkema (1959: 4-5).

*Fol. VIr: enige potloodaantekeningen door Karl von Richthofen: DAS MS BESPRICHT WICHT OSTFR. | LANDR. VORBERICHT P 167 ,WIARDA | ASEGAB LXV UND HETTEMA EMSI-|GER LANDRECHT LEUWARDEN 1830 VOR-|REDE P. VIII. AUS IHNEN SIND MEINE | ANGABEN IN FRIES : RQ P XVII GENOM-|MEN. HETTEMA GIEBT EIN SCHLECHTES | FACSIMILE VON P. [witruimte opengelaten] DES MS. ES SIND | DARIN WORTE VERLESEN, WIE | SON FÜR FON | WAVN PATH FÜR WAYN PATH (WAGENWEG) | NACH WICHT SOLLTE DAS MS ERST | ENDE DES 15. JAHRH. GESCHRIEBEN | SEIN, DEM WIARDA UND HETTEMA | BEITRATEN. ICH MÖCHTE ES IN DAS | 14. SETZEN. ~~UNGENUGEND~~ FUHRT [Richthofen verplaatst met een correctiehaak het woordje FUHRT

een regel naar onderen, tussen BEWEISEN en WICHT. De H in FUHRT lijkt per ongeluk doorgehaald] | UM SEINE ANSICHT ZU BEWEISEN WICHT AN, | DASS IM MS. POST'GELDENE (IN FRIES RQ 119, 32) | VORKOMMEN. ER SETZT DAFÜR POSTU-|LATUS GELDENE, SIE ABER SEIEN ERST NACH | 1425 GESCHLAGEN. | K V. R .

*Fol. VIv: blanco.

2. Katernen 8 t/m 12 en het schutbladkatern achterin

Alfabetische index, geschreven door Petrus Wierdsma. 31 beschreven pagina's, ongenummerd. Voor een transcriptie hiervan zie Fokkema (1959: 6-9).

Op het achterdekblad staat rechtsonderin: f 5-10-, in de hand van Wierdsma.

Links bovenin het achterdekblad is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

In de twintigste eeuw zijn twee losse items toegevoegd:

1) een strook papier met daarop bovenin een signatuur in onbekende hand, in groene viltstift: Hs R 1.

2) een wit kaartje met daarop een beschrijvende mededeling:

DERDE EMSINGER HANDSCHRIFT | (E 3) | MIDDEN 15 E EEUW.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

Handschrift R 1 bevat geen datum of locatie van ontstaan. R 1 is van later datum dan het inhoudelijk sterk verwante zogenoemde Tweede Emsinger handschrift (Groningen, UB, PE 14), omdat R 1 tekstuitbreidingen daarop bevat (Fokkema 1959: 14, 16-17, 21). Een terminus post quem biedt het voorkomen in tekst 4 ('Emsinger Domen van 1312') van *POSTULATUS GELDENE* (p. 9); dit is een toevoeging ten opzichte van de varianten van deze tekst in het Eerste en Tweede Emsinger handschrift (Groningen, UB, PE 13 resp. PE 14; Von Wicht 1746: Vorbericht, p. 6; Fokkema 1959: 13). De postulaatsgulden werd vanaf 1424 geslagen door postulaat Rudolf van Diepholt (1423-1432, vanaf 1433 bisschop van Utrecht) en daarna veel gekopieerd.

De plaats van ontstaan wordt nergens genoemd, maar mogen we in Emsingo plaatsen, het gebied ten noordoosten van de Eemsmonding, oftewel het tegenwoordige zuidwestelijke deel van Oostfriesland. Hierop wijst de samenstelling van het handschrift, dat teksten bevat die uitsluitend op Emsingo betrekking hebben, zoals de genoemde Emsinger Domen van 1312 (tekst 4) en ook het Emsinger Penningschuldboek (tekst 5). Uit de openingsparagraaf van de Emsinger Domen van 1312 (p. 43/44): ANNO DOMINI M CCC XI | THA SETTEN THA MENE | RIUCHTERAR ANDA HAUD|LINGAR (...) ALLA ZAKE | THER INNA AMASGA LONDE NAD AN|DA BI HOFF SEND. En uit de openingsparagraaf van het Emsinger Penningschuldboek (p. 53): HJR BIGINNATH THA DOM|AR THER ALLA THA AMES|GA BI REKENIATH ANDA BI RIUCHTATH.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

(Het onderstaande is een bewerkte vertaling, en zonder de annotatie, van Popkema (2022: 277-280). De oudstbekende eigenaar is de Oostfries Ernst Friedrichs von Wicht (1548-1602?), die het handschrift pagineerde. Hij is ook de auteur van enkele spreuken en verzen op de versozijde van het eerste perkamenten blad (Fokkema 1959: 12-13), waarbij hij ook zijn naam noteerde (ERNESTUS FRIDERICH). Hij schreef ook een 'titel' op de tegenoverliggende zijde (p. 1: ANTIQVVM IVS FRISICVM), zoals zijn nazaat Matthias von Wicht al vaststelde (1746: 'Vorbericht': 166-167). De volgende met naam bekende bezitter is deze Matthias von Wicht (1694-1778), die het handschrift al in 1746 bezat, getuige de zojuist aangehaalde melding ervan. We mogen aannemen dat de volgende bekende bezitter, de Ommelander rechter D.F.J. van Halsema (1736-1784), het in 1779 verwierf uit Von Wichts nalatenschap: op het tweede vliegblad (recto) citeert Richthofen T.D. Wiarda, die in 1779 meldde dat het handschrift bij de veiling van Von Wicht's bibliotheek "NACH GRONINGEN GEK[OMMEN] SEI"; ook Petrus Wierdsma (1729-1811), die het handschrift zelf op 4 december 1784 in de veiling van Van Halsema's boekerij kocht, stelt op hetzelfde vliegblad (verso) dat Van Halsema het in 1779 "WAARSCHIJNLIJK OP DE VERKOOPING DER BOEKEN VAN DEN H^r.

MATTH. VON WICHT” verkreeg. In de catalogus uit 1813 van Wierdsma’s boekenbezit is het stuk opgenomen op p. 38 als nr. 9, in de catalogus van 1858 op p. 10, als nr. 26.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 3 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus’ zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 3 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsgelerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich’s dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich. 165-169.

1830: Hetteema, M. *Het Emsiger Landrecht, van het jaar 1312. Naar een oorspronkelijk Oud-Friesch perkamenten handschrift uitgegeven*. Leeuwarden.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn. [zie xvii].

1959: Fokkema, K. *De Derde Emsinger Codex*. 's-Gravenhage. (*Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen* 10).

1967: Buma, W.J. & W. Ebel. *Das Emsinger Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 3).

Relevante/gebruikte publicaties

Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden.

1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich.

1782-1788: [Wierdsma, P. & P. Brantsma]. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Leeuwarden/Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de ‘Oude Friesche Wetten’*. Groningen.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.

- 1992b: Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.
- 1998: Johnston, T.S.B. 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49)*. Amsterdam/Atlanta. 179-214.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.
- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.
- 2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century (vol. IIB)*. 't Goy-Houten.
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht.
- 2008a: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- 2008b: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie aan de hand van de Oudfriese boeteregisters. I-II*. Hilversum.
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.
- 2016: Schroot, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk* 70/1-2. 1-28.
- 2021b: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021c: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: Popkema, A.T. 'On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts'. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis)
- [te verschijnen in 2023]: De Vries, H. 'De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.' In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 30.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangrijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 2

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar Richthofenkolleksje, Hs R 2.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig handschrift op perkament met toevoeging van papieren katernen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Titel onbekend. Elbertus (kopiïst).

3. (Korte) aanduidingen

Eerste Hunsinger Codex; Eerste Hunsinger Handschrift; H1; Hs R 2; Hunsinger Landrecht; Ms Wicht; Vetus Jus Frisicum; Wichtsche Codex.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in het Oudfries. Het handschrift bevat ook Latijnse versies van enkele belangrijke rechtsteksten. R 2 is een zusterhandschrift van R 3.

5. Taal

(Oosterlauwers) Oudfries; Latijn.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden], zonder datum [tweede helft veertiende eeuw].

d. Boekformaat

Quarto.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Carel Ferdinand van In- en Kniphuizen (1670-1717); in 1715 of 1716 gebruikt door Heinrich Bernhard von dem Appelle (1686-1767); door aankoop in 1742 vermoedelijk Lambertus Sijlman (ca. 1695?-1763); door aankoop in 1781 Diederik F.J. van Halsema (1736-1784); door aankoop in 1784 Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); in 1834 gebruikt door Karl von Richthofen (1811-1888); ca. 1845-1846 gebruikt door Montanus de Haan Hetteema (1796-1873)); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop, via bemiddeling, in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

207 x 171 x 35 mm (HxBxD).

2. Boekblok

197 x 157 x 26 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rollen 158-160); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel juchtleer, donkerbruin.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleden. Kop- en staartinslag: in scharnier schuin weggeknipt/weggesneden tot aan de rand van het schutblad; onderbroken in scharnier; over niet-ingesneden oor heen (gelijk R 1, 3 en 4).

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: een buitenkader van dubbele blinde lijn met buitenom een decoratieve rol (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006), een middenkader van enkele blinde lijn met buitenom een andere decoratieve rol (Storm van Leeuwen 2006: 888[VI]), aan buitenzijde middenkader op de hoeken bloemstempels (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006) in blinddruk, en in het kader een centraalstempel (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006) centraal in blinddruk.

Rug: verguld met dubbele lijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld, in de velden een verguld bloemstempel (Storm van Leeuwen 2006: 888[9]). De Friese Prijsbinderij (Storm van Leeuwen 2006: 880-889) was hoogstwaarschijnlijk de binder.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met:

LEEWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hettema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat:

Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering, compleet. Beschreven door minstens 2 handen. Meest prominente hand: Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: ORIGINEELE CODEX | VAN HET | HUNSINGOËR LANDREGT, | VAN 1252, EN VAN ANDERE | OUDE FRIESCHE REGTEN | ENZ. De hand daarboven, in linkerbovenhoek, is mogelijk van Karl Freiherr von Richthofen, 1858 of later: DIE S.G. WICHTSCHE. Doorhaling in onbekende hand, negentiende eeuw van: ~~VAN 1252, EN VAN ANDERE | OUDE FRIESCHE REGTEN~~. 64 x 91 mm (HxB).

Achterplat:

Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiket:

Staatveld: Lijmresidu, verdonkerd. Van een verdwenen papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek Friesland is aangebracht.

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, rugkant met kaphoekjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging van enkel 1^e, 3^e en 5^e binding door 2 gaten per binding. Einden 2^e en 4^e binding afgesneden.

d. Rug

1. Vorm/ronding

Rond.

2. Schouders

Gekneept, tot ca. 70 graden.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet aanwezig: geen rugbeleg zichtbaar tussen opengebroken katernen (zie bijv. tussen katernen 6 en 7: p. 80-81).

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, touw, rond.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen); dubbel garen in hele boekblok.

2. Techniek

Rondslag met dubbele naaigaten en alternerend genaaid; daarbij beide schutbladkaternen wel heel-uit. Vervolgens in het 1^e katern bindingen 1, 2, 4 en 5 gebruikt; 2^e katern met 1, 3 en 5, etc. Eenzelfde werkwijze is gevolgd bij Hss R 1, 3 en 4.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 15, 31, 63, 96, 128, 160, 179 (tussen katernen 6 en 7: p. 81-81).

Eerdere, nu ongebruikte, ingekeepte gaten: 15, 46, 102, 156, 186.

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal; met enkele draden bestoken; de bruine draad tweemaal om kern gewikkeld ('Duits kapitaal') en de parel is enkele draaddikte, op onbekend aantal plekken door katernen genaaid.

2. Materiaal

Linnen garen om enkelvoudige kern van 2 strookjes perkament.

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier. Watermerk: "VRYHEYT" in gekroonde dubbele cirkel met motto "PRO PATRIA EIUSQUE LIBERTATE"; contramerik: "GR" met kroon en lauwerkrans, lijkend op: Churchill nr. 95, gedateerd 1785 (Churchill 1935: 69, plaat LXIV). In het midden van de planovellen heeft nog een tweede contramerik gezeten; vermoedelijk is dit het monogram "AR" van Adriaan Rogge (1732-1816); fragmenten daarvan zijn op enkele bladen dicht tegen de kopsnede en de rugvouw te zien.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia, waarvan het 1^e folium korter is gemaakt en als oor dient en het 2^e folium als dekblad.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel; geen decoratie; geen maculatuur.

j. Sneden

Gesneden t.b.v. huidige band; rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Links bovenop het achterdekblad is een papieren strookje geplakt; oorspronkelijk uitstekend, maar later naar binnengevouwen. Daarop is (deels) te lezen: [N^o] 7. Dit strookje is een verwijzing naar een veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (zie ook Fokkema 1959: 15). In de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813: 38) wordt R 2 met kavelnummer 7 weergegeven. Voor- en achterin sporen van 3 aangeregen bindingen van een eerdere, vroege band zichtbaar in het perkament; het laatste perkamenten folium toont aan de frontrand het silhouet van de inslag van die eerdere band.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Perkamenten kernhandschrift (9 katernen).

2. Later toegevoegde papieren katernen (2 katernen, excl. de gelijktijdig toegevoegde schutbladkaternen).

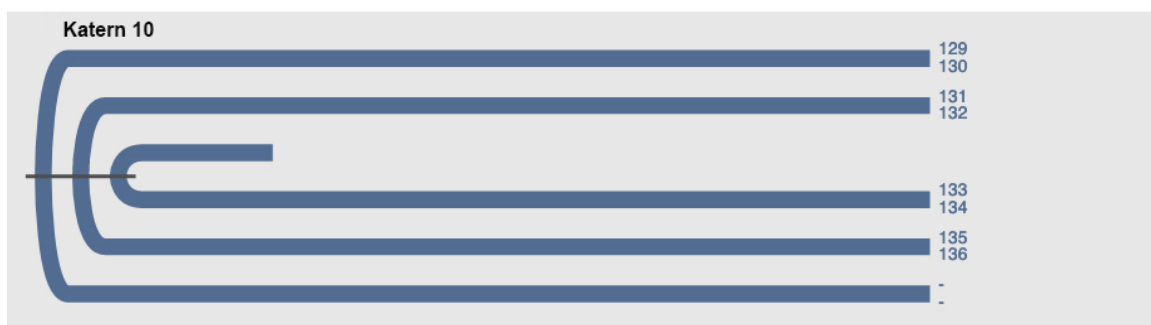
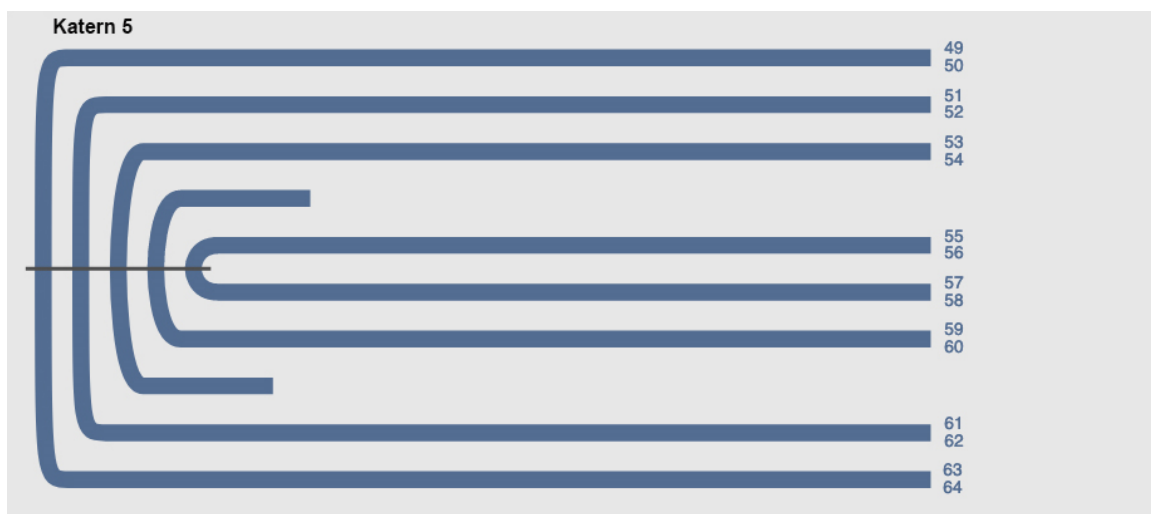
b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{II}, 2^{IV(1-16)}, 3^{IV(17-32)}, 4^{IV(33-48)}, 5^{V-2(49-64)}, 6^{IV(65-80)}, 7^{IV(81-96)}, 8^{IV(97-112)}, 9^{IV(113-128)}, 10^{IV-3(129-136)}, 11^{II}.

Restanten van custodes zijn zo nu en dan zichtbaar, bijv. op p. 112; een volledige custode is zichtbaar op p. 48, linksonder in de binnenmarge.

Collatietekeningen van de katernen 5 en 10 (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginering

Paginering, slechts in kernhandschrift, in ijzergallusinkt, 1-136 (m.u.v. laatste, blanco folium). De hand, vermoedelijk van Petrus Wierdsma (laatste kwart achttiende eeuw), is een andere dan die van de paginering in R 3. Op bepaalde plekken zijn de paginanummers afgesneden, bijvoorbeeld pp. 102, 134.

A. Kernhandschrift (katernen 2 t/m 10)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Perkament.

2. Datering van de bladen

N.v.t.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; blauwe en rode verf; loodstift.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Het handschrift opent niet met een opschrift of titel. Het heeft een naschrift (p. 136) waarin de kopiïst zich bekendmaakt: QUI ME SCRIBEBAT ELBERTUS NOMEN HABEBAT. Dit volgt op een Latijnse standaardformule ter afsluiting van de voorgaande tekst, de Hunsinger Keuren van 1252 (tekst 30).

Het handschrift bestaat tekstueel gesproken uit twee delen: een Latijns deel, dat p. 1-43 (teksten 1-9) bestrijkt, en een Oudfries deel, weliswaar beginnend met enkele Latijnse zinnen, op p. 44-136 (teksten 10-30). Als overgangspagina tussen het Latijnse en het Friese deel geldt p. 43, die grotendeels leeg is. Binnen het Friese deel is overigens tussen p. 132-133 een folium weggesneden; gezien een tekstverlies van 6 volle pagina's in vergelijking tot het zusterhandschrift R 3, is hier bovendien nog een bifolium weggefallen. De weggesneden pagina zal het begin van de Hunsinger Keuren van 1252 (tekst 30) hebben bevat.

b. Op tekstniveau

Tekstovergangen worden niet altijd en niet op steeds dezelfde wijze gemarkeerd; een nieuwe tekst begint wel altijd op een nieuwe regel. Slechts tweemaal begint een tekst na een witregel, op p. 34 en p. 70; bij de laatste is de witruimte overigens later opgevuld met een tekstopschrift in rood. Iets minder spaarzaam is het gebruik van gedecoreerde initialen om het begin van een nieuwe tekst te markeren. In de andere gevallen is het begin van een nieuwe tekst weinig distinctief van het begin van een losse bepaling: het gebruik van een lombarde over twee regels. Opschriften bij teksten, altijd in rood, vinden we bij de teksten 14, 16, 18, 19 en 22. Naschriften, in het Latijn, vinden we bij twee teksten (teksten 9 en 30), die ook de laatste teksten van de beide delen (zie hierboven) vormen. Deze twee naschriften lijken qua opmaak sterk op elkaar. Ze zijn geschreven in een grotere letter en hebben witregels (voor grotere regelafstand) tussen de tekstregels in.

c. Op bepalingniveau

Het begin van een losse bepaling wordt vaak gemarkeerd met een lombarde over een of twee regels. Een lombarde over twee regels verschijnt alleen aan het regelbegin. Een lombarde over één regel verschijnt ook zeer vaak intraverbaal; hierbij betreft het opvallend vaak – net als bij het zusterhandschrift R 3 – de tekstsoort 'boeteregister'. Vaak verschijnt bij het begin van een losse bepaling een intraverbaal paragraafteken in plaats van een lombarde – waarbij het overigens opvalt dat het zusterhandschrift R 3 in het geheel geen paragraaftekens bevat. Alleen in de Latijnse en Friese versies van de Zeventien Keuren (teksten 1 en 11) en de Vierentwintig Landrechten (teksten 4 en 13) alsook in het Hunsinger Boeteregister (teksten 18 en 20) verschijnen, altijd rode, tussenkoppen als opschrift bij losse bepalingen.

2. Liniëring

De verticale liniëring is vóór de horizontale liniëring aangebracht, met behulp van prickings voor beide (zie bijv. p. 126-127); de meeste prickings aan de frontrand zijn afgesneden.

Op vrijwel iedere pagina zijn 2 verticale lijnen zichtbaar.

In de eerste 4 katernen van het kernhandschrift (t/m p. 64) zijn op iedere pagina 21 horizontale lijnen zichtbaar. In katern 5 van het kernhandschrift (t/m p. 80) zijn dat er 20 en vanaf katern 6 weer 21. Vanaf katern 5 van het kernhandschrift, vanaf p. 65, wordt lijn 21 beschreven, alsof vanaf dat moment de tekst naar onderen zakt ofwel de tekstpositie gecorrigeerd is; zie Bremmer (2018: 176).

De glosse op p. 62 is apart onderlijnd, met 19 lijnen. Een verticale lijn loopt bovendien vanuit de 13^e regel van de glosse omhoog en ook deels door de glosse heen (glosseregels 3 t/m 12). Deze verticale lijn bevindt zich aan de buitenzijde van de verticale lijn links van het tekstblok. De liniëring van deze glosse is met een ander medium (loodstift) aangebracht dan de reguliere liniëring van de hoofdtekst.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 160 x 115 mm (HxB).

5. Aantal regels

20-21 regels; hoogte gemiddeld ca. 8 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera textualis.

b. Aantal handen

Hoekstra (1950: 10, 22-23) merkt op dat er meerdere personen hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het manuscript: een (1) schrijver/kopiïst ('Elbertus', zie colofon op p. 136); een (2) rubricator; en/of (2/3) een opschriftenschrijver; (4) een corrector.

Opvallend is dat R2 sterk lijkt op R 3: de handen waarin beide teksten geschreven zijn, lijken in penvoering, vorm van de individuele letters en tekstopmaak zo overeen te komen, dat het niet anders kan of we zien hier een en dezelfde kopiïst aan het werk; zo ook Bremmer (2018: 172).

Voor een uitgebreide paleografische beschrijving, transcriptie en editie wordt verwezen naar Hoekstra (1950).

Tussen p. 54-55 is een kimstrook zichtbaar, met daarop enige 'probationes pennæ': ter hoogte van regel 14: M of III; ter hoogte van regel 15: M of III; ter hoogte van regel 18: P; ter hoogte van regel 19: M of III. De hand is een andere dan die van de kopiïst.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Hoekstra (1950: 22-23, 38-41) beschrijft de rubricatie. Daarop aanvullend: Bij de rubricatie is sprake van een nagenoeg foutloos aangehouden afwisseling rood/blauw. Gedecoreerde initialen zijn te vinden op p. 1, 10, 23, 34, 44 (2x), 56 en 70. Alle gedecoreerde initialen zijn drie-, vier- of (eenmaal, p. 34) vijfregelig.

p. 1: Initiaal 'H', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk. Drieregelig.

p. 10: Initiaal 'H', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk. Drieregelig.

p. 23: Initiaal 'A', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk. Drieregelig.

p. 34: Initiaal 'K', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk, rode stippen in de open ruimtes. Vijfregelig.

p. 44: Initiaal 'I' en initiaal 'H', beide littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk, rode stippen in de open ruimte van de 'H'. Vierregelig.

p. 56: Initiaal 'T', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk. Drieregelig.

p. 70: Initiaal 'T', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk. Vierregelig.

Lombarden van 1 en 2 regels hoog.

De rubricatie van R 2 lijkt in dezelfde stijl of zelfs van dezelfde hand als die in R 3 te zijn.

In R 2 is ook het gebruik van representanten vastgesteld, zie bijvoorbeeld p. 109.

8. Glossen

De codex bevat meerdere marginale en interlineaire glossen. Hoekstra meldt (1950: 23-25): aantekeningen uit een jongere tijd dan de hoofdtekst, die duidelijk van drie verschillende handen afkomstig zijn. Helaas zijn ze niet altijd goed leesbaar door o.a. afsnijding. Voor transcripties wordt verwezen naar Hoekstra (1950: 23-25).

Hand a): p. 15 en 62. Inhoudelijke commentaren. Het commentaar in de uitgebreide glosse op pagina 62 is interessant omdat het een afschrift van een fragment uit een ons onbekend Westerlauwers handschrift is, aldus Hoekstra (1950: 24). De glosse op p. 15, in margine, is sterk besneden. Hoekstra (1950: 17): CUM DO[ODECIM] | WIT J[URAMEN] | TIS

Hand b): p. 27, 77, 79, 83-85, 89, 93-95, 98, 101, 102, 111, 112, 117, 121. Verbeteringen, inhoudelijke commentaren, notæ.

Hand c): p. 134, 135. Inhoudelijke commentaren.

Tenslotte meldt Hoekstra dat er ook correcties en raderingen zijn, van onbekende hand(en):

p. 4, 22, 31, 36-38, 66, 70, 72, 82, 83, 85, 90, 94, 95, 97, 102, 106, 115. Zie Hoekstra (1950: 24-25).

9. Overige marginalia

Maniculae: p. 83: binnenmarge; p. 87: buitenmarge; p. 102: buitenmarge. Mogelijk zijn al deze maniculae aangebracht door hand b), aldus Hoekstra (1950: 24).

Paragraaftekens: p. 79: binnenmarge; p. 89: buitenmarge; p. 102: buitenmarge; p. 112: buitenmarge. Mogelijk zijn al deze paragraaftekens aangebracht door hand b), aldus Hoekstra (1950: 24).

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten 1-9 zijn in het Latijn; de teksten 10-30 in het Oosterlauwers Oudfries.

1. Zeventien Keuren (Latijn, 'Petitiones')

Gerb. 627

p. 1-8

[Geen opschrift]

Incipit: HEC EST PRIMA | PETITIO ET KAROLI REGIS. CONCESSIO. OMNIBUS FRISONIBUS. QUOD VNIUERSI | REBUS PROPRIIS UTANTUR. QUAM DIU NON DE MERUERUNT POSSIDERE.

Explicit: QUID FECERINT PRETER .V. | CAUSAS. ILLAS TULIT KAROLUS. REX OMNIBUS FRISONIBUS.

[Geen naschrift]

2. Wenden op de Zeventiende Keur (Latijn, 'Cause')

Gerb. 629

p. 8-9

[Geen opschrift]

Incipit: PRIMA EST VBICUMQUE CLARA DIE UEL LUCENTE SOLE DUO EXERCITUS CONGREGANTUR CUM ERECTO UEXILLO | ET SECURITATE UEL OFLEDENE

Explicit: PROPTER HOC QUIA NON | DETERIOR FUR IS QUI FURATUR SANCTIS ET DOMINIS ET | OMNI POPULO.

[Geen naschrift]

3. Epiloog op de Zeventien Keuren (Latijn)

Gerb. --

p. 9-10

[Geen opschrift]

Incipit: HEC SUNT XVII PETITIONES. SIUE ELECTIONES QUAS | FRISONES PECUNIA SUA COMPARAUERUNT.

Explicit: ILLOS IUDICAVIT ET CONDEMPNAUIT. CORAM | DEO ET OMNIBUS SANCTIS SUIS IN CELESTI REGNO ET | TERRESTRI. AMEN.

[Geen naschrift]

4. Vierentwintig Landrechten (Latijn, 'Constitutiones')

Gerb. 630

p. 10-22

[Geen opschrift]

Incipit: HEC EST PRIMA IMPERIALIS CONSTITUTIO | .ID EST. TERRE IUSTITIA UEL FRISONUM IUS ILLUD | PRIMUM

Explicit: ET ILLUD AD TERRAM CECIDIT ET INDE UADIT CUM SANGUINOLENTIS | ARMIS TUNC NON POTEST ILLIUS FACTI IURAMENTA | PREBERE. ||

[Geen naschrift]

5. Algemene Boeteregister (Latijn, 'Emenda')

Gerb. 631

p. 23-30

[Geen opschrift]

Incipit: CRINIS RAPTUM EMENDA .V. SOLIDI ET IIII DENARIA. UEL DUO IURAMENTA.

Explicit: PRO NIGRO VINCULO DEBET EMENDARI CUM CAPITIS | REDEMPTIONE. UEL XII. IURAMENTA.

[Geen naschrift]

6. Drie gevallen voor borgstelling (Latijn)

Opm.: In uitgaven wordt deze tekst vaak niet duidelijk van het voorafgaande Algemene Boeteregister onderscheiden, waartoe het echter niet behoort (vgl. Nijdam 2008b: p. 318).

Gerb. --

p. 30-31

[Geen opschrift]

Incipit: TRES SUNT CAUSE QUE HABENT CONFIRMARI CUM | LX^A. MARCIS

Explicit: TUNC TENETUR ILLE PRENO|MINATAM PECUNIAM DARE.

[Geen naschrift]

7. Inhoudsopgave van de Keuren en Landrechten (Latijn)

Gerb. --

p. 31-33

[Geen opschrift]

Incipit: DEQUIETA POSSESSIONE | DE PACE ECCLESiarUM. ET DEO DEUOTORUM

Explicit: DE PUGNA CONTRA IN PREGNATAM | DE INCENDIARIO

[Geen naschrift]

8. Over gerechtelijke verslaglegging (Latijn, 'Quoniam contra falsam')

Gerb. --

p. 33-34

[Geen opschrift]

Incipit: QUONIAM CONTRA FALSAM ASSERTIONEM IN|IQUI IUDICIS IN NOCENS LITIGATOR
QUANDOQUE NON | POTEST UERAM NEGATIONEM PROBARE.

Explicit: NISI | QUATENUS IN CAUSA LEGITIMIS CONSTITERIT DOCU|MENTIS.

[Geen naschrift]

9. Karelsprivilege (Latijn, 'De libertate Frisonum')

Gerb. 636

p. 34-43

[Geen opschrift]

Incipit: KAROLUS DIUINA FAUENTE CLEMENTIA | ROMANORUM REX ET SEMPER AUGUSTUS.

Explicit: ET ALI QUAM PLURES VIRI PROBI | ET HONESTI.

Naschrift: ACTUM ET DATUM LATTERAN. | ANNO DOMINICE IN CARNATIONIS. C.C.C.C.C. | LIX°. JN
DICTIONE DECIMA. JSTUD EST UE||RUM RESCRIPTUM SICUT TESTANTUR | FRATRES NOSTRI. DE
LIBERTATE FRISO|NUM. AMEN. ||

10. Proloog op de Keuren en Landrechten

Opm.: De proloog begint met een Latijns opschrift, waarna de tekst in het Oudfries doorgaat.

Gerb. 626

p. 44-46

Opschrift: ISTE PROLOGUS PRESTAT NOBIS RECTITUDINEM | ET IUSTITIAM QUAM DEDIT KAROLUS
REX OM|NIBUS POPULIS UT TALEM IUSTITIAM TENEAMUS | SICUT DEUS PRECEPIT NOBIS OMNE
LEGITI|MUM IUSTITIE OBSERUARE.

Incipit: INCIPIT | HIR IS GE SCRUIEN THET WI AL SELIK LOND|RIUCH HALDE SA GOD SELWA HEREST |
BAD.

Explicit: THIS SIN THA SEX AND FIUWERTECH | KENENGA THER WESEN HEBBAT EFTER CRISTES |
BERDE AND BIADAT US TO HEBBANE AND TO HAL|DANE ALLE RIUCHTLIKE THING THET SEND
KESTA|END LONRIUCHT.

[Geen naschrift]

11. Zeventien Keuren

Gerb. 627

p. 46-56

[Geen opschrift]

Incipit: THET IS THIU FORME KEST END THE KENEN|GES KERLES IEFT. ENDE RIUCHT ALRA
FRESE||NA.

Explicit: WANDE EN IERECH MON MEI MITH SINER FERRA | HOND UR WEDIA AND MITH SINERE
TUNGA UT|MELA AL SIN RIUCHT.

[Geen naschrift]

12. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. --

p. 56

[Geen opschrift]

Incipit: THET SEND THA SOGENTENE KESTA THER FRE|SAN MITH HIRA FIA CAPADEN AND HIA FON |
RIUCHTE BRUCA SCELEN

Explicit: THET HI BI RAWAD WURDE FARA GODES AGNEM | AND FARA ALLA GODES HELGUM A
HIMELRIKE | AND ERTHRIKE TO THA EWGA LIWE.

[Geen naschrift]

13. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

p. 56-70

[Geen opschrift]

Incipit: THET IS THET FORMESTE LOND|RIUCHT ALRA FRESENA

Explicit: FORTH SCELE WISE HALDA AND GOD SCEL URSE WALDA | THES REDDERA AND THES
STITHA AND ALLE VN|RIUCHTE THING SCELE WI FOR MITHA.

[Geen naschrift]

14. De vijf sleutels der wijsheid

Gerb. --

p. 70-72

Opschrift: *QUINQUE CLAUES SAPIENTIE*

Incipit: THET SPREC THI WISA SALOMON THER | WAS ALLERA ERTHERSKERA MONNA | WISEST THET
MA ALLE WIS HED AGE || TE VND SLUTANE MITH FIF KEIEM.

Explicit: HWANDE HIA | HIM CRISMA ANDE CRISTENEDE IEWEN HEBBAT. | AND MITH HIRA GODES
WISDOME ALLE LIUDE | TI HIMELRIKE LEDA. AMEN

[Geen naschrift]

15. Drie 'hoofddaden'

Gerb. 645

p. 72

[Geen opschrift]

Volledige tekst: THI MON MEI ENES DEIS THRIA HWED DEDA | DUA. MON SLA. ANDE WIF NEDA.
ANDE STE|LA. AND NE THOR FELLA NOVDER LIUD SKELDE NI | FRANA BON.

[Geen naschrift]

16. Erfrechtraadsel van de drie broers

Gerb. 644

p. 72-73

Opschrift: *FON THRIM BROTHERUM ||*

Incipit: THER WEREN THRE BROTHERE AND WEREN ALLE | FUL BROTHERE

Explicit: THA SLOG THI IUNGESTA HIRA ALRA FEDER AND | NOM AC THET IELD BI TUIRA TELE AND
BI ASEGA DO|ME.

[Geen naschrift]

17. Wenden op de Zestiende Keur

Gerb. 628

p. 73-74

[Geen opschrift]

Incipit: THA USE DROCHTEN ENDA THA | WARLD KOM THA SETTE HI ALLE FIRNA AFIA | AND AFESTA

Explicit: SA ACH HI VMBE | SIN FERETH NENNE FIA BIADA.

[Geen naschrift]

18. Hunsinger boeteregister (eerste deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 18, 20 en 23; vgl. Nijdam 2008b: 440-450). Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 796

p. 74-85

Opschrift: FON THA AGA

Incipit: SA HWA OTHERUM THET AGE UT STET AND HIT | ACOLC EGENDZIN IS.

Explicit: HAUD DUD SEN|GE THETTE WEDER AND VN WEDER ANDE SINE HA|WEDE WITE SOGEN MERK TO BOTE. IEFTHA SOGEN | ETHAR. TE VN RIUCHTANE.

[Geen naschrift]

19. Erfrecht en huwelijksrecht

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 799

p. 85-86

Opschrift: FON THA BROTHERUM

Incipit: SA WEDER THERA BROTHERA MA SA LES IS.

Explicit: SA | STENT THIU FROWE THENNE AFRIA FOTEN.

[Geen naschrift]

20. Hunsinger boeteregister (tweede deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 18, 20 en 23; vgl. Nijdam 2008b: 440-450).

Gerb. 796

p. 86-94

[Geen opschrift]

Incipit: MORTH DOLCH THRIMENE FURTHER ABOTE AND | ARIUCHTE

Explicit: ABBA SIN HOD OF ERAWAD THRI BETE TO BETANE ALLEREC BI FIARDA TUEDE SCILLINGAR.

Naschrift: NU IST AL | GOD NU HETH ABBA SINNE HOD THACHEREM NEMBER | NERTHE THACH SCELTE AL GOD WERTHA.

21. Over erfrecht

Gerb. 800

p. 94-95

[Geen opschrift]

Incipit: HHER AGEN ALLE LAUA ANDA SIBBESTA HOND | TE WARUANE BI HALUA THRIM LAUEM.

Explicit: SA AGEN THA | LAUA TI HWERUANE ON THA HOND THER SE IEWEN | HET. NAS ON THA SIBBESTA.

[Geen naschrift]

22. Overkeuren

Gerb. 632

p. 95-97

Opschrift: THIT SEND THA SO|GEN KERAN THERA FRESENA

Incipit: THA ALLE FRESAN | SKIPAD WEREN. THA LEWEDEN HIA HOC HIRA | SA EREST THENE LOND GONG NOME THET HIA ENE | PIC TUNNA BERNDE

Explicit: THA THRIU HUS AL TI BERNANE END THA SZIURKA | TE BREKANE EN HIA THER UT TI NIMANE.

[Geen naschrift]

23. Hunsinger boeteregister (derde deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 18, 20 en 23; vgl. Nijdam 2008b: 440-450).

Gerb. 796

p. 97-109

[Geen opschrift]

Incipit: THAMA THER ALLE FERNA MACHTE | MITHA FIA FELLA THA SETTE THI KENIG KERL THES KAPA IELD BI SCILLENGUM.

Explicit: THET | HINE BI THA HALSE GRIPE THET HIM SIN SPISE | UP ETA MUTHE HLAPE TUIA XV. ENZA IEFTHA | TIAN ETHAR.

[Geen naschrift]

24. Wenden op de Zeventiende Keur

Gerb. 629

p. 109-112

Opschrift: THIS SEND FIF WENDER THER NEN | WITHER IED NIS

Incipit: THI FORMA | WEND IS. HWERSAMA HEM LIACHTES | DEIS. END BI SCINANDERE SUNNA TUENE HERAN | SOMNATH

Explicit: HWANDE NEN WIRRA THIAF NIS. | THAN THI THER STELT ON HELGUM END HERUM. EN TE LI|KE ALLE LIUDUM.

[Geen naschrift]

25. Algemene boeteregister

Gerb. 631

p. 112-124

[Geen opschrift]

Incipit: FAX FENGES BOTE FIF | SCILLINGAR AND FIWER PENNINGAR IEFTHA TUE|NE ETHAR.

Explicit: THA SETTENA THERA SEX LITHA ALLER EC ON SIT|TANDE END ELE LOM. BI ENE THRIMINA IELDE.

[Geen naschrift]

26. Dingtaal bij aanklacht wegens diefstal

Gerb. 798

p. 124-125

[Geen opschrift]

Incipit: IK SPREK IU TO FON THA LIUDUM END FON THA | FRANA. END FON THISSE SELUA MONNA. THER I | UR SIEN. END UR HERED HEBBAT ON THISSE LIUD|WRPENA WARUE.

Explicit: TO THA MARA STRIDE | HEBBE IK IU BE GRET. END THES MINNERA NE | BI KENNE IK NOWET. ENES EFTES ONDERDES BID|DIC THERE GRETENE.

[Geen naschrift]

27. Priesterboetes

Opm.: Een deel van het hiervermelde explicit (AND ENES BISCOPEB BOTE IX. .C. SCILLINGAR) had, getuige verwijskruisjes in de tekst, drie regels hoger moeten staan (vgl. Hoekstra 1950: 166 n. 8), waar we het inderdaad in het zusterhandschrift R 3 vinden.

Gerb. 642

p. 125-126

[Geen opschrift]

Incipit: THI PRESTER HET | SOGEN WIELSA. THER AL THUS GE HETEN SEND. || ANDERE BOC.

Explicit: AND THREDDA STUNDE SOGEN | END .XX.C. SCILLINGAR. AND ENES BISCOPEB BOTE IX. | .C. SCILLINGAR.

[Geen naschrift]

28. Tien geboden

Gerb. 641

p. 126-127

[Geen opschrift]

Incipit: HIR IS SCRUIEN ALSA DENE | BODE SA GOD SELUA IEF MOYSI IN MONTE | SYNAI UPPA THA BERCHE TE SYNAI ON TUAM STE|NENA TEFLUM.

Explicit: THET TIANDE THET THU NENES THINES | EUNCRISTENA GODES NE IERIE.

[Geen naschrift]

29. Karelsprivilege ('Fon alra Fresena fridome')

Opm.: Na het teksteinde is een pagina weggesneden. Daarop zal echter geen restant van deze tekst hebben gestaan, ook omdat in het zusterhandschrift R 3 de tekst op dezelfde plaats afsluit, waarbij de rest van de pagina blank is gebleven (aldaar p. 72).

Gerb. 636

p. 127-132

[Geen opschrift]

Incipit: THIT WAS TO THERE STUNDE THAT THI KENING | KERL RIUCHTA BI GUNDE.

Explicit: ALDUS MUGIN HIT | ALLE LIUDE FOR STAN THET THI KENING KERL THENE | FRESA VMBE THET KREFTLIKE STRID FRI HEWET GE|DAN. ||

[Geen naschrift]

30. Hunsinger Keuren van 1252

Opm.: De tekst begint in het handschrift 'in media res', wegens één weggelaten bifolium en één afgesneden folium; het restant is te zien tussen p. 132 en 133. Vergelijking met het zusterhandschrift R 3, dat de tekst in zijn geheel bevat, leert dat er drie folia tekst ontbreken (vgl. Simonides 1938: 11).

Gerb. 794

p. 133-136

[Geen opschrift]

Incipit (na weggesneden blad): [...] || THINGATH TE HERANE. HI NE BE SETTE THENE BRECMA.

Explicit: THIT HEB|BAT THA LIUDE KEREN. AND REDGEUAN UPPE SWEREN.

Naschrift: ACTA SUNT HEC. ANNO GRA|TIE. M^o.C.C.LIJ^o. PRESENTI|BUS DOMINIS ABBATIBUS. | EYLWARDO. HEYKONE. ET FRE|THERICO. ET DISCRETIORIBUS | HUNESGONIE. QUI ME SCRIBE|BAT ELBERTUS NOMEN HABEBAT. ||

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Op de versozijde van het ongenummerde, laatste en buitenste folium van het kernhandschrift, staan enkele 'probationes pennæ', nabij de binnenmarge, rondom het midden naar onderen, achtereenvolgens van boven naar beneden: een letter M; daar schuin rechtsonder een lettercombinatie WMD; daaronder een letter M. De hand van deze penneproeven is niet te herleiden naar een van de eerdergenoemde. Eronder staat een verticale streep met daarop staand 60 horizontale streepjes van ongeveer dezelfde lengte, maar elke tiende streep is een keer zo lang als de tussenliggende.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen en de katernen 1 en 11. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-VI (voorin) en *fol. VII-XI (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier; hetzelfde papier als de schutbladen (zie 3.i.2).

2. Datering van de bladen

1775-1800 (op grond van watermerk; zie 3.i.2).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); aniline-inkt.

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd.

Het dekblad voorin is niet gelinieerd. De rest van het schutbladkatern en katern 1 zijn wel gelinieerd, met 2 verticale potloodlijnen links en rechts, zowel op de recto- als versozijde – met uitzondering van de versozijde van het laatste folium van katern 1. Op *fol. Ir is tussen de lijnen van de liniëring staat tekst. Tussen de lijnen op *fol. IIr/v en op *fol. IIIr staat op enkele plekken tekst. Op de daarop volgende *fols. IVr-Vr valt een extra verticale lijn op, bedoeld om een nummering (links) in aan te geven. Rechts daarvan staat tekst, tussen 2 verticale lijnen.

* Fol. VIr is niet gelinieerd, *fol. VIIv wel. Alle volgende vellen zijn wel gelinieerd, zowel aan de recto- als versozijde – afgezien van *fol. XIV. De liniëring bestaat uit een verticale hulplijn links en een verticale hulplijn rechts. Tussen deze lijnen staat tekst.

Het dekblad achterin is niet gelinieerd.

c. Handen en transcripties

De papieren katernen in dit boek zijn grotendeels beschreven door Petrus Wierdsma, in of vanaf 1785, tenzij anders vermeld. Zie Hoekstra (1950: 16-22).

1. Dekblad voorin en schutbladkatern

Op het dekblad voorin staat links bovenin het cijfer ‘2’. Het is geschreven in potlood, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

In het midden: PETRUS WIERDSMA | GEKOGT OP DE VERKOOPING DER | BOEKEN VAN DEN H^R. VAN | HALSEMA 3 DECEMB | 1784.

Daaronder: DR. KARL FREIH. V. RICHTHOFEN | ERKAUFTE 1858 DIESES MS. AUS WIERDSMAS | NACHLAß., in diens hand.

Dan volgt, in de hand van W. Eekhoff, [1858]: DEZE CODEX IS DOOR HETTEMA BESCHREVEN IN DE JAGER, | TAALKUNDIG MAGAZIJN, II 226.

Ten slotte zien we onderaan dit dekblad een strookje papier geplakt met hierop een etiket uit de tweede helft van de twintigste eeuw of begin eenentwintigste eeuw geplakt, met daarop een barcode. Boven de barcode staat: PROV. BIBL. FRIESLAND, onder de barcode: 0476 4982. Het is de enige barcode in de Richthofenkolleksje, en dient als projectregistratiemiddel. Onder dit geheel komt uiterst rechts een deel van de weerdruk van een oud bibliotheekstempel tevoorschijn, welke is gezet op *fol. Ir. Het oude strookje papier is dus aangebracht *na* het zetten van dit stempel, als één geheel met het barcode-etiket. Het strookje is van modern papier, dat in het restauratieatelier van Tresoar wordt gebruikt voor o.a. schutbladen. Het is met stijfjel (reversibel) op het dekblad geplakt.

Op *fol. Ir staan in de hand Karl von Richthofen de bezitters van dit handschrift vermeld: BESITZER: | : GF. ZU INF UND KNIPHAUSEN | VERK. AUS S. NACHLASS A 1742 | : SYLMAN; AUS S. NACHL. VERK. A 1781 | : HALSEMA; AUS S. NACHL. VERK. A. 1784. | : PETRUS WIERDSMA; AUS S. NACHLASSE | VON S. SOHNE VERK 1858 | : K. V. RICHTHOFEN.

In de linkeronderhoek een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in paarse inkt: PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland.

Naast dit stempel, in het midden, een signatuur in potlood in een twintigste-eeuwse onbekende hand: HS R 2.

*Fol. Iv: blanco.

*Fol. IIr: HUNSIINGOËR LANDRECHT | VAN DEN JAARE | 1252 | ONDER DEEZEN TITUL HEEFT DE HEER MATH: v: WICHT | DEEZE CODEX, UIT EEN, HEM TOEGEZONDEN, UITTREKSEL, OM | STANDIG EN NAUWKEURIG BESCHREEVEN IN DE VOORREDEN | VOOR HET OOSTFRIESCH LANDRECHT I 38 BLZ. 146-153. | EN DAT DEEZE CODEX DEZELFDE ECHTE EN ORIGINEELE CODEX | IS, WELKE DE H^R. VAN WICHT MET VEEL YVER, DOCH TE | VERGEEFSCH, HEEFT ZOEKEN OPTESPoren BLIJKT IN T ALGE:MEEN UIT DE BESCHRIJVING MAAR IN T BIJZONDER UIT | HET DEFECT TUSSEN P 132 EN P 133 GEVONDEN. | HET ||

*Fol. IIv: het vervolg: HET WELK DE H^R. V. WICHT IN ZIJN UITTREKSEL OOK REEDS HEEFT | OPGEMERKT. ZIE DE GEMELDE WOORDEN BL: 150 IN | DE NOOT, ONDER AAN.

*Fol. IIIr: een bezittersgeschiedenis: ONDER DE VOORIGE BEZITTERS VAN DEEZE CODEX ZYN GEWEEST. | DE HOOGWELGEB.: HEER GRAAF VAN IN- EN KNIP-HUIZEN | HEER VAN NIENOORT

EN VREDEWOLT, ONDER WIENS BOEKEN | DEEZE CODEX OP DEN 4 APRIL 1742. VERKOGT IS, ONDER DEN | TITUL VAN PETITIONES ET CONTRIBUTIONES KAROLI ROMA | NORUM REGIS DE FRISONUM LIBERTATE, IN CH: PERG: | QUI ME SCRIBEBAT ELBERTUS NOMEN HABEBAT. | DE H^R. ADVOCaat SIJLMAN ONDER WIENS BOEKEN DEZELVE | VERKOGT IS IN DECEMB: 1781. | DE H^R. EN M^R. D: F I: V: HALSEMA, ONDER WIENS BOEKEN | DEZELVE VERKOGT IS. DEN 3 DECEMBER 1784.

*Fol. IIIv: blanco.

*Fol. IVr-Vr: inhoudsopgave, geschreven door Petrus Wierdsma. 3 beschreven bladzijden, op *Fol. IVr/v bovendien enkele correcties en aanvullingen door Richthofen. Voor een transcriptie hiervan, zie Hoekstra (1950: 19-20).

*Fol. Vr: notitie: KEUREN VAN DEN JAARE 1252. BL 133 | ONTBREEKENDE AAN DIT STUK HET BEGIN TUS|SCHEN BL. 132. EN 133. T WELK GEVONDEN | WORDT IN DE ANDERE PERGAMENTEN CODEX DOOR | MIJ OP DE VERKOOPING VAN DE BOEKEN VAN | DEN HEER WEREMÆUS GEKOGT. Met deze ‘andere perkamenten codex’ wordt Hs R 3 bedoeld.

*Fol. Vv-VIv: blanco.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

*Fol. VIIv: INDEX OP DE OUD FRIESCHE BOETEREGISTERS. Index geschreven door Petrus Wierdsma, 5 beschreven bladzijden. Voor een transcriptie hiervan, zie Hoekstra (1950: 20-21). Op het dekblad achterin staat rechtsonderin: F 7-:-: in de hand van Petrus Wierdsma. Linksboven op het dekblad achterin is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

In de twintigste eeuw is een los item (strookje papier) toegevoegd, met daarop getypt: HUNSIINGOER LANDRECHT VAN 1252, HET ZOOGENAAMDE WICHT´ | SCHE PERKAMENTHANDSCHRIFT . | VGL . V .RICHTHOFEN, FRIES.RECHTSQUELLEN, BLZ.XXIII VLGG. | UNTERSUCHUNGEN ZUR FRIES.RECHTSGESCHICHTE I,63 VLGG.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

R 2 bevat geen datum of locatie van ontstaan. Een terminus post quem voor het ontstaan biedt het voorkomen van tekst 30, de Hunsinger Keuren van 1252; het schrift suggereert verder dat R 2 rond het midden van de veertiende eeuw werd gekopieerd (Bremmer 2018: 174).

De plaats van ontstaan wordt niet genoemd, maar mogen we – vooral wegens het voorkomen van de ‘Hunsinger Keuren van 1252’ – wellicht in Hunsingo plaatsen, het noordwestelijk deel van de Ommelanden; Bremmer (2018: 177) suggereert het cistersiënzer klooster te Aduard.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

(Het onderstaande is een bewerkte vertaling, en zonder de annotatie, van Popkema (2022: 283-285).

De kopiïst van R 2 maakt zich op de p. 136 in het colofon met naam bekend: Elbertus. Nadere identificatie is niet mogelijk. De eerste met zekerheid vast te stellen eigenaar van het handschrift is de Ommelander graaf Carel Ferdinand van In- en Kniphuizen, heer van Vredewolt en Nienoord (1670-1717). Deze had zijn residentie op borg Nienoord, en aldaar heeft zijn verre verwant Heinrich Bernhard vom dem Appelle (1686-1767) het oudst bekende afschrift gemaakt, in 1715 of 1716 (Alma 2020). Na In- en Kniphuizens dood lijkt R 2 de familiebibliotheek vooralsnog niet te hebben verlaten. Want op 4 april 1742, tijdens een veiling van boeken uit diens bibliotheek, werd een perkamenten handschrift in quarto verkocht onder de aanduiding ‘*Petitiones et Constitutiones Karoli Romanorum Regis de Frisonum Libertate, in Ch: pergam: qui me scribebat Elbertus nomen habebat*’; hiermee is ongetwijfeld R 2 bedoeld. We kennen de exacte verkoopdatum alleen omdat de latere bezitter, Petrus Wierdsma (1729-1811) deze vermeldde op het *fol. IIIr; weliswaar vermeldde ook Van Halsema in een publicatie uit 1779 het jaar van de auctie en de titel van het handschrift, maar hij noemde daarbij de datum niet. Dit betekent dat Wierdsma een andere bron dan Van Halsema’s artikel gebruikte – wellicht de “naamlijst van verkogte boeken” waarvan Van Halsema gewag maakt. Al is deze catalogus niet overgeleverd, de auctie zelf is wel bekend. Deze

werd te Groningen georganiseerd door drukker Jurjen Spandaw. Wierdsma noemt ook de volgende bekende eigenaar, een “Advocaat Sijlman”. Het betreft waarschijnlijk Lambertus Sijlman (ca. 1695-1763), te Groningen geïmmatriculeerd in 1707, aldaar in beide rechten gepromoveerd in 1718. Wellicht bleef het handschrift na Sijlmans dood in 1763 in de familiebibliotheek, waaruit begin 1782 boeken werden verkocht ten behoeve van zijn dochter, Susanna Wilhelmina Sijlman. Het is niet onaannemelijk dat de volgende bekende eigenaar, de Ommelander jurist D.F.J. van Halsema (1736-1784), die het boek volgens Wierdsma’s aantekeningen in december 1781 verwierf, het langs deze route verkreeg. Van Halsema kende in ieder geval het handschrift nog niet in 1778, blijkt uit zijn genoemde publicatie uit 1779. Na Van Halsema’s dood kocht Wierdsma het, blijkens zijn mededeling op het dekblad voorin, uit de veiling van diens boeken, op 3 december 1784. In de catalogus uit 1813 van Wierdsma’s boekenbezit is het stuk opgenomen op p. 38 als nr. 7, in de catalogus van 1858 op p. 9, als nr. 23.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 2 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus’ zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Vermoedelijk tussen 1847 en 1856 deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 2 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsgeleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrichs dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje – slechts een klein deel van Richthofens grote boekenverzameling – werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die haar overdroeg aan het provinciebestuur van Friesland, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is anno 2022 nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich. 146-153.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn. [zie: xxiii-xxiv]

1846: de Haan Hetteema, M. *Oude Friesche Wetten. I*. Leeuwarden. 1-90

1941: Nauta, K. *Die altfriesischen allgemeinen Bußtaxen: Texte und Untersuchungen*. Assen. 31-46.

1950: Hoekstra, J. *De Eerste en de Tweede Hunsinger Codex*. 's-Gravenhage. (*Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen* 6).

1968: Buma, W.J. & W. Ebel. *Das Hunsinger Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 4).

1998: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam. 347-360.

2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht. Teksten 7, 9, 12 en 21 [zie voor toelichting: 50-72].

2008: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters. II. Analyse van de Oudfriese boeteregisters*. Hilversum. 529-532.
2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia. 134-136, 143-144, 148-151, 153, 168-174.

Relevante/gebruikte publicaties

Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden.

1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich.

1778: van Halsema, D.F.J. *Het aloude Ommelander wetboek van Hunsingo, in de oude oorspronkelijke Friesche landtale omtrent 't midden der dertiende eeuw vervaardigd [...]*. Groningen. (*Verhandelingen Pro Excolendo Iure Patrio*, deel 2, Analecta).

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Leeuwarden/Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1935: Churchill, W. A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.

1959: Fokkema, K. *De Derde Emsinger Codex*. 's-Gravenhage. (*Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen* 10).

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.

1992b: Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.

1998a: Johnston, T.S.B. 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49)*. Amsterdam/Atlanta. 179-214.

1998b: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise*. Amsterdam.

1998c: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam.

2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.

2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.

2004: Bremmer, R.H. *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum.

2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century (vol. IIB)*. 't Goy-Houten.

2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht.

2008a: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.

2008b: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie aan de hand van de Oudfriese boeteregisters. I-II*. Hilversum.

2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.

2014: Popkema, A.T. 'Old Frisian: A Legal Language in Principle'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Directions for Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 73)*. Amsterdam/New York. 369-396.

2016a: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.

2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken*. Assen.

2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via:

<http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].

- 2018a: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*. Gorredijk.
- 2018b: Bremmer Jr, R.H. ‘Codifying the Law: Frisian Legal Manuscripts around 1300’. In: E. Kwakkel (ed.), *Vernacular Manuscript Culture 1000-1500*. Leiden. 143-185, 252-259.
- 2020: Alma, R. ‘Heinrich Bernhard von dem Appelle en de studie van het Fries in de eerste helft van de achttiende eeuw’. In: *Us Wurk* 69/1-2. 1-37.
- 2021a: Bremmer Jr, R.H. ‘Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021’. In: *Us Wurk* 70/1-2. 1-28.
- 2021b: Janssen, R. ‘Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie’. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021c: Janssen, R. ‘Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie’. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. ‘Uit het hart, uit het oog, uit het land’. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: Popkema, A.T. ‘On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts’. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Onderzoeksgroep Pastei. *Thit send tha keran. Ommelandse wegen van een Oudfries handschrift*. In: *De Boekenwereld* 38/3. 34-41.
- 2022e: Janssen, R. ‘Deze Friesche eerezaak moet slagen’. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022f: Popkema, A.T. ‘Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834’. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, ôfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheeca Pasteiensis).
- [te verschijnen in 2023]: De Vries, H. ‘De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.’ In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 30.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1813: *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 3

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 3.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig kernhandschrift op perkament, met latere toevoeging van papieren katernen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Titel onbekend. Elbertus (kopiïst).

3. (Korte) aanduidingen

H2; Hs R 3; Hunsinger Landrecht; Ms Emmius; Ms Scaliger; Tweede Hunsinger Codex; Tweede Hunsinger Handschrift; Vetus Jus Frisicum.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in het Oudfries. Het handschrift bevat ook Latijnse versies van enkele belangrijke rechtsteksten. R 3 is een zusterhandschrift van R 2.

5. Taal

(Oosterlauwers) Oudfries; Latijn.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden], zonder datum [tweede helft veertiende eeuw].

d. Boekformaat

Quarto.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Haro Wyncken (ca. 1490-1563); Julius Caesar Scaliger (1484-1558)?; door schenking Ubbo Emmius (1547-1625); in deze periode gebruikt door Johan Rengers ten Post (1542-1626); anonymus (zie 5.b); Hemmo Arnoldus Werumeus (1737-1782); ca. 1781 gebruikt door Jacob de Rhoer (1722-1813); door aankoop in 1783 Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); in 1834 gebruikt door Montanus Hettema (1796-1873) en Karl von Richthofen (1811-1888); ca. 1845-1846 opnieuw gebruikt door: Montanus Hettema; door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

254 x 175 x 37 mm (HxBxD).

2. Boekblok

245 x 163 x 25 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rollen 161-165); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren en perkamenten boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel juchtleer; donkerbruin.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleeden. Kop- en staartinslag: in scharnier schuin weggeknipt/weggesneden tot aan de rand van het schutblad; onderbroken in scharnier; over niet-ingesneden oor heen (gelijk R 1, 2 en 4).

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: een buitenkader van dubbele blinde lijn met buitenom een decoratieve rol (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006), een middenkader van dubbele blinde lijn met buitenom een andere decoratieve rol (Storm van Leeuwen 2006: 888[VI]), aan buitenzijde middenkader op de hoeken florale stempels (Storm van Leeuwen 2006: 889[18]) in blinddruk, en in het kader een centraalstempel (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006) centraal in blinddruk.

Rug: verguld met dubbele lijnen met decoratieve rol langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld, in de velden een verguld bloemstempel (niet gevonden in Storm van Leeuwen 2006). De Friese Prijsbinderij (Storm van Leeuwen 2006: 880-889) was hoogstwaarschijnlijk de binder.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hettema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hettema citeert

letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met: LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hettema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet. Mogelijk 3 handen, in ijzergallusinkt. Meest voorkomende hand: Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: ORIGINEELE CODEX | VAN HET | HUNSIINGOËR LANDREGT VAN 1252, EN VAN ANDERE | OUDE FRIESCHE REGTEN | ENZ. Onbekende twintigste-eeuwse hand daarboven, in rechterbovenhoek, in blauwe ballpointinkt: H 2. Doorhaling in onbekende hand van: ~~VAN 1252, EN VAN ANDERE | OUDE FRIESCHE REGTEN | ENZ.~~, negentiende eeuw. 64 x 90 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Tweede rugveld: in tweede rugveld 3 stukjes papier waarvan een met ijzergallusinkt. Het is een sterk beschadigd restant van een papieren etiket, slechts een deel van een krul aan een stok van een letter zichtbaar. Hand: Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850].

Staartveld: papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 3. 23 x 25 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, rugkant aan binnenzijde iets afgeschuind, met kaphoekjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging van enkel 1^e, 3^e en 5^e binding door 2 gaten per binding. Einden 2^e en 4^e binding afgesneden.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Gekneept, tot ca. 45 graden.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet aanwezig: geen rugbeleg zichtbaar in opengebroken binnenscharnier voorin.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen); dubbel garen in hele boekblok.

2. Techniek

Rondslag, heel-uit genaaid.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 15, 42, 79, 120, 158, 197, 221 (katern 4).

Eerdere, nu ongebruikte, ingesneden gaten: 22, 42, 95, 150 (katern 4, verder niet te zien).

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal; met dubbele draden bestoken; 'Duits kapitaal' en de parel is dubbele draaddikte, op onbekend aantal plekken door katernen genaaid.

2. Materiaal

Linnen garen om kern van 2 strookje(s) perkament.

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier. Schutbladen: zonder watermerk, grauwer en dunner dan later ingeplakte dubbelbladen, ook meer knopen erin. De twee later ingeplakte dubbelbladen: watermerk: "VRYHEYT" in gekroonde dubbele cirkel met motto "PRO PATRIA EIUSQUE LIBERTATE"; contramerck: "GR" met kroon en lauwerkrans én in de rugvouw van beide dubbelbladen het monogram "AR" van Adriaan Rogge (1732-1816). Watermerk lijkt op: Churchill nr. 95, gedateerd 1785 (Churchill 1935: 69, plaat LXIV).

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia, waarvan het 1e folium korter is gemaakt en als oor dient en het 2^e folium als dekblad; plus twee latere dubbelbladen die langs de rugrand zijn aangeplakt op *fol. Ir (voorin) en op *fol. VIv (de versozijde van het vliegend blad direct na het kernhandschrift).

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel (zowel schutbladkaternen als ingeplakte bladen).

j. Sneden

Gesneden t.b.v. eerdere band dan de huidige; met kapitaalsnede.

k. Verdere bijzonderheden

Veel sporen van een eerdere, vroege band zichtbaar op de eerste folia: de doorrijging van de bindingen en de inslagen van de leren bekleding zijn overgezet.

Hoekstra (1950: 5) vermeldt dat, volgens mededeling van Gerbenzon, mogelijk in een eerdere fase het kernhandschrift gepaard ging met 'een nederduitsch hs. waarin door Halsema een Friesche tekst van den zoogen. Bisschopszoen was bijgeschreven.' Wierdsma bezat een afschrift van die Bisschopszoen, tegenwoordig: Tresoar, Hs 1314.

Links bovenin het dekblad achterin is een strookje geplakt van handgeschept papier. Hierop is nog het restant van een cijfer zichtbaar, in ijzergallusinkt. Dit strookje is te koppelen aan de veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op het strookje zal gestaan hebben: N° 6. Op p. 37 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 3 met kavelnummer 6 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Perkamenten kernhandschrift (8 katernen).
2. Later toegevoegde, aangeplakte papieren bifolia (2, excl. de toegevoegde schutbladkaternen).

b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{V(1-10)}, 2^{IV(11-26)}, 3^{IV(27-42)}, 4^{IV(43-58)}, 5^{IV(59-71)}, 6^{IV(72-90)}, 7^{IV(91-108)}, 8^{IV(109-119)}

De onregelmatige katernen zijn 1 en 8 (zie tekeningen).

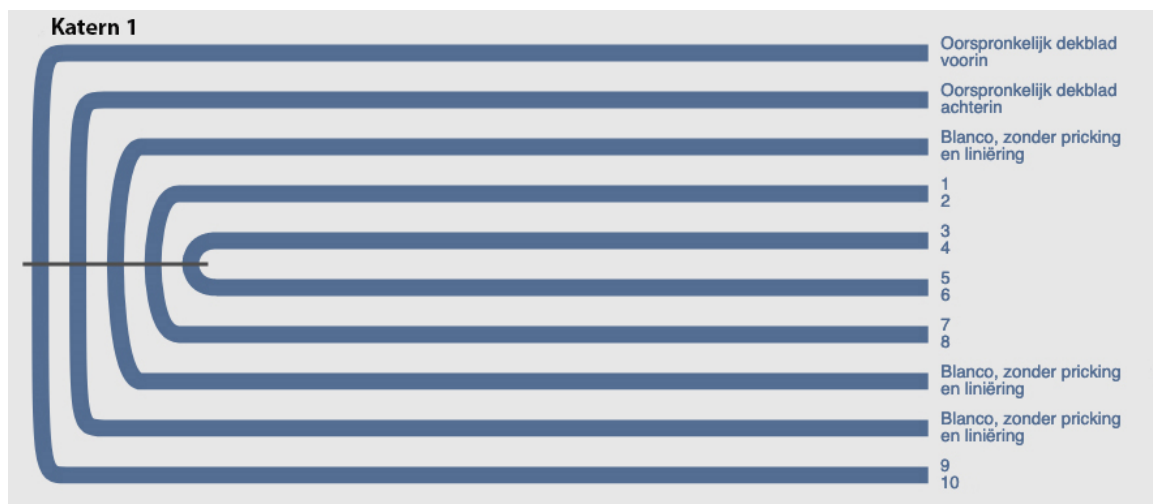
Katern 1: Dit katern is aangevuld met twee bifolia, waarvan L2 (conjugaat: L9) het dekblad achterin vormde in de oorspronkelijke band. Ook bifolium L3/8 bevond zich waarschijnlijk oorspronkelijk achterin het oorspronkelijke boekblok en zal dan deel hebben uitgemaakt van een schutbladkatern achterin.

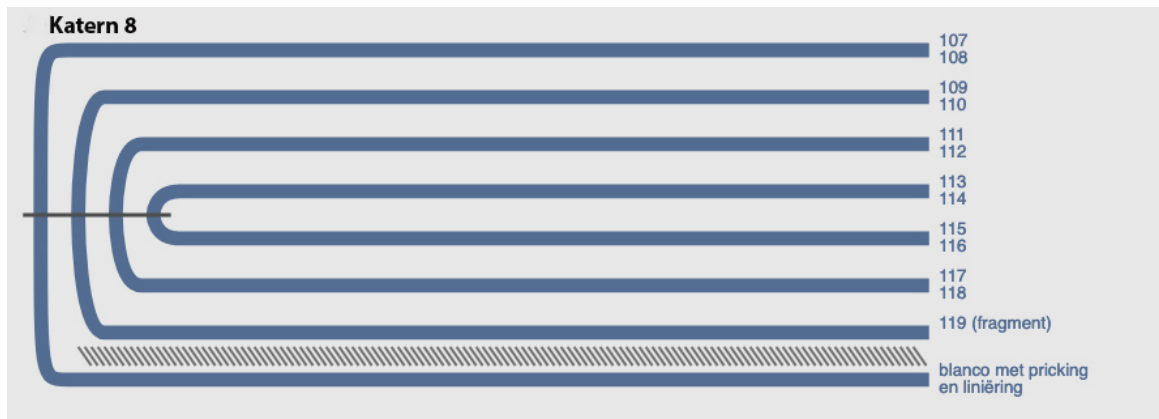
Katern 8: Dit katern bevat weliswaar alle bladen van het oorspronkelijke katern, maar het folium L7 (p. 119, die oorspronkelijk het colofon bevatte) is slechts als fragment overgeleverd. Van dit folium resteren nog het bovenste deel met het begin van de colofontekst en de fragmentjes langs de rugvouw. Deze fragmenten zijn alle vastgeplakt op het gelinieerde, maar onbeschreven folium dat erop volgt en dat het conjugaat van folium L1 (p. 107/108) is.

Op de volgende pagina's zijn custoden te vinden:

- 10 (eind katern 1): ACH THET BERN.
- 26 (eind katern 2): FIFTENE MERK
- 42 (eind katern 3): FIF MERK. THI
- 58 (eind katern 4): SCILL: THIN MIN
- 74 (eind katern 5): STRATAS APERTAS
- 90 (eind katern 6): LUMEN ET ILLA DE
- 106 (eind katern 7): COLLATAM. QUOD

Collatietekeningen van de katernen 1 en 8 (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerings

Paginerings kernhandschrift, 1-119. In een jongere hand dan die van de kopiïst, mogelijk zestiende eeuw. Hoekstra ziet dezelfde hand als die van de glossen (Hoekstra 1950: 11). De hand is een andere dan die van de paginerings in R 2.

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 8)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Perkament

2. Datering van de bladen

N.v.t.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; blauwe en rode verf; aniline-inkt; loodstift.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

In het eerste katern van het kernhandschrift is een beschreven folium weggefallen, met als gevolg dat het kernhandschrift op p. 1 middenin een lopende zin begint, aan het einde van de 'Proloog van de Keuren en Landrechten' (Tekst 1); het handschrift opent daarom niet met een opschrift of titel. Dit weggefallen blad verklaart ook waarom de tekst even verderop (p. [8]) in het katern pardoës afbreekt, aan het begin van de Epiloog op de Keuren. Na 4 onbeschreven bladzijden herstart de tekst op p. 9, wederom middenin een lopende zin, tegen het einde van het Tweede Landrecht. Uit vergelijking met het zusterhandschrift R 2 (aldaar: p. 44) valt te reconstrueren wat weggefallen moet zijn.

Het handschrift bevat ook geen naschrift: het laatste folium (p. 119) is afgescheurd of afgesneden, waardoor het afsluitende deel van deze tekst is weggefallen; het bevat slechts het begin van een Latijnse standaardformule ('Acta sunt hec ...'). Het restant van deze bladzijde is aan de versozijde tegen een nieuwe, blanco bladzijde geplakt, waardoor deze zijde niet zichtbaar is; met tegenlicht is vast te stellen dat de versozijde geen tekst meer bevat. Het handschrift bestaat tekstueel gesproken uit 3 delen: een Fries deel (op p. 1-71, teksten 1-20), een Latijns deel (op p. 72-109, teksten 21-28) en, afsluitend, wederom een Fries deel (op pp. 110-119), dat slechts nog de Hunsinger Keuren van 1252 bevat.

b. Op tekstniveau

Tekstovergangen worden niet altijd en niet op steeds dezelfde wijze gemarkeerd. Een nieuwe tekst begint wel altijd op een nieuwe regel, met als enige uitzondering de Latijnse versie van de Wenden op de Zeventiende Keur (tekst 21), die onmiddellijk en middenin een regel volgt op de laatste bepaling van tekst 20, de Zeventien Keuren (p. 78). Gebruik van witregels bij tekstovergang doet zich slechts voor op p. 98. Deels blanke pagina's markeren altijd een teksteinde; we zien dit op p. 71 (het einde van het Friese Karelsprivilege, tekst 19, tevens het

einde van het eerste Friese deel), p. 101 (het einde van ‘Quoniam contra falsam’, tekst 27) en p. 109 (het einde van het Latijnse Karelsprivilege, tekst 28, tevens het einde van het Latijnse deel).

Gedecoreerde initialen (p. 18, 72, 80 en 110) markeren alle het begin van een nieuwe tekst. In de overige gevallen is het begin van een nieuwe tekst weinig distinctief van het begin van een losse bepaling: het gebruik van een lombarde over 2 regels. Opschriften bij teksten zijn altijd in rood.

Naschriften vinden we bij drie teksten (teksten 10, 28 en 29). Van het naschrift bij tekst 29 is slechts een klein fragment bewaard gebleven; hier biedt het zusterhandschrift R 2 (aldaar: p. 136) opnieuw soelaas, want we mogen veilig aannemen dat R 3 hier vrijwel hetzelfde zal hebben bevat. Een goede indruk van de opmaak verschaft het Latijnse naschrift bij tekst 28 (p. 109). Daar zien we het gebruik van grotere letters en van witregels tussen de tekstregels in, voor grotere regelafstand.

c. Op bepalingsniveau

Soms verschijnen rode (nooit blauwe) tussenkoppen als opschrift bij een losse bepaling. Het begin van een losse bepaling wordt vaak gemarkeerd met een lombarde over 1 of 2 regels. Een lombarde over 2 regels verschijnt alleen aan het regelbegin. Een lombarde over één regel verschijnt ook zeer vaak intraverbaal; hierbij betreft het opvallend vaak – net als bij het zusterhandschrift R 2 – de tekstsoort ‘boeteregisters’. Anders dan het zusterhandschrift R 2 bevat R 3 geen paragraaftekens.

2. Liniëring

De verticale liniëring is vóór de horizontale liniëring aangebracht, met behulp van prickings voor beide. Voorafgaand aan p. 1 bevinden zich 3 folia, waarvan alleen het eerste prickings bevat. Verder is pricking aangetroffen op: p. 1-8 en 9-[120]; de beide folia tussen p. 8 en 9 zijn niet geprikt. Er zijn zó weinig prickings aan de zijmarges afgesneden geraakt, dat R 3 aan de frontsnede weinig snijverlies zal hebben geleden. Aan de kop- en staartmarge zijn nog maar weinig prickings vindbaar (bijv. p. 10 onderaan en p. 19 bovenaan).

De tekstspiegel van het handschrift is op iedere bladzijde begrensd door verticale lijnen links en rechts, die doorgetrokken zijn tot de randen van het folium. Hiertussen zijn m.b.v. prickings 23 horizontale lijnen getrokken. Daartussen zijn de tekstregels geschreven, alle beneden de bovenlijn. Niet op elk vel is de liniëring even goed zichtbaar, en vaak ook helemaal niet (bijv. p. 52 en 53). Op p. 119 is de liniëring goed zichtbaar, terwijl er geen tekst is opgeschreven.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 168 x 108 mm (HxB).

5. Aantal regels

23 regels, hoogte ca. 7 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera textualis.

b. Aantal handen

Hoekstra (1950: 9-11) merkt op dat er meerdere personen hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het manuscript: (1) de schrijver/kopiïst; (2) de rubricator en/of de opschriftenschrijver, en (3) de corrector.

De kopiïst is waarschijnlijk “Elbertus”, zie R 2. Opvallend is dat R 3 sterk lijkt op R 2: de handen waarin beide teksten geschreven zijn, lijken in penvoering, opmaak van de individuele letters en tekstopmaak zo overeen te komen, dat het haast niet anders kan of we zien hier een en dezelfde kopiïst aan het werk, aldus Rolf Bremmer (2018: 172)

Voor een uitgebreide paleografische beschrijving, transcriptie en editie, zie Hoekstra (1950).

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Hoekstra (1950: 9-10 en 30-38) beschrijft de rubricatie bij zijn gedetailleerde uiteenzetting over de tekstindeling. Daarop aanvullend: bij de rubricatie is sprake van een nagenoeg foutloos aangehouden afwisseling rood/blauw.

Gedecoreerde initialen zijn te vinden op p. 18, 72, 80 en 110. Alle gedecoreerde initialen zijn drieregelig. We zien de gedecoreerde initialen op dezelfde tekstplaatsen terug als in R 2, met uitzondering van de initiaal op p. 110, omdat de betreffende tekstplaats (het begin van de Hunsinger Keuren van 1252) in R 2 ontbreekt. R 2 bevat overigens ook op vier andere plekken nog een gedecoreerde initiaal waar R 3 deze niet heeft. In twee gevallen omdat de tekstplaats verloren ging. In de twee andere gevallen heeft R 3 een lombarde waar R 2 een gedecoreerde initiaal heeft.

p. 18: Initiaal 'T', littera duplex in rood en blauw, zonder penwerk.

p. 72: Initiaal 'H', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk.

p. 80: Initiaal 'H', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk.

p. 100: Initiaal 'T', littera duplex in rood en blauw, met eenvoudig penwerk.

Lombarden zijn één- of tweeregelig. Lombarden over twee regels verschijnen alleen aan het regelbegin, lombarden over één regel ook intraverbaal. Opvallend is dat bij de Inhoudsopgave op de Keuren en Landrechten (tekst 23) tweeregelige lombarden worden gebruikt waar R 2 eenregelige lombarden gebruikt.

Anders dan R 2, en daarmee dus een opvallend verschil vormend, bevat R 3 in het geheel geen paragraaftekens.

De rubricatie van R 3 lijkt in dezelfde stijl of van dezelfde hand als die in R 2 te zijn.

Op de versozijde van het eerste perkamenten folium staat een banderolle, waarvan het middelste van de drie delen naar voren steekt. In elk deel heeft tekst gestaan; deze teksten zijn geradeerd.

Boven de banderolle is ook een geradeerde tekst zichtbaar. Hyperspectraalbeeld lijkt te laten zien: *ANNO 1536*. Boven de banderolle en de geradeerde tekst is een muzieknootatie zichtbaar.

Ook hierin is tekst zichtbaar, die zich laat lezen als *NUL CA TAS SO*, ook omdat een ander handschrift dezelfde muzieknootatie bevat, met deze woorden duidelijk leesbaar (Popkema 2021a); de betekenis is onduidelijk. Op het tegenoverliggende blad staat eveneens een banderolle, in een veel rijkere uitvoering. Deze staat omgekeerd en is geradeerd. Een tekst bevat deze banderolle niet, of niet meer.

Deze banderolle is in een veel rijkere uitvoering. Deze staat omgekeerd en is geradeerd. Een tekst bevat deze banderolle niet, of niet meer.

In R 3 is ook het gebruik van representanten vastgesteld, zie bijvoorbeeld p. 62.

In R 3 is ook het gebruik van representanten vastgesteld, zie bijvoorbeeld p. 62.

8. Glossen

Het hele manuscript is rijkelijk voorzien van glossen, soms deels afgesneden. Hoekstra (1950: 11) ziet in deze marginale en interlineaire glossen de hand van één gebruiker, ook al wijkt de hand voorin het manuscript enigszins af van die achterin. Hoekstra schrijft ook de paginering toe aan deze glossist. De belangstelling van de glossist lijkt vooral uit te gaan naar de Algemene Boeteregisters en de Zeventien Keuren en de Vierentwintig Landrechten. De glossen laten oplossingen van afkortingen zien, vullen soms de tekst aan, corrigeren deze of nemen in de kantlijn de opschriften over. Ook vertaalt de glossist regelmatig Friese woorden in het Latijn. De glossist kruisverwijst tussen de Latijnse en Friese teksten, via paginanummers (marginaal of interlineair). Bij de Zeventien Keuren en de Vierentwintig Landrechten doet hij dit per afzonderlijke keur of landrecht. Zie Hoekstra (1950: 11-12).

Interessant is dat de glossen bij de Oudfriese tekst over de Zeventien Keuren berusten op een onbekende redactie hiervan. In plaats van slechts een vertaling van een enkel woord, laten de marginale aantekeningen stukken samenhangende tekst zien (Hoekstra 1950: 14).

Voor de transcriptie van de glossen, zie Hoekstra (1950: 12-16). De maker van deze glossen is onbekend.

9. Overige marginalia

Niet aangetroffen.

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten 1-20 en 29 zijn in het Oosterlauwers Oudfries; de teksten 21-28 in het Latijn.

1. Proloog op de Keuren en Landrechten

Opmerking: De proloog begint, wegens wegval van een folium, middenin een zin en heeft dus geen opschrift.

Gerb. 626

p. 1

[Geen opschrift]

Volledige tekst: ||ANUS. SEUERINUS. LICIANUS. DACIANUS. COM|MODIUS. VALENTINUS. MARICIUS.
MAXIMIANUS. | MARCIANUS. HUMERIUS. MAXIMIUS. THIDERICUS. | HEINRICUS. CONRADUS.
LIUDGERUS. FREThERICUS. | HEYnRICUS. PHILIPPUS. OTTO. FREThERICUS.. THIT SEX | AND
FIUWERTECH KENENGA HETThER WESEN EFTER | CRISTES BERDE AND BIADAT US TO HEBBANE AND
| TO HALDANE ALLE RIUCHTLIKE THING THET SEINT | KESTA END LONDRIUCHT.

[Geen naschrift]

2. Zeventien Keuren

Opm.: De tekst eindigt, wegens wegval van een folium, middenin de Zeventiende Keur en heeft dus geen naschrift.

Gerb. 627

p. 1-8

[Geen opschrift]

Incipit: THET IS THIU FORME KEST END THES KENEN|GES KERLES IEFT. END RIUCHT ALRA FRESENA.
| THET ALRA MONNAHWELIC END SINE GODE BI SIT|TE ALSA LONGE SARET VN FON WERKAT HEBBE.
Explicit: (...) AND AUBERA DOLGE BI SCR|UERES WORDE AND BI ASEGA DOME. AND BI LIU|DA
RIUCHTE IEF THA MITH SINES SELUES SELE TE||

[Geen naschrift]

3. Vierentwintig Landrechten

Opm.: De tekst begint, wegens een weggevalen folium, middenin het Tweede Landrecht en heeft dus geen opschrift.

Gerb. 630

p. 9-18

[Geen opschrift]

Incipit: || SCEL THET BERN SIN SIN ERVE BE HALDA AL HOND HIT | IERECH SE. SA MEIT SIN ERUE BI
HALDA MITH SEX | MONNUM AND WITHUM.

Explicit: FORTH SCELE WISE | HALDA AND GOD SCEL URSE WALDA THES REDDERA AND | THES
STITHA AND ALLE VN RIUCHTE THING SCELE WI | FOR MITHA.

[Geen naschrift]

4. De vijf sleutels der wijsheid

Gerb. --

p. 18-20

Opschrift: *QUINQUE CLAUES SAPIENTIE*

Incipit: THET SPREC THI WISA SALEMON THER WAS | ALLERE ERTHERSKERA MONNA WISEST | THET
MA ALLE WIS HED AGE TO VND SLU|TANE MITH FIF KEIEM.

Explicit: HWAN|DE HIA HIM CRISMA ANDE CRISTENEDE IEF WEN HEB|BAT. AND MITH HIRA GODES
WISDOME ALLE LIUDE | TI HIMELRIKE SKELEN LEDA. AMEN.

[Geen naschrift]

5. Drie 'hoofddaden'

Gerb. 645

p. 20

[Geen opschrift]

Volledige tekst: THI MON MEI ENES DEIS THRIA HAWED DEDA DWA. | MON SLA. ANDE VIF NEDA.
ANDE STELA. AND | NE THOR FELLA NOVDER LIUD SKELDE NI FRANA BON.

[Geen naschrift]

6. Erfrechtraadsel van de drie broers

Gerb. 644

p. 20

Opschrift: FON THRIM BROTHEREM

Incipit: HIR WEREN THRE BROTHERE | AND WEREN ALLE FUL BROTHERE

Explicit: THA SLOG THI IUNGESTA HIRA AL|RA FEDER AND NOM AC THET IELD BI TUIRA TELE AND |
BI ASEGA DOME.
[Geen naschrift]

7. Wenden op de Zestiende Keur

Gerb. 628

p. 20-21

[Geen opschrift]

Incipit: THA USE DROCHTEN ENDA THA WARLD KOM THA | SETTE HI ALLE FIRNA AFIA AND AFESTA

Explicit: SA ACH HI VMBE SIN FERETH NENNE | FIA BIADA. ||

[Geen naschrift]

8. Hunsinger boeteregister (eerste deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 8, 10 en 13; vgl. Nijdam 2008b: 440-450). Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 796

p. 22-30

Opschrift: FON THA AGA

Incipit: SA HWA OTHERUM THET AGE | UT STET AND HIT ACOLC EGENDZIN IS.

Explicit: HAUD DUD SEN|GE THETTE WEDER AND VN WEDER | ANDE SINE HA|WEDE WITE SOGEN
MERK TO BOTE. IEFTHA SOGEN ETHAR. TE VN RIUCHTANE.

[Geen naschrift]

9. Erfrecht en huwelijksrecht

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 799

p. 30-31

Opschrift: FON TUAM | BROTHEREM

Incipit: SA WEDER THERA BROTHERA MA | SA LES IS.

Explicit: SA STENT THIU | FROWE THENNE AFRIA FOTEN.

[Geen naschrift]

10. Hunsinger boeteregister (tweede deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 8, 10 en 13; vgl. Nijdam 2008b: 440-450).

Gerb. 796

p. 31-38

[Geen opschrift]

Incipit: MORTH DOLCH THRIMENE FURTHER ABOTE AND || ARIUCHTE

Explicit: ABBA SIN HOD OF ERAWAD THRI BETE TI BETA|NE ALLEREC BI FIARDA TUEDE SKILL|NGAR.

Naschrift: NU IST | AL GOD NU HETH ABBA SINNE HOD THACHEREM NEM|NERTHE THACH SCELT AL
GOD WERTHA.

11. Over erfrecht

Gerb. 800

p. 38-39

Opschrift: THA LAWA

Incipit: THER AGEN ALLE LAUA ANDA SIBBESTA HOND | TE WARUANE BI HALVA THRIM LAUEM.

Explicit: SA AGEN THA LAUA TIL HWERUANE ON THA | HOND THER SE IEWEN HET. NAS ON THA
SIBBESTA.

[Geen naschrift]

12. Overkeuren

Gerb. 632

p. 39-40

Opschrift: THIT SENT THA SO|GEN KERAN THERA FRESENA

Incipit: THA ALLE | FRESA SKIPAD WEREN. THA LEWEDEDN HIA HOC | HIRA SA EREST THENE LOND GONG NOME THET HIA | ENE PIC TUNNA BERNDE

Explicit: THA THRIU HUS | AL TIL BERNANE END THA SZIURKA TE BREKANE | EN HIA THER UT TIL NIMANE.

[Geen naschrift]

13. Hunsinger boeteregister (derde deel)

Opm.: Deze tekst bestaat eigenlijk uit drie onderdelen (teksten 8, 10 en 13; vgl. Nijdam 2008b: 440-450). Het opschrift geldt de bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 796

p. 40-51

Opschrift: FON THA IELDE

Incipit: THAMA THER ALLE FERNA MACHTE MITHA | FIA FELLA THA SETTE THI KENIG KERL THES | KAPA IELD BI SCILLENGUM.

Explicit: THET HINE BI THA HALSE GRIPE | THET TEM SIN SPISE | UP ETA MUTHE HLAPE TUIA | XV. ENZA IEF THA TIAN ETHAR.

[Geen naschrift]

14. Wenden op de Zeventiende Keur

Gerb. 629

p. 51-53

Opschrift: THIT SEND FIF WEN|DER THER NEN WITHER IEL NIS

Incipit: THI FORMA WEND IS. | HWERSAMA HEM LIACHTES DEIS. END BI SCI|NANDERE SUNNA TUENE HERAN SOMNATH.

Explicit: HWAN|DE NEN WIRRA THIAF NIS. THAN THI THER STELT ON | HELGUM END HERUM. EN TE LIKE ALLE LIUDUM. |

[Geen naschrift]

15. Algemene boeteregister

Gerb. 631

p. 53-63

[Geen opschrift]

Incipit: FAX FENGGES BOTE FIF SCILLENGAR AND FIWER | PENNINGAR IEFTHA TUENE ETHAR.

Explicit: THA SETTEMA THERA SEX LITHA ALLER EC ON SIT|TANDE END ELE LOM. BI ENE THRIMINA IELDE.

[Geen naschrift]

16. Dingtaal bij aanklacht wegens diefstal

Gerb. 798

p. 63-65

[Geen opschrift]

Incipit: IK SPREKE IU TO FON THA LIUDUM END FON THA | FRANA. END FON THISSE SELUA MONNE. THER I HIR || UR SIEN. END UR HERED HEBBAT ON THISSE LIUD | WRPENA WARUE.

Explicit: TO | THA MARA STRIDE HEBBE IK JU BE GE GRET. END | THES MINNERA NE BI KENNE IK NOWET. ENES | EFTES ONDERDES BIDDIC THERE GRETENE.

[Geen naschrift]

17. Priesterboetes

Gerb. 642

p. 65

[Geen opschrift]

Incipit: THI PRESTER HET SOGEN WIELSA. THER AL | THUS GE HETEN SEND. | ANDERE BOC.

Explicit: AND THREDDA STUNDE SOGEN | END TUINTECH HUNDERD. SOL'.

[Geen naschrift]

18. Tien geboden

Gerb. 641

p. 65-66

[Geen opschrift]

Incipit: HIR IS SCRUIEN ALSA DENE BODE SA GOD SEL|UA IEF MOYSI IN MONTE SYNAI UPPA THA |
BERCHE TE SYNAI ON TUAM STENENA TEFLUM.

Explicit: THET TIANDE THET THU NENES THI|NES EUNCRISTENA GODES NE IERIE.

[Geen naschrift]

19. Karelsprivilege ('Fon alra Fresena fridome')

Gerb. 636

p. 66-71

[Geen opschrift]

Incipit: THIT WAS TO THERE STUNDE THAT THI | KENING KERL RIUCHTA BI GUNDE.

Explicit: ALDUS MUGIN HIT AL|LE LIUDE FOR STAN THET THI KENING KERL THENE FRE|SA VMBE
THET KREFTLIKE STRID FRI HEWET GE DAN. ||

[Geen naschrift]

20. Zeventien Keuren (Latijn, 'Petitiones')

Gerb. 627

p. 72-78

[Geen opschrift]

Incipit: HEC EST PRIMA PETITIO *ET* KAROLI REGIS. CON|CESSIO. OMNIBUS FRISONIBUS. QUOD
V|NIUERSI REBUS *PROPRIIS* UTANTUR. QUAM | DIU NON DE MERUERUNT POSSIDERE.

Explicit: QUID FECERINT *PRETER .V. CAUSAS*. ILLAS TULIT *KAROLUS*. | REX OMNIBUS FRISONIBUS.

[Geen naschrift]

21. Wenden op de Zeventiende Keur (Latijn, 'Cause')

Gerb. 629

p. 78-79

[Geen opschrift]

Incipit: PRIMA EST *UBICUMQUE* | CLARA DIE UEL LUCENTE SOLE DUO EXERCITUS CONGRE|GANTUR
CUM ERECTO UEXILLO *ET* SECURITATE UEL OFLEDENE

Explicit: *PROPTER* HOC QUIA NON DETERIOR FUR QUAM IS QUI FU|RATUR *SANCTIS ET* DOMINIS *ET*
OMNI *POPULO*.

[Geen naschrift]

22. Epiloog op de Zeventien Keuren (Latijn)

Gerb. --

p. 79-80

[Geen opschrift]

Incipit: HEC SUNT XVII PETITIONES. SIUE ELECTIONES | QUAS FRISONES PECUNIA SUA
COMPARAUE|RUMT

Explicit: ILLOS IUDICAUIT *ET* CON|DEMPNAUIT. CORAM DEO *ET* OMNIBUS *SANCTIS* SUIS | IN CELESTI
REGNO *ET* TERRESTRI. AMEN.

[Geen naschrift]

23. Vierentwintig Landrechten (Latijn, 'Constitutiones')

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst.

Gerb. 630

p. 80-91

Opschrift: *CONSTITUTIO* | PRIMA

Incipit: HEC EST PRIMA IMPERIALIS | *CONSTITUTIO .ID EST*. TERRE IUSTITIA UEL FRI|SONUM IUS
ILLUD PRIMUM

Explicit: ET | ILLUD AD TERRAM CECIDIT ET INDE UADIT CUM SAN|GUINOLENTIS ARMIS TUNC NON
POTEST ILLIUS | FACTI IURAMENTA PREBERE.

[Geen naschrift]

24. Algemene Boeteregister (Latijn, 'Emenda')

Gerb. 631

p. 91-98

[Geen opschrift]

Incipit: CRINIS RAPTUM EMENDA .V. SOLIDI ET IIII DENARIA. | UEL DUO IURAMENTA.

Explicit: PRO NIGRO | VINCULO DEBET EMENDARI CUM CAPITIS REDEMP|TIONE. UEL XII.
IURAMENTA.

[Geen naschrift]

25. Drie gevallen voor borgstelling (Latijn)

Opm.: In uitgaven wordt deze tekst vaak niet duidelijk van het voorafgaande Algemene
Boeteregister onderscheiden, waartoe het echter niet behoort (vgl. Nijdam 2008b: p. 318).

Gerb. --

p. 98

[Geen opschrift]

Incipit: TRES SUNT CAUSE QUE HABENT CONFIRMARI | CUM .LX^A. MARCIS.

Explicit: TUNC | TENETUR ILLE PRENOMINATAM PECUNIAM DARE. |

[Geen naschrift]

26. Inhoudsopgave van de Keuren en Landrechten (Latijn)

Gerb. --

p. 98-100

[Geen opschrift]

Incipit: DEQUIETA POSSESSIONE | DE PACE ECCLESiarUM. ET DEO DEUOTORUM

Explicit: DE PUGNA CONTRA IN PREGNATAM | DE INCENDI ARIO

[Geen naschrift]

27. Over gerechtelijke verslaglegging (Latijn, 'Quoniam contra falsam')

Gerb. --

p. 100-101

[Geen opschrift]

Incipit: QUONIAM CONTRA FALSAM ASSERTIONEM | IN IQUI IUDICIS IN NOCENS LITIGATOR
QUANDO|QUE NON POTEST UERAM NEGATIONEM PROBARE.

Explicit: NISI QUATENUS | IN CAUSA LEGITIMIS CONSTITERIT DOCUMENTIS. ||

[Geen naschrift]

28. Karelsprivilege (Latijn, 'De libertate Frisonum')

Gerb. 636

p. 102-109

[Geen opschrift]

Incipit: KAROLUS DIUINA FAUENTE CLEMENTIA. | ROMANORUM REX ET SEMPER AUGUSTUS. |

Explicit: ET ALII QUAM PLURES VIRI PROBI | ET HONESTI. |

Naschrift: ACTUM ET DATUM LATTERAN. ANNO DO|MINICE IN CARNATIONIS. CCCCC. | LIX°. IN
DICTIONE DECIMA. JSTUD | EST UERUM RESCRIPTUM SICUT TES|TANTUR | FRATRES NOSTRI. DE
LIBER|TATE FRISONUM. ||

29. Hunsinger Keuren van 1252

Opm.: De tekst eindigt abrupt, wegens afsnijden of afscheuren, na de eerste drie woorden van het
naschrift ('ACTA SUNT HEC').

Gerb. 794

p. 110-119

[Geen opschrift]

Incipit: THIT SEND THA KERAN THERA EBBE|TENA AND THERA WISESTA FON HU|NESGENA LONDE.

Explicit: THIT HEB|BAT THA LIUDE KE|REN. AND REDGEUAN UPPE SWEREN. |

[Naschrift]: ACTA SUNT HEC ||

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Eerste perkamenten folium, recto: EX DONATIONE I.C. SCALIGERI ME TENET | UBBO EMMIUS. De naam UBBO EMMIUS staat op een plek waar eerder iets geradeerd werd. Daaronder een berekening van de munteenheden ‘pond’, ‘marca’ en ‘enza’ aan de hand van enkele plaatsjes in het manuscript, waarnaar met paginanummers wordt verwezen. Het heeft de vorm van een schema, met accolades. Zie Hoekstra (1950: 4-5). Onder ENZA staat nog iets, het lijkt op ONZA; Hoekstra transcribeerde het niet. De hand ademt dezelfde sfeer als de glossen en de paginanummering en is vermoedelijk van een en dezelfde persoon; de manier van verwijzen versterkt dit vermoeden.

Eerste perkamenten folium, verso: een banderolle met daarboven een muzieknootatie (zie 4.A.b.7 en 5.b).

Tweede perkamenten folium, recto: in de linkeronderhoek: een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in paarse inkt: PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland.

Tweede perkamenten folium, verso: in de binnenmarge rechtsonder staat: MA P, waarbij de P onzeker is.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen met daarin twee ingeplakte bifolia. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-IV (voorin) en *fol. V-VIII (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier, zie 3.i.

2. Datering van de bladen

Contemporain aan band, zie 3.i.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); aniline-inkt.

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd.

*Fol. Ir-IIv zijn gelinieerd. Zij laten links twee verticale lijnen zien waartussen een nummering is gezet. Geheel rechts is nog een verticale lijn getrokken. Tussen de binnenste van de twee verticale lijnen links en de verticale lijn rechts, staat tekst: een inhoudsopgave op het kernhandschrift.

*Fol. Vr/v is niet gelinieerd.

*Fol. VIr-VIIr laten zowel links als rechts een verticale lijn zien met tekst ertussen: een index op het kernhandschrift.

*Fol. VIIv-VIIIr zijn niet gelinieerd, net zomin als het dekblad achterin.

c. Handen en transcripties

De papieren katernen in dit boek zijn grotendeels beschreven door Petrus Wierdsma, in of vanaf 1783, tenzij anders vermeld. Zie Hoekstra (1950: 6-9).

1. Dekblad en schutbladkatern voorin

Op het dekblad voorin staat links bovenin het cijfer “3”. Het is geschreven in potlood, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

In het midden: PETRUS WIERDSMA, achttiende eeuw, hand van Petrus Wierdsma.

Daaronder, in de hand van Wopke Eekhoff, [1858]: DEZE CODEX IS DOOR JHR. HETTEMA | BESCHREVEN IN DE JAGER, TAAL-|KUNDIG MAGAZIJN, II 228.

Boven de handtekening van Petrus Wierdsma zijn twee geknipte stukjes dubbel bedrukt papier geplakt, met op het eerste de volgende gedrukte tekst: DE XVII. KESTEN; DE XXV.

LANDRECHTEN ; QUINQUE | CLAVES SAPIENTIÆ ; DE VII. KEUREN | ENZ. ALLES IN DE | OUDE VRIESCHE LANDTAAL | DOG VOOR AAN EEN BLAD DEFECT. | HET ZELFDE IN 'T LATIJN. HET

LANDRECHT VAN HUNSINGO | VAN 1252. IN HET OUDE VRIESCH. Op het hierop aansluitende stukje: EEN ZEER OUD EN MO-|GELIJK ORIGINEEL MSS. OP PERGAMENT. DEZE IS DEZEL-|VE CODEX, WAAR VAN DE HOOGGEL. HEER DE RHOER | HANDELT | IN DE VOORREDEN VAN HET VETUS JUS FRISICUM, | PAG. IV / GEPLAATST AAN HET HOOFD DER VERHANDE-|LINGEN VAN 'T GENOOTSCHAP | PRO EXCOLENDO JURE PATRIO. | III. D. I. STUK.. Dit samengestelde 'etiket' bestaat uit fragmenten van een exemplaar van de *Catalogus bibliothecæ selectissimæ, tum libros, in quovis disciplinarum ...* (1783), de veilingcatalogus van de boekerij van jurist Hemmo Arnoldus Werumeus. R 3 wordt hierin opgevoerd als item PP, op de pagina's (G) en (H) in het aanhangsel.

*Fol. Ir: in de linkeronderhoek: een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in paarse inkt: PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland. Onderaan dit blad een signatuur in potlood in een twintigste-eeuwse onbekende hand: Hs R 3.

*Fol. Ir- IIIr: Inhoudsopgave geschreven door Petrus Wierdsma, met als titel: REGISTER VAN STUKKEN IN DIT CODEX GEVONDEN. Voor een transcriptie van de inhoudsopgave, zie Hoekstra (1950: 6-7).

*Fol. IIIr: Na de inhoudsopgave schrijft Petrus Wierdsma: DEEZE CODEX IS DEZELVE, WAAR UIT | UBBO EMMIUS, TEN AANZIEN VAN DEN | FRIESCHEN TEXT, EEN UITTREKSEL GEMAAKT | HEEFT, T WELK DOOR JHR. HALSEMA, AGTER | HET 2E DEEL VAN 'T GRONINGER GENOOD-|SCHAP, IS UITGEGEEVEN, ONDER DEN NAAM | VAN HET OUD HUNSINGOER LANDRECHT. | DE LATIJSCHE TEXT VAN DE KESTEN | LANDRECHTEN, EN BOETREGISTERS, IS VER-|VOLGENS NAAR 'T ORIGINEEL UITGEGEEVEN | IN T 3E DEEL VAN GEMELDE GENOODSCHAP. | DEEZE CODEX IS BIJMIJ GEKOGT, OP DE VERKO|PING DER BOEKEN VAN DEN H^R. WERUMEUS TE GRONINGEN DEN 18 OCTOB : 1783 | P.W.

*Fol. IIIv-IVr: blanco.

*Fol. IVr: een aantekening van Karl von Richthofen: CODEX EMM | ANGBLICH VON I. SCALIGER AN U. EMMIUS GESCHENCKT. | DOCH IST DIESE P. 1 EINGESCHR. NOTIZ VON NEUER HAND, | UND IN RADIRTE SCHRIFT HINEINGESCHRIEBEN. — | BESITZER: | : WERUMEUS ZU GRONINGEN BIS 1783 | : P. WIERDSMA SEIT 1783 D. 18TEN OCT. | DESSEN SOHN 1811 BIS 1858 | : DR. K. V. RICHTHOFEN ERKAUFT 1858.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

*Fol. VIr- VIIr (eigen foliëring): Een vergelijking van de Friese boeteregisters met de Latijnse (Hoekstra 1950: 8), door Petrus Wierdsma. Voor een transcriptie, zie Hoekstra (1950: 8-9). Op het dekblad achterin staat rechtsonderin: f: 42 -:-: in de hand van Petrus Wierdsma. Linksboven op het dekblad achterin is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

In de twintigste eeuw zijn twee losse items toegevoegd.

Een kaartje van bruingeel papier met daarop gedrukt een objectbeschrijving: 2. COUTUMIER DE HUNSINGO (PROVINCE DE | GRONINGUE). | MANUSCRIT SUR PARCHEMIN, PREMIÈRE MOITIÉ | DU 14ME SIÈCLE, EN VIEUX-FRISON, ET EN | LATIN. | PROVINCIALE BIBLIOTHEEK, RICHTHOFEN-| COLLECTIE.

Een wit kaartje met daarop getypt de woorden: TWEDE HUNSINGER HANDSCHRIFT | (SCALIGER) (H 3) | 14 E EEUW. | Hs R 3. Deze signatuur (Hs R 3) is handgeschreven, in blauwe balpeninkt.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

R 3 bevat geen datum of locatie van ontstaan. Een terminus post quem biedt het voorkomen van tekst 29, de 'Hunsinger Keuren van 1252'; het schrift suggereert daarenboven dat R 3 rond het midden van de veertiende eeuw werd gekopieerd (Bremmer 2018: 174).

De plaats van ontstaan wordt nergens genoemd, maar mogen we – vooral wegens het voorkomen van de genoemde Hunsinger Keuren van 1252 – wellicht in Hunsingo plaatsen, het noordwestelijk deel van de Ommelanden; Bremmer (2018: 177) suggereert het cistersiënzer klooster te Aduard.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

(Het onderstaande is een bewerkte vertaling, en zonder de annotatie, van Popkema (2022: 286-288).

Er is een zeer sterke overeenkomst met R 2, dat onmiskenbaar in dezelfde hand is geschreven (Bremmer 2018: 172) en als zusterhandschrift mag gelden. De kopiïst van R 2 lijkt zich met naam bekend te maken op de laatste pagina (die in R 3 grotendeels is afgesneden of afgescheurd): Elbertus. Nadere identificatie is niet mogelijk. Elbertus was dan bij extensie ook de kopiïst van R 3. De eerstvolgende bezittersinformatie is zestiende-eeuws. De rectozijde van het eerste, verder onbeschreven, perkamenten blad bevat een inscriptie over twee regels: “EX DONATIONE I.C. SCALIGERI ME TENET / UBBO EMMIUS”. Deze mededeling was lang aanleiding om de Italiaanse humanist Iulius Caesar Scaliger (1484-1558), vader van de bekende Leidse geleerde Joseph Justus Scaliger (1540-1609), als de oudst bekende eigenaar van R 3 te beschouwen. De inscriptie is ook de reden dat R 3 lang bekend stond als ‘Ms Scaliger’. Toch is er geen sluitend bewijs dat Scaliger het handschrift zelf bezat, of zelfs dat hij interesse had in middeleeuws Fries recht. Bovendien is inmiddels een andere vroege bezitter van R 3 bekend: rechter Haro Wyncken (ca. 1490-1563) van Appingedam, geboren te Emden. Diens bezitterschap mag als zeker gelden, en blijkt uit de sterke overeenkomst van de muziekbalk op de versozijde van het eerste perkamenten blad, waarin en waaronder woorden stonden die nu bijna geheel geradeerd zijn. Een praktisch identieke muziekbalk, maar met woorden én met de naam van Haro Wyncken, werd in 2020 aangetroffen in een Gronings handschrift (Popkema 2021a). Scaliger en Wyncken waren tijdgenoten, wat de vraag opwerpt wie van hen de eerdere eigenaar was, en zelfs of Scaliger het handschrift wel werkelijk heeft bezeten. Hoe dit ook moge zijn, van de volgende bezitter, Ubbo Emmius (1547-1625), wordt aangenomen dat hij zijn naam in de inscriptie invoegde op de plek waar een andere naam is weggeradeerd; deze naam blijft daarom voornamelijk onbekend. Wegens Emmius’ naam in de inscriptie duiden zowel De Haan Hetteema als Richthofen het manuscript later aan als “Ms Emmius” resp. “Codex Emm.”. Johan Rengers ten Post (1542-1626) vervaardigde in deze periode een transcriptie van R 3 (Alma 2020: 5). Na Emmius is er een groot gat in de bekende bezittersgeschiedenis. In de zeventiende eeuw (na 1621; Roelink 1966) werd door een anoniem een afschrift gemaakt van de Latijnse delen van R 3 in een ander handschrift (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs PE 93). Op enig moment is het handschrift aangekocht door de Groninger jurist Hemmo Arnoldus Werumeus (1737-1782). Op 18 oktober 1783 kocht Petrus Wierdsma (1729-1811) het bij de auctie van Werumeus’ boekerij. In de catalogus uit 1813 van Wierdsma’s boekenbezit is het stuk opgenomen op p. 37 als nr. 6, in de catalogus van 1858 op p. 8-9, als nr. 22.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 3 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus’ zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 3 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsgeloorde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich’s dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het

provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1778: van Halsema, D.F.J. *Het aloude Ommelander wetboek van Hunsingo, in de oude oorspronkelijke Friesche landtale omtrent 't midden der dertiende eeuw vervaardigd [...]*. Groningen. (*Verhandelingen Pro Excolendo Iure Patrio*, deel 2, Analecta).

1781: de Rhoer, J. *Vetus Ius Frisicum, e codice membraneo nunc primum editum. Oud Friesch Landrecht, uit een pergamenten handschrift nu eerst uitgegeven. [...]*. Groningen. (*Verhandelingen Pro Excolendo Iure Patrio*, deel 3, eerste stuk, Analecta).

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn. [zie: xxiii-xxiv]

1846: de Haan Hettema, M. *Oude Friesche Wetten. I*. Leeuwarden. 1-90

1938: Simonides, D. *Die Hunsingoer Küren vom Jahre 1252 und das Ommelander Landrecht vom Jahre 1448*. Assen. 13-16. (*Friesch-Saksische Bibliotheek* 4).

1940: Hoekstra, J. *Die gemeinfriesischen Siebzehn Küren*. Assen. 81-124.

1941: Nauta, K. *Die altfriesischen allgemeinen Bußtaxen. Texte und Untersuchungen*. Assen. 31-46.

1947: Sipma, P. *Fon alra fresena fridome. In ynlieding yn it Aldfrysk*. Assen. 134-143.

1950: Hoekstra, J. *De Eerste en de Tweede Hunsinger Codex*. 's-Gravenhage. (*Oudfries(ch)e Taal- en Rechtsbronnen* 6).

1968: Buma, W.J. & W. Ebel. *Das Hunsinger Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 4).

1998: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam. 347-360.

2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesse tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht. Teksten 7, 9, 12 en 21 (zie voor toelichting: 50-72).

2008: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriesse boeteregisters. II. Analyse van de Oudfriesse boeteregisters*. Hilversum. 529-532.

2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia. 134-136, 143-144, 148-151, 153, 168-174.

Relevante/gebruikte publicaties

Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden.

1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich.

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Leeuwarden/Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, I*. Berlijn.

1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.

1966: Roelink, J. 'Bij de herdenking van het wonderjaar 1566-1966'. In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20. 286-299.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.

1992b: Gnrirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.

1998a: Johnston, T.S.B. 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 49). Amsterdam/Atlanta. 179-214.

- 1998b: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise*. Amsterdam.
- 1998c: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.
- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.
- 2004: Bremmer, R.H. *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum.
- 2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century (Vol. IIB)*. 't Goy-Houten.
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesse tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht.
- 2008a: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- 2008b: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie aan de hand van de Oudfriesse boeteregisters. I-II*. Hilversum.
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.
- 2014: Popkema, A.T. 'Old Frisian: A Legal Language in Principle'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Directions for Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 73)*. Amsterdam/New York. 369-396.
- 2016a: Schroot, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken*. Assen.
- 2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2018a: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*. Gorredijk.
- 2018b: Bremmer Jr, R.H. 'Codifying the Law: Frisian Legal Manuscripts around 1300'. In: E. Kwakkel (ed.), *Vernacular Manuscript Culture 1000-1500*. Leiden. 143-185, 252-259.
- 2020: Alma, R. 'Heinrich Bernhard von dem Appelle en de studie van het Fries in de eerste helft van de achttiende eeuw'. In: *Us Wurk* 69/1-2. 1-37.
- 2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk* 70/1-2. 1-28.
- 2021b: Popkema, A.T. 'Iere besitter fan it Twadde Hunsinger Hânskrift'. In: *Letterhoeke* 1. 12-13.
- 2021c: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021d: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: Popkema, A.T. 'On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts'. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Onderzoeksgroep Pastei. *Thit send tha keran. Ommelandse wegen van een Oudfries handschrift*. In: *De Boekenwereld* 38/3. 34-41.
- 2022e: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022f: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, ôfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis)]
- [te verschijnen in 2023]: De Vries, H. 'De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.' In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 30.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

1783: *Catalogus bibliothecae selectissimae [...], tum libros, [...]; tum codices Mss [...]. Quos sibi collegit vir nobilissimus & doctissimus Hemmo Arnoldus Werumeus, J.U.D. [...]*. Groningen: Bolt.

1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...].* Leeuwarden: Romar.

1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...].* Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 4

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar Richthofenkolleksje, Hs R 4.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Samengesteld kernhandschrift op papier, bestaande uit 2 eenheden, met latere toevoeging van papieren katernen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Codex Fivelgo; F; Fivelgoër handschrift; Fivelingoër Landrecht; Hs R 4; Jus civitatis Frisiae; Fivelgoër Codex; Jus comitatus Frisiae; Ms Emm(en).

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuws Fries rechtshandschrift, in het Oudfries, Middelnedersaksisch en Latijn.

5. Taal

(Oosterlauwers) Oudfries; (Ommelander) Middelnedersaksisch; Latijn.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden], zonder datum [1425-1450].

d. Boekformaat

Quarto.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Warner Emmen (1626-1679); ca. 1668-1674 gebruikt door Simon Abbes Gabbema (1628-1688) en Franciscus Junius (1591-1677); Diederik F.J. van Halsema (1736-1784); ca. 1780-1782 gebruikt door Petrus Wierdsma (1729-1811); door aankoop in 1784 Petrus Wierdsma; door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); ca. 1840 gebruikt door: Montanus (de Haan) Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

188 x 140 x 22 mm (HxBxD).

2. Boekblok

180 x 132 x 15 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rol 63); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, laatste kwart achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel kalfsleer; bruin; donkerbruin gesprenkeld.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleed. Kop- en staartinslag: in scharnier schuin weggeknipt/weggesneden tot aan de rand van het schutblad; onderbroken in scharnier; over niet-ingesneden oor heen (gelijk R 1, 2 en 3).

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: een buitenkader van dubbele blinde lijn, een dito middenkader, aan buitenzijde middenkader op de hoeken bloemstempels (gelijk R 1; Storm van Leeuwen 2006: 888[13]) in blinddruk, en in het kader een ander bloemstempel (gelijk R 1; Storm van Leeuwen 2006: 888[4]) centraal in blinddruk.

Rug: verguld met dubbele lijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld; in de velden vergulde bloemstempel (afwijkend van R 1; Storm van Leeuwen 2006: 889[14]).

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met:

LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff

heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hettema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet. Eén hand: Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: ORIGINEELE CODEX | VAN HET | FIVELGOËR EN OLDAMBSTER | LANDREGT, | EN ANDERE OUDE FRIESCHE | REGTEN, KEUREN ENZ. | MS. OP PAPIER. 61 x 94 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Tweede rugveld: Licht beschadigd restant van papieren etiket. Het grootste deel van de tekst is nog zichtbaar: FRIE... | FIVELG. | EN | OLDAM. | LANDREGT. | MS. Sjölin (1970: 5) zag een completer etiket, met de tekst: FRIESCH | FIVELG. | EN | OLDAM. | LANDREGT. | MS. Hand: Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850]. 27 x 21 mm (HxB).

Staatveld: Papieren etiket met linnen preeg. Hierop staat een signatuur: HS R 4. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. 26 x 26 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, met kaphoekjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging van enkel 1^e, 3^e en 5^e binding door 2 gaten per binding.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Niet gekneept en geen natuurlijke schouders.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet zichtbaar.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, vermoedelijk touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Dubbel garen (linnen).

2. Techniek

Rondslag met dubbele naaigaten en alternerend genaaid; daarbij beide schutbladkaternen wel heel-uit. Vervolgens in het 1^e katern alleen bindingen 1, 3 en 5 gebruikt; 2^e katern alleen bindingen 1, 2, 4 en 5, etc.).

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 11, 28, 58, 88, 118, 146, 165 (katernen 1 en 8).

Eerdere, nu ongebruikte, vermoedelijk gestoken gaten: 60, 100, 110, 128 (katernen 1 en 8).

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal; met enkele draden bestoken; ‘Duits kapitaal’, aan kop op 3 plaatsen door katernen genaaid en aan staartzijde slechts op 2 plaatsen zichtbaar.

2. Materiaal

Linnen garen om kern van 1 strook perkament.

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Zes folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier: watermerk: “PRO PATRIA” met zogenaamde Tuin (van Holland) in naar het zich laat aanzien achttiende-eeuwse variant, want een fijne maling van de vezels en een strak vormgegeven watermerk; contramerk: “GR” met kroon en lauwerkrans. Sjölin (1970: 3) meldt hierover ‘... Pro Patria, gekröntes GR, ähnlich Abb. 128 bei Churchill’, alwaar het jaar 1696 bij hoort. De bel met de tekst “JURE” ontbreekt echter. Zo bekeken zou er evenveel gelijkenis zijn met de nrs. 134 (1732), 136 (1754), 139 (1763), 146 (1787), 151 (1791). De schutbladen geven een betere dateringsmogelijkheid, want deze kunnen gedateerd worden aan de hand van de band: laatste kwart van de achttiende eeuw.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen van 1 oor, 1 dekblad, 4 vliegende bladen.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel.

j. Sneden

Gesneden, rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Links bovenin het dekblad achterin is een strookje geplakt van handgeschept papier. Sjölin (1970) meldt niets hierover. Dit strookje is te koppelen aan de veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op het strookje is geen tekst meer te zien, maar er zal gestaan hebben: N° 10. Op p. 38 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 4 met kavelnummer 10 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Papieren kernhandschrift bestaande uit 2 eenheden (katernen 1-3 en 4-8).

2. Later toegevoegde papieren schutbladkaternen (3 bifolia voor en achter).

b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{IV(1-16)}, 2^{IV(17-32)}, 3^{IV-1+2(33-48)}, 4^{IV(49-64)}, 5^{IV(65-80)}, 6^{IV(81-96)}, 7^{IV(97-112)}, 8^{IV(97-128)}

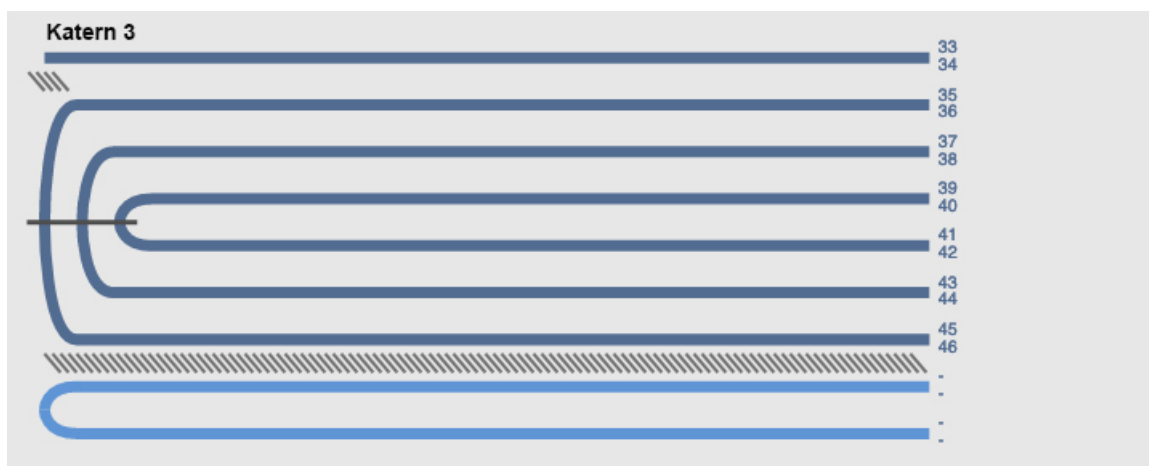
Katern 3: fol. 8 van het katern (dat is het conjugaat van het 1^e folium (p. 33/34)) is weggesneden.

Dat blijkt ook uit de watermerkfragmenten: fol. 1 heeft namelijk een watermerkfragment waarvan

de wederhelft niet voorkomt in het laatste blad van het oorspronkelijke katern (fol. 7 = p. 45); fol. 7 heeft namelijk geen watermerkfragment, net als fol. 2. Dus fol. 2 en fol. 7 van katern 3 vormen samen één vel. Het is niet goed vast te stellen hoe het 1e folium aan het katern vastzit: het lijkt te zijn meegenaaid want het is goed tot in de rugvouw zichtbaar en is dan dus of met een heel smal randje lijm over de rugvouw vastgeplakt of er zit nog een smal kimstrookje tussen het 7e folium en het later opgeplakte bifolium.

Geen custoden.

Collatietekening van katern 3 (lichtblauw = later aangebracht bifolium) (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerings

Paginerings, 1-128. In onbekende hand, niet die waarin het kernhandschrift is geschreven. Datering onbekend, maar vóór laatste kwart achttiende eeuw. De blanco bladzijden die p. 46 t/m 48 vormen, zijn ongepagineerd. De oorspronkelijke versozijde van p. 45, waar nu een blanco vel tegen aangeplakt is, vertoont (met tegenlicht zichtbaar) “46”, in dezelfde hand als de overige paginerings; de paginerings vond dus plaats vóórdat deze pagina overgeplakt werd. Op bepaalde plekken is de paginerings deels afgesneden, bijvoorbeeld op p. 31, 73, 94.

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 8)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier; watermerk volgens Sjölin (1970: 3): ‘...ein Ochsenkopf (Briquet Nr. 14.172, de Stoppelaar Abb. VI, Nr. 8)’. De watermerken zitten in de rugvouw en zijn moeilijk te zien door de kleine rugmarge en het feit dat het boek nog redelijk strak in elkaar zit. In fol. 19 en 29 (elkaars conjugaatbladen) zijn voor het eerst fragmentjes te zien; dat lijken echter geen ossenkopfragmenten. Pas op p. 51ff (dat is in de 2^e codicologische eenheid van het kernhandschrift) zijn voor het eerst identificeerbare fragmenten te zien. Afgaande op de fragmenten in bifolia van p. 51/52-61/62 en 55/56-57/58 gaat het hier inderdaad wel om een ossenkop die lijkt op Briquet 14.172, maar dit is wel een heel andere ossenkop dan Stoppelaar VI, 8. Het watermerk komt consequent voor tot en met de buitenste helft van het 8^e en laatste katern. De binnenste helft van dat katern is gevouwen uit een planovel met een watermerk waarvan de 2 watermerkfragmenten lijken op de fragmenten in het papier van de 1^e codicologische eenheid. Watermerken alle nog ongeïdentificeerd.

2. Datering van de bladen

Ongedateerd. Het Briquet-watermerk (nr. 14.172, zie hierboven) dateert van 1441 tot en met 1460.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; rode, blauwe, groene en gele verf.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Het handschrift kent geen naschrift. Het opent met een opschrift, in rood: HIC INCIPIT JUS COMMUNITATIS FRISIE, waarna de eerste tekst, in zwart, begint op de tweede regel. Omdat het handschrift uit meerdere tekstdelen bestaat (Sjölin 1970: 68-69) kan dit opschrift eventueel ook slechts het eerste deel gelden; de bewoording ('Hier begint het algemeen-Friese recht') is daarmee inhoudelijk consistent. Dat deel zou dan van p. 1-[48] lopen, het tweede deel van p. 49-128. Codicologisch is een verdeling in meerdere delen verdedigbaar; het is verder consistent met de hieronder (4.A.b.7) opgemerkte verschillen in rubricatie tussen het deel tot en met p. [48] en het deel daarna. Het tweede deel kent geen opschrift of naschrift. Ook het eerste deel bevat geen naschrift; oorspronkelijk eindigde dit deel met de versozijde van p. 45, die nu overgeplakt is. Maar wat van deze pagina met HSI-techniek van te ontcijferen is, lijkt niet te duiden op een naschrift. Beide delen beginnen met een grote, gedecoreerde initiaal (p. 1 resp. p. 49).

b. Op tekstniveau

Opschriften bij teksten, altijd in rood, vinden we onregelmatig. Naschriften vinden we bij de teksten 10, 14 en 18. Een nieuwe tekst begint altijd op een nieuwe regel, en altijd met een lombarde of initiaal. Gebruik van witregels bij tekstovergang doet zich niet voor. Witruimte na afsluiting van een tekst treffen we alleen aan op p. 45 en p. 115. Witruimte boven een tekst alleen op p. 116.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen zowel aan regelbegin als middenin een regel, soms met een lombarde, vaak met een paragraafteken, soms zonder rubricatie. Regelmatig – vooral bij de Zeventien Keuren (tekst 3), Vierentwintig Landrechten (tekst 6) en bij de verschillende boeteregisters – verschijnt een opschrift in rood bij een bepaling.

2. Liniëring

Op nagenoeg elk blad van het kernhandschrift is horizontale en verticale liniëring aangetroffen, in inkt, in de vorm van een raamwerk, meestal met links, rechts en onder een dubbele streep en bovenaan een enkele streep. De hoekpunten van het raamwerk zijn aangebracht met behulp van prickings. Soms is (de aanzet tot) een extra streep of extra strepen te zien, zoals op p. 3 boven, op p. 22 links, op p. 32 links en onder, en op p. 33 onder. Binnen dit raamwerk staat de tekst geschreven, al houdt de schrijver zich, vooral aan de rechterkant van het tekstblok niet altijd aan het raamwerk. Voor de tekstregels zelf is geen liniëring aangebracht.

P. 1 wijkt opvallend af vanwege het voorkomen van een extra dubbele streep onderaan het blad, ca. 2 cm boven de onderste dubbele streep. De pricking is ten behoeve van de onderste streep aangebracht, de dubbele lijn daarboven bevat geen pricking. Vanaf katern 2 is de tekstspiegel consequent 1-2 regels lager dan in katern 1, waarmee deze qua positie overeenkomt met de onderste streep op p. 1.

Op p. [46-48], die later ingeplakt zijn, ontbreekt liniëring.

3. Aantal kolommen

Eén

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld ca. 142 x 85 (HxB).

5. Aantal regels

23-27 regels, hoogte gemiddeld ca. 6 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Sjölin (1970: 4) ziet een littera textualis, maar het schrift is eerder een littera hybrida te noemen, met zowel kenmerken van de textualis en (vooral) cursiva.

b. Aantal handen

Geschreven in één hand, volgens Buma & Ebel (1972: 11), maar te onderscheiden zijn de contemporaine handen van: 1. de schrijver/kopiïst; 2. een rubricator en/of opschriftenschrijver, en 3. een corrector. Voor een uitgebreide paleografische beschrijving, transcriptie en editie wordt verwezen naar Sjölin (1970).

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Sjölin (1970: 4) en Simonides (1938: 12) beschrijven de rubricatie slechts summier.

De kleuren van lombarden, initialen, paragraaftekens en overge rubricatie-elementen zijn: rood, blauw, groen en oker. Opvallend is dat alleen in het eerste deel van het handschrift (p. 1-[48]) groen en geel nog ruim vertegenwoordigd zijn. In de rest van het handschrift vinden we nog maar twee gele en zes groene lombarden, en één enkel groen paragraafteken (p. 103).

Het handschrift bevat twee grote rood-blauwe puzzelinitialen met penwerk, op:

p. 1: Initiaal 'H', opengewerkte littera duplex in rood en blauw, met penwerk in rood en blauw, met floraal motief met uitlopers boven en links van het tekstblok. Zesregelig.

p. 3: Initiaal 'H', littera duplex in blauw en groen, met rood penwerk. Drieregelig.

p. 14: Initiaal 'T', littera duplex in oker en groen, zonder penwerk. Drieregelig.

p. 24: Initiaal 'T', littera duplex in blauw – niet af, zonder penwerk. Drieregelig.

p. 39: Initiaal 'I', littera duplex in rood – niet af, zonder penwerk. Achtregelig, maar er is slechts voor drie regels ruimte vrijgelaten. De initiaal strekt zich over acht regels in de marge uit.

p. 49: Initiaal 'H', littera duplex in rood en blauw, met penwerk in rood, met floraal motief met uitlopers boven en links van het tekstblok. Vijfregelig. De sierrand boven het penwerk lijkt lettervormen te bevatten, maar er is geen leesbare tekst waarneembaar.

p. 104: Initiaal 'H', littera duplex in blauw en rood, zonder penwerk. Drieregelig.

p. 127: Initiaal 'I', littera duplex in rood - niet af, zonder penwerk. Zesregelig, maar er is slechts voor twee regels ruimte vrijgelaten. De initiaal strekt zich over zes regels in de marge uit.

Het verschil tussen initiaal en lombarde is gradueel te noemen. Lombarden verschijnen aan regelbegin en, uitsluitend vanaf p. 49, sporadisch ook middenin een regel. Ze zijn alle een-, twee- of drieregelig.

Het handschrift bevat paragraaftekens in twee stijlen (vgl. bijv. p. 15): één die de vorm heeft van een C met een verticale streep er rechts aan vast, die onderin links wegbuigt. De ander heeft de vorm van een haak: een verticale streep met er bovenaan een horizontale aan vast, die naar rechts loopt; aan de binnenzijde van de haak is een driehoekje ingekleurd, met daaronder een schuine streep die de verticale en horizontale streep verbindt. Beide stijlen komen in rood, blauw en groen voor (niet in oker); vanaf p. 17 alleen rood en blauw.

8. Glossen

Sjölin (1970: 22-23) typeert de glossen als geschreven in een littera cursiva uit de eerste helft van de zestiende eeuw, met een westelijk Middelnedersaksisch karakter. Hij ziet twee handen (I en II). De meeste glossen verwijzen naar de inhoud van de hoofdtekst. Soms stelt hand I verbeteringen voor, bijv. op p. 108 en p. 111. Ook hand II stelt verbeteringen voor, en hieruit blijkt dat II jonger is dan I, bijv. gezien de verbeteringen die hand II geeft op hand I, p. 87 en p. 94 (Sjölin 1970: 22-23).

Sjölin (1970: 6) ziet in de glossen in de onderrand van p. 6, 7 en 32, geschreven in hand I, handschriftelijke gelijkenis met de tekst op de weggeplakte versozijde van p. 45.

In de – in lichte inkt geschreven – opmerkingen in de boven- en onderrand op respectievelijk p. 116 en 128, geschreven in hand II, herkent Sjölin (1970: 6) mogelijk dezelfde hand als die van de drie Latijnse regels onderaan op de weggeplakte versozijde van p. 45.

p. 31: in buitenmarge, bovenin: Sjölin (1970: 268) transcribeert: SINUTHE (?) | FRETHE AD IDE[M] | IN ALIO MSS. Besneden.

9. Overige marginalia

Aanwijshandjes:

P. 26: buitenmarge.

P. 30: buitenmarge.

P. 103: buitenmarge.

De aanwijshandjes op p. 26 en p. 103 zijn van dezelfde hand, in rode inkt.

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten 1-11 en 14-20 zijn in het Oudfries, de teksten 12, 13 (deze laatste bevindt zich tussen de opeengeplakte pagina's 45 en [46]) en 21 in het Middelnedersaksisch, en tekst 22 is in het Latijn.

1. Haet is riucht

Opm.: Het opschrift geldt het handschrift, of eventueel het eerste deel ervan (zie hierboven).

Gerb. 874

p. 1-3

Opschrift: HIC INCIPIT JUS COMMUNITATIS FRISIE

Incipit: HUETH IS RIUCHT. LIST ENDE KENST | RIUCHTIS ANDE GODIS

Explicit: THET IS FALSCH E RIUCHT. THER | THERE WERDE MITH THIUGUM VN FIUCHT. THET BLINDAT | SIANDE AGHENE.

[Geen naschrift]

2. Proloog op de Keuren en Landrechten

Gerb. 626

p. 3-4

Opschrift: HEC EST INSTRUCTIO FRESONUM.

Incipit: HIC EST SCRIPTUM. HIR IS E SCRIVEN. THET WI | ALSA DENE LANDRIUCHT HALDE. SA GOD SELUA EREST | BAD.

Explicit: DISSE | KENINGAN IEWEN ALLA LONDUM KESTA AN LONDRIUCHT.

[Geen naschrift]

3. Zeventien Keuren

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet zozeer de tekst. De laatste vier woorden van de tekst (BI HALUA FIF WENDUM) vormen de overgang naar de volgende tekst, waar zij dan ook met evenveel recht deel van uitmaken.

Gerb 627

p. 4-12

Opschrift: PRIMA PETITIO

Incipit: THIT IS THIO ERSTE KEST AND | THIO KENINGES KERLIS IEFT ALRA FRESENA.

Explicit: AN ALRA MOMNA LIC HIM SELLUM WITHE IN|NA THA WITHUM HWET HI DEN HEBBE. [BI HALUA FIF | WENDUM.]

[Geen naschrift]

4. Wenden op de Zeventiende Keur

Opm.: De laatste vier woorden van de vorige tekst (BI HALUA FIF WENDUM) vormen de overgang naar deze tekst; zij vormen dan ook met evenveel recht deel uit van de vorige tekst.

Gerb. 629

p. 12-14

Incipit: [BI HALUA FIF | WENDUM.] THI FORMA WEND IS. HWERSAMA | LIACHTIS DEYS AND BI SKINANDE SUNNA TWENE | HERAN SOMPNIAT.

Explicit: THRUCH | THET THETHER NIS NEN WERRA THIAF THAN THI OF STELT | HELGUM AND HERUM AND ALLA LIUDUM.

[Geen naschrift]

5. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. --

p. 14

Opschrift: DECEM ET SEPTIMA

Incipit: THIT SENT THA SOGENTENE KESTA. THER THI KENING | KERL ALLE FRESUM IEF.

Explicit: THIT RIUCH|TE ACHMA AND SCOLMA HALDA MITH SOGEN LIUDE | WITHUM. FONTA SOGEN SELONDUM TO VPSTALLIS BA|ME TEYS DEY IN THER PINXSTRA WIKA. ALLE FRESUM | TO LOWE ANDE TO ERUM.

[Geen naschrift]

6. Vierentwintig Landrechten

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst.

Gerb. 630

p. 14-24

Opschrift: *JUS TERRE PRIMUM*

Incipit: THET FORME LONDRIUCHT IS. THETTER | ALLE MOMNA LIC INNA SINA GODE SITTE VNE BI|RAWAT. HIT NE SE. THET HI WERNE THRIRA. || THET HI NELLE REKA. NE RIUCHTA. NE DEITHINGIS | BIDDA.

Explicit: JEF HI | BI SEKA WELLE. SA SCOL HI ETH THERA FIOR HERNENA | HWELIC AN STRIDE WITH STONDA. AND ITTA HERTH STETHE | MITHTA FIFTA. THRUCH THET. THETMA SCHOL MORD MITH | MORDE KELA.

[Geen naschrift]

7. Magnuskeuren

Gerb. 859

p. 24-27

Opschrift: *AUDE DE UICTORIA FRESONUM.*

Incipit: THA THET STRID VP HEWEN WARTH TWISC RO|MERA HERAN. AND THENE KENIAG KERL. THA | BROCHTMA THA NAKENE FRESAN ALLES A FARA | HUSE ERST ALLE FOR SLAIN WORDE.

Explicit: THER LESMA VTA | BREWE .VIJ KERAN .XVIJ KESTA .XXIIIJ. LONDRIUCHTA.

[Geen naschrift]

8. Westerlauwers Zeendrecht (I)

Opm.: De tekst bestaat uit twee delen (zie ook tekst 10). Het expliciet en naschrift zijn bij tekst 10 opgenomen.

Gerb. 857

p. 27-28 (I), 31-38 (II).

Opschrift: *SYNDRIUCHT.*

Incipit: THIT IS THE SINTH RIUCHT | HWERSAMA ANNE MON BI CLAGAT VMBE EN VNE | BI NOMAT MORD. SA IS HI NIAR .XIJ. TO VNT SWE|RANE. THAN HI AGE TO DEYANE SINETH IEFTA EN ON TIUCH.

9. Acht Doemen

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst.

Gerb. 860

p. 28-31

Opschrift: *PRIMA ELECTIO*

Incipit: THi ERSTA DOM IS IN | GASTELIKEHED. HWERSA THIO IUNGFROWE EN AFTE | BI GAN WOLLE. SA SCHOL HIO. XIJ IERA ALD WESA.

Explicit: SA | ACH THIO FROWE. THER SE BIDES FIANDIS SPONSTE VN DREIN WART. THET JELD AND THA LAWA. TO LIKA AL SA HIUT MITH HIRE LITHUM WON HETHE. AND HIO || NENE FIA FELLENGA THER THET BROCHT TO THER WRALDE.

[Geen naschrift]

10. Westerlauwers Zeendrecht (II)

Opm.: De tekst bestaat uit twee delen (zie ook tekst 8). Het opschrift en incipit zijn bij tekst 8 opgenomen.

Gerb. 857

p. 27-28 (I), 31-38 (II).

Explicit: SA HIS HI NIAR IN DA ONDERDE | XIJ. TO VNT SWERANE. DAN HI AGE TO DAIAN SYND. IEF|TA ON TIUCH. BERST HIM THES RIUCHTIS SA IS HI ALLE | SCELDICH.

Naschrift: *EXPLICIT JUS SYNODALE.*

11. Over het redden van een dief

Gerb. 772

p. 38-39

Opschrift: VAN ENE THIAF.

Gehele tekst: THET IS RIUCHT. HWERSAMA ANNE THIAF FETH. | AND MA HINE BRENGE TO WARE. AND LATTENE | VMBE THENE WARF. AN HINE BIUTMA TO LESANE. | AND NELMA HINE NOUT LESA. SA VR DELMA HINE | SIN HALS. THER EFTER MEI HINE EN MUNDLAS MEIDEN LESA. JEF HIO HINE TO ENA FORMUND KIASA WELE || IEF EN MEYN WIF MEI HINE LESA DAR VTEN BODEL | HWS IS TO AFTA SA MEI HI SIN HALS BI HALDA.

[Geen naschrift]

12. Willekeuren van Focka Ukana

Gerb. 736

p. 39-45

Opschrift: FOCKA VKANA WILKER|RAN.

Incipit: JN DEN NAME GODIS AMEN. | ALLEN DEN GENEN DE DESSEN BREF ZEEN OF HOREN LESAN. DO | WI ABBETEN PRELATEN HOUET PRESTERS HOUETLINGAN ENDE DE ME|NE MENTE DAR LANDEN DELIGGEN TWISCHEN DER LAWIRKE | ENDE DER EMESE. ALSO HUNSEGRALANT. FYULGELANT. REY|DRALANT. OELDOMPT. LANGWOLT. VRETHWOLD. HUMER|TZE. MIDACH. KUNDICH ENDE OPENBAER

Explicit: DATUM ANNO DOMINJ .M.CCCC.XXVII. QUINTA FERIA POST PASCHA.

[Geen naschrift]

13. Landrecht Links bovenin het dekblad achterin is een strookje geplakt van handgeschept papier. Hierop is nog het restant van een cijfer zichtbaar, in ijzergallusinkt. Dit strookje te koppelen aan de veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op het strookje zal gestaan hebben: N° 6. Op p. 37 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 3 met kavelnummer 6 weergegeven.

van het Oldambt (deels)

Opm.: Het betreft tekst tussen twee opeengeplakte pagina's, die deels aan het licht gebracht kon worden, maar daarmee nog niet geheel leesbaar werd; zie voor de reconstructie van de tekst

Gerb. 761

p. 45-[46] (tekst tussen deze twee pagina's)

[Geen opschrift]

Incipit: (niet goed leesbaar) (S)O WE BY SIT ARUE OFT ANDER | ONREPLYCKER GUET OFFT DESSEN GUEDEN

Explicit: (niet goed leesbaar, Latijn)

[Geen naschrift]

14. Boeteregister van Kampa Jeldric

Opm.: Zie ook Nijdam (2008b: 471-479).

Gerb. 631.

p. 49-80

[Geen opschrift]

Incipit: FAX FENG. DUST SLEC FIIF SCILLINGAN | ENDE FIOR PANNINGAN.

Explicit: HWASA | THENE BREINSIAMA HETH INDA HAUDA. SA MEI HI | THAT LIBBA. AND HI WERT THATH SERE THER FON | EWERT.

Naschrift: NV VNDER STONDAT THISSE DICT | AND THINE ETHELA SCRIFTE. ALDUS SCEMMA SRIWA | ON ALLE THA LICKAMA THA VNDA. AND THIT HETH | E DICT EN WIS MON IN SINA SINNE AND HETH LET | THET SRIUA VT SINA MUNDE KAMPA JELDRIC TI | THINGMON AL HIR ON. WASA THIT BOK NOUT | VNDER STONDA NE KAN. NAMMER SCRIFT HI NEN | VNDA RIUCHT WIF IEFTA MON

15. Fivelgoër boeteregister

Opm.: Gerbenzon identificeert meerdere kleine teksteenheden; Nijdam (2008b: 480-483) betoogt dat deze eenheden beter als één geheel gezien kunnen worden. Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet de tekst als geheel.

Gerb. 643, 765, 766, 768, 769, 771, 773

p. 80-100

[Geen opschrift]

Incipit: AUGUSTINUS THI HELGA BISCOP SEIT. ALSA EN | VN IERICH KIND IS IN BOBBA BURCH. HWA
| SA HIT BI FIUCHT. IEFTA BI RAWAT THRI BETE TO | BETANE

Explicit: FON STAWRUM TO WESTA. AND FON JEWERE TO ASTA | WEREN THA TWEN FONERAN THER
ERST FOREN TO | ROME. AND THER WITH WRPEN. THA IEF KENING | KERL THET ALLE FRESUM
THETMA TO IEWERE. AN TO | STAWRUM STAPELAN SETTE AND PANNING SLOGE.

[Geen naschrift]

16. Overkeuren

Gerb. 632

p. 100-101

Opschrift: MERC.

Incipit: THA ALLE FRESAN SCHIPAT WEREM. THA LEUEDENSE | THET. HOK HIRA SA ERIST THEN
LONDGUNG NO|ME. THET HIA ENE PIC TUNNA BARNDE. AND THA OTHE|RUM THER MITHE KUTH
DEDE. THET HIA THEN LONDGUNG | NIMEV HEDE.

Explicit: THA THRIA HVS TO BARNANE. AND THA TZURKA THO BREKANE. AN HIA THER VT TO
NIMANE.

[Geen naschrift]

17. Asegariucht

Gerb. 770

p. 101-104

Opschrift: ASEGA RIUCHT

Incipit: ASEGA IST THING TID. ALSA HIT IS.

Explicit: THIT AGEN THA LIUDE | TO LOWANE. AND J. JV BON THER ON TO LEDZANE.

[Geen naschrift]

18. Fivelinger erfrecht

Gerb. 767

p. 104-109

Opschrift: FON LAWM

Incipit: HIT LESTMA IN THA RIUCHTUM | ALDEFEDERS LAWA. AND ALDEMODERS LAWA. | EMES
LAWA. THREDZIA LAWA. THA ACHMA TO | HALDANE MITH XIJ MONNA WITH ETHUM.

Explicit: ENDE DAT SCOL WESA | EPENBER. SA HETH HI SIN RIUCHT FOR LERN.

Naschrift: DAT | RIUCHT BI BIUCHT VS TO HALDEN. KEYSER ROLF IN | SINE BOKE BY VS LIF AND BI
VSER SELE. ENDE BIDA | LESTA ORDELE. ENDE SPIEGEL VAN SASSEN SPRECHT | AC THER DESTELIKE
ALSA DER VAN.

19. Keuren van Fivelo en Oldambt

Gerb. 747

p. 109-115

Opschrift: OLD OMPTIS RECHT

Incipit: THIT SENT THA KERAN | AND THA DOMAN WISERA LIUDA FUYLGHE LON|DIS ENDE
ALDEOMPTIS IEF MENTRA WALDMONANS | THISSE IN TO NIMANE AND VT TO REKANE.

Explicit: SA VNT RIUCHTE HI SELF | THI ERWA. AND XI SINE SIBBISTE LIF.

[Geen naschrift]

20. Hunsinger Keuren van 1252

Gerb. 794

p. 116-123

Opschrift: HWNSGEGA WILKERAN.

Incipit: THIT SENT THA KERAN THER ABBETENA AND THER | WISISTA FON HUNSEGA LONDE.

Explicit: AND ALSA HI MAKAT IS. SA SCHELMA THA MONNE | WITHER IEWA. THER HINE ACHT.
WANT DYC ENDE LOND | HERT TO GADER.

[Geen naschrift]

21. Zijlrecht van de Delfzijlen (1317)

Gerb. 775

p. 123-127

Opschrift: HIR BI GENT DAT ZYL RECHT VAN DELF|ZYLEN.

Incipit: UVANT ALLE DINGE DE GESCHEN SEN | IN DAR TYD. WERDAT SE NOUT BI SCRUIEN SO SENT | SE LICHTLIKE VOR GETEN.

Explicit: JNT JAR VNSES HERREN. | M.CCC. ENDE XVIIJ. VOR ASSUMPTIONIS BEATE MARIE VIRGINIS.

[Geen naschrift]

22. Dijk- en zijlrecht voor de dijk van Omtatya tot Delfzijl (1318)

Gerb. 782

p. 127-128

Opschrift: DYC RIUCHT

Incipit: JN NOMINE DOMINI AMEN. HEC | CONSTITUTIONES A IUDICIBUS AGGERUM AB OMPTATA | TYA VSQUE IN DELFZILEN

Explicit: JTEM CETUS ERIT IN FELD|WIRD OMNJ ANNO COMMUNTER OBSERUANDUS.

[Geen naschrift]

d. Bijzonderheden kernhandschrift

De identificatie van tekst 13 (Landrecht van het Oldambt) die zich bevindt tussen p. 45 en de weggeplakte versozijde vond in 2022 plaats met behulp van HSI-techniek door de TU Delft.

Verder is in de frontsnede een inktvlek zichtbaar, die op p. 30 moet zijn gevallen. De kleur van de inkt vertoont gelijkenis met een latere handgeschreven glosse in de marge van p. 31 (zie 4.A.b.8).

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen, die worden aangeduid als *fol. I-IV (voorin) en *fol. V-VIII (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier (zie 3.i).

2. Datering van de bladen

Laatste kwart achttiende eeuw (zie 3.i.2).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood).

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd.

Het dekblad voor en de rest van het schutbladkatern zijn niet voorzien van paginering of foliëring.

De dekbladen zijn niet gelinieerd. De rest van de schutbladkatern voorin is gelinieerd door Petrus Wierdsma, met een verticale, met potlood getrokken, liniëring van twee lijnen, waartussen hij aantekeningen plaatste. *Fol. IVv is niet gelinieerd, en ook *fol. Vr is niet gelinieerd. *Fol Vv-VIIIv zijn wel gelinieerd.

c. Handen en transcripties toevoegingen

1. Dekblad en schutbladkatern voorin

Op het voordekblad staat links bovenin een cijfer: “4”. Het is geschreven in potlood, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

Bovenaan, in de hand van Karl von Richthofen (negentiende eeuw) een kleine

bezittersgeschiedenis: BESITZER: WARNER EMMEN ZU GRON.RATTSCH IM 17TEN J | :

(GABBEMA BENUTZTE IHN). | : (FR. JUNIUS BENUTZTE IHN). | : HALSEMA † 1784 BESAB UND

BENUTZTE IHN | P. WIERDSMA SEIT 1784 (BENUTZTE IHN IN FW.) | : DR. K. V. RICHTHOFEN 1858

ERKAUFT. In het midden: PETRUS WIERDSMA, handtekening door Petrus Wierdsma, achttiende eeuw, en een aankoopantekening van diens hand: GEKOGT IN DE AUCTION VAN DEN H^R. EN | M^R. HALSEMA | DEN 3 DESEMBER 1784. Daaronder nog een aantekening van Karl von Richthofen: DR. KARL FREIH. VON RICHTHOFEN | ERK. ZU LEUWARDEN 1858 | IN DER AUCTION. V. WIERDSMAS MSS. Daar weer onder, in de hand van W. Eekhoff, negentiende eeuw: BESCHREVEN DOOR JHR. HETTEMA | IN DE JAGER, TAALKUNDIG MA[GAZIJN, II 236.

Voorste papieren katern

Op de bladen *fol. Ir-IIr is een bezitters- en gebruikersgeschiedenis door Petrus Wierdsma te lezen, die ook onderstrepingen aanbracht. Karl von Richthofen vulde aan met opmerkingen, en zette letterlijk enkele vraagtekens bij Wierdsma's aantekeningen: *fol. Ir: MS. EMM = JUS CIVITATIS FRISIAE, in de hand van Richthofen. Wierdsma: DEEZE CODEX HEEFT (ZOO ALS UIT DE NAAMTEEKE : | NING OP PAGINA 1 BLIJKT.) [daarboven meldt Richthofen: OBEN RECHTS, DURCHSTRICHEN!], met een streepje naar WARNER EMMEN] TOEBEHOORD AAN DEN | HEER WARNER EMMEN, EEN AFSTAMMELING VAN | DEN BEROEMDEN HISTORIESCHRIJVER UBBO EMMEN, | ZIJNDE DEEZE W: EMMEN, DIE OP T MIDDEN DER | 17 EEUW GELEEFD HEEFT, GEWEEST RAADSHEER VAN | GRONINGEN | DE FRIESCHE HISTORIJSCHRIJVER S A: GABBEMA | HEEFT DEEZE CODEX GEBRUIKT — HEBBENDE DE KERREN | KESTEN EN LANDRECHTEN DAAR UIT GETROKKEN, EN | OP DOORSCHOTEN PAPIER, NEVENS EEN OUDE DRUK | VAN DE FRIESCHE WETTEN, GESCHREEVEN, WELK EXEMPLAAR THANS AAN DE ERFGEN: VAN DEN BARON | VAN SCHWARTZENBERG TOEBEHOORT | DE GROOTE FRANCISCUS JUNIUS HEEFT OOK | DAAR UIT GETROKKEN HET ZEENDRECHT, WAAR VAN || Onderaan dit blad een signatuur in potlood in een twintigste-eeuwse onbekende hand: "Hs R 4".

*Fol. Iv: Petrus Wierdsma vervolgt: VAN HET HANDSCHRIFT ALS NOG BERUST IN DE BODELEYAANSCHEN BIBLIOTHEEK TE OXFORD, ONDER | DEN TITEL: APOGRAPHUM JUN:, FRISICE SCRIP|TUM, JURIS SYNODALIS COMITATUS FRISICEE, AD | FIDEM | [Richthofen emendeert de letter tot een hoofdletter "F"] CODICIS D : WERNERI EMMEN, GRONIN|GANA [Richthofen vult aan "E"] REIPUBL. [Richthofen vult aan met ICAE] SENATORIS ZIE HICKESII | THESAUR [Hickesii Thesaur door Richthofen tussen aanhalingstekens geplaatst] : TOM III [hieronder schrijft Richthofen "2"] P 323. | [Richthofen vult aan met "1705, FOL. OXONIAE"; Sjölin (1970: 6) transcribeert "Kopiae"] DE LAATSTE BEZITTER VAN DEEZE CODEX, MR. D : | F J: v: HALSEMA, HEEFT DAAR UIT, ONDER | DEN NAAM VAN 'T OUD FIVELG : LANDRECHT, | VEELE AANHAALINGEN GEDAAN, IN ZIJNE VERHAN :|DELING OVER DEN STAAT EN REGERINGS VORM DER | OMMELANDEN, UITMAAKENDE HET 2E DEEL VAN | T GRONINGER GENOOTSCHAP : PRO EXCOLENDO JURE | PATRIO

Wierdsma vervolgt op *fol. Iir: DE LATIJNSCHE TEXT VAN DE KESTEN EN DE LANDRECHTEN | INT OUD HUNTINGOËR LANDRECHT STAANDE EN DOOR DEN PROFESSOR | DE RHOER UITGEGEEVEN, IS EEN VERTAALING [boven VERTAALING plaatst Richthofen twee vraagtekens] UIT HET | OUD FRIESCH, ZOO ALS 'T IN DEEZE CODEX GEVONDEN | WORDT. | DE PLATDUITSCHEN OVERZETTINGEN [boven PLATDUITSCHEN plaatst Richthofen een vraagteken] VAN DE KERREN, KES:|TEN, LANDRECHTEN EN 'T ZEENDRECHT, BIJ SCHOTANUS | GEBOEKT, EN NOG IN VERSCHIEDENE HANDSCHRIFTEN | OVERIG, SCHIJNEN OOK NAAR 'T OUD FRIESCH, ZOO ALS 'T | IN DEEZE CODEX [boven DEEZE CODEX plaatst Richthofen een vraagteken] GEVONDEN WORDT, GEMAAKT TE ZIJN.

*Fol. Iiv: blanco.

*Fol. IIIr-IIIv: Een inhoudsopgave door Petrus Wierdsma, getiteld: INHOUD, ook met opmerkingen van Richthofen.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

*Fol Vv-VIIIr: Alfabetische index, geschreven door Petrus Wierdsma, 4 beschreven pagina's, ongenummerd.

Dekblad: Rechtsonderin: f 3-10-: in de hand van Petrus Wierdsma. Links bovenin is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

Geen losse items aangetroffen.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

R 4 bevat geen datum of locatie van ontstaan. Een terminus post quem biedt het voorkomen van tekst 12, de Willekeuren van Focka Ukana. Deze tekst zal pas zijn ontstaan nadat Focko Ukana in 1427-28 grote macht in Stad en Ommelanden verwierf. Ukana stierf in 1437, waarna verspreiden van zijn willekeuren niet meer zinvol was. We mogen de compilatie daarom dateren in het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Er is vooralsnog geen fysiek bewijs voor deze datering.

De plaats van ontstaan wordt nergens genoemd, maar mogen we op basis van taal en inhoud in de Ommelanden plaatsen. Of we specifieker moeten denken aan Fivelgo, het noordoostelijk deel van de Ommelanden, is minder zeker. Enerzijds wijst daarop het voorkomen van ettelijke Fivelgoër rechtsteksten, zoals het Zijlrecht van de de Delfzijlen (1317) (tekst 21) en het Dijk- en zijlrecht voor de dijk van Omtataty tot Delfzijl (1318) (tekst 22), die buiten dat gebied weinig nut zouden hebben. Anderszijds bevat het handschrift toch ook rechtsteksten die slechts golden in aangrenzende gebieden als Hunsingo (tekst 20) en het Oldambt (tekst 13).

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

In het verleden stond het handschrift ook wel bekend als ‘Ms. Emmen’, genoemd naar de oudst bekende bezitter: de Groningse raadsheer Warner Emmen (1626-1679). Diens naam staat in het handschrift maar werd later doorgekrast (p. 1). We weten dat zowel de Friese landsgeschiedschrijver Simon Abbes Gabbema (1628-1688) als de filoloog Franciscus Junius (1591-1677) er in deze periode delen uit overschreven, maar niet of Emmen op dat moment nog steeds de eigenaar van het handschrift was. De lotgevallen van R 4 in de eeuw na Emmens dood zijn onbekend. De eerstvolgende bekende bezitter is de Ommelander rechter D.F.J. van Halsema (1736-1784), die melding maakt van zijn bezit in een verhandeling over Ommelander recht (van Halsema 1778: iii). Petrus Wierdsma (1729-1811) kocht R 4 uit Halsema’s boekerij tijdens een veiling in 1784. Wierdsma had het waarschijnlijk eerder al eens een poosje te leen gekregen tijdens zijn voorbereidende werk aan *Oude Friesche Wetten* (1782-88); daarop wijst correspondentie tussen Wierdsma en Van Halsema (zie Hanenburg 1957: 51 en 55-57). In de catalogus uit 1813 van Wierdsma’s boekenbezit is het stuk opgenomen op p. 38 als nr. 10.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 4 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus’ zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 4 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtgeleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich’s dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

- 1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum.
- 1938: Simonides, D. *Die Hunsingoer Küren vom Jahre 1252 und das Ommelander Landrecht vom Jahre 1448*. Assen. 19-22.
- 1940: Hoekstra, J. *Die gemeinfriesischen Siebzehn Küren*. Assen. 81-124.
- 1953: van Buijtenen, M.P. *De grondslag van de Friese vrijheid*. Assen. [218 e.v.], Bijlage VII.
- 1970: Sjölin, B. *Die 'Fivelgoer' Handschrift. I. Einleitung und Text*. 's-Gravenhage. (*Oudfries(ch) Taal- en Rechtsbronnen* 12).
- 1972: Buma, W.J. & W. Ebel. *Das Fivelgoer Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 5).
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesche tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht. Teksten 6 en 18 [zie voor toelichting: 50-72].
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia. 130, 140-143, 151, 163-165.

Relevante/gebruikte publicaties

(Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden).

- 1746: von Wicht, M. *Das Ostfriesische Landrecht nebst dem Deich- und Sylrecht [...]*. Aurich.
- 1778: van Halsema, D.F.J. *Het aloude Ommelander wetboek van Hunsingo, in de oude oorspronkelijke Friesche landtale omtrent 't midden der dertiende eeuw vervaardigd [...]*. Groningen. (*Verhandelingen Pro Excolendo Iure Patrio*, deel 2, Analecta).
- 1782-1788: [Wierdsma, P. & P. Brantsma]. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Kampen/Leeuwarden.
- 1830: Hetteema, M. *Het Emsiger Landrecht, van het jaar 1312. Naar een oorspronkelijk Oud-Friesch perkamenten handschrift uitgegeven*. Leeuwarden.
- 1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.
- 1846: Koning, J.S.G. & H.O. Feith, 'Landrecht des Oldenamptes ende des vijften deels van Reijderlant, van 1471, tevens bevattende het Oud-Oldambster Landregt van 1327 (veeltijds 1427) (...)'. In: *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands; waarbij gevoegd zijn eenige analecta tot dezelve betrekkelijk*. Deel VI. Groningen. 671-767.
- 1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, I*. Berlijn.
- 1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.
- 1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.
- 1968: Briquet, C.M. *Les filigranes. Dictionnaire des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material coontributed by a number of scholars*. [Edited by Allan Stevenson]. Vol I-IV. Amsterdam.
- 1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.
- 1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.
- 1992b: Gnrirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.
- 1998a: Johnston, T.S.B. 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 49). Amsterdam/Atlanta. 179-214.
- 1998b: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise*. Amsterdam.
- 1998c: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam.
- 2000: Alma, R. 'Het Oudfries landrecht van het Oldambt'. In: *Us Wurk* 49/1-2. 2-45.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.

- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.
- 2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century* (Vol. IIB). 't Goy-Houten.
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesse tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht.
- 2008a: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- 2008b: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie aan de hand van de Oudfriesse boeteregisters. I-II*. Hilversum.
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.
- 2014: Popkema, A.T. 'Old Frisian: A Legal Language in Principle'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Directions for Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 73)*. Amsterdam/New York. 369-396.
- 2016a: Schroot, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken*. Assen.
- 2017a: Nijdam, H. & J. Savelkoul. 'The Manuscript Collection of the Frisian State Historian Simon Abbes Gabbema (1628-1688) from an Old Frisian Perspective'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 77*. 303-332.
- 2017b: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2018: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*. Gorredijk.
- 2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk 70/1-2*. 1-28.
- 2021b: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke 2*. 14-15.
- 2021c: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke 3*. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke 1*. 14-15.
- 2022b: Popkema, A.T. 'On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts'. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. *Fryslân 6*. 4-8.
- 2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis])
- [te verschijnen in 2023]: De Vries, H. 'De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.' In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis 30*.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 5

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar Richthofenkolleksje, Hs R 5.

b. Korte beschrijving van het object: karakteristieken van het boek (band en boekblok)

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, oorspronkelijk bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, vermoedelijk tussen 1650-1750, en later voorzien van schaapsleren ‘overbacking’ van de rug, vóór 1858.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig kernhandschrift op papier met latere toevoeging van papieren katernen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Hs R 5; J; Jus; Jus Municipale Frisonum.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten en kroniekjes in het Oudfries, afsluitend met het Middelnederlandse Stadboek van Sneek (grotendeels).

5. Taal

(Westerlauwers) Oudfries; Middelnederlands.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [zuidwestelijk Friesland]; zonder datum [1524-1539].

d. Boekformaat

Folio.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers

Simon Abbes Gabbema (1628-1688); door vererving Walkje Gabbema (?-1712); door vererving Gabbema Gasthuis; in deze periode gebruikt door G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (1733-1783), Nicolaas Tholen (1725-1770) en Adriaan Folkerts Heringa (1721-1779); door (onrechtmatige) vererving Volkert Heringa (1759-1797); door aankoop in 1798 Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); ca. 1846-1851 gebruikt door: Montanus de Haan Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

269 x 212 x 60 mm (HxBxD).

2. Boekblok

259 x 195 x 50 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rollen 109-125); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, oorspronkelijk bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, vermoedelijk tussen 1650-1750, en later voorzien van schaapsleren overbacking van de rug, vóór 1858.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel, gesprekeld, bruin kalfsleer; ook gesprekeld op inslagen. Rug is later vervangen door een schaapsleren overbacking.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, ongedund. Kop- en staartinslag: vermoedelijk doorlopend in scharnier, want de uiteinden van het rugbeleg in kop- en staartveld zitten over de inslag heen geplakt (zie ook 3.e.2); dit is echter niet met zekerheid vast te stellen, omdat de oorspronkelijke leren rug ontbreekt.

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: buitenkader van dubbele blinde lijnen langs de platranden.

Rug: een blinde lijn langs de ribben en als afsluiting van het kop- en staartveld. Mogelijk zijn dit slechts cordeersporen en is het geen echte blindstempeling. De oorspronkelijke bandrug ontbreekt.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5 (zie verder 4.B.c.3): [OP] DE ETIQUETTE VAN DIT HANDSCHRIFT STAAT | ZEER TEN ONREGTE: OF VERZAMELING VAN 25 OUDE | FRIESCHE

WETTEN ENZ. HOOFDTEKST DER UITGAVE | VAN 1782. Hetteema eindigt zijn notitie met: LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat bevond. Op basis hiervan komen we tot de volgende datering voor dit etiketten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit rugetiket wordt niet door De Haan Hetteema beschreven of genoemd. Het zal er echter ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b.) ongetwijfeld al op gezeten hebben. We dateren het rugetiket daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Groengrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet. Eén hand: Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: JUS | MUNICIPALE FRISONUM | OF | VERZAMELING VAN 25 | OUDE FRIESCHE WETTEN ENZ. | HOOFDTEKST DER UITGAVE VAN 1782. 70 x 91 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Tweede rugveld: Sterk beschadigd restant, slechts enkele letters zichtbaar: ... | M[U]... | FRIS... | OUD FRI... Hand: Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850]. Buma/Ebel (1977) melden niets over de etiketten van dit handschrift, zodat niet bekend is wanneer dit rugetiket zo sterk beschadigd is geraakt. Vergelijking van de foto van de rug van R 5 op richthofen.nl met een uit het onderzoeksarchief van Pastei (gedateerd 5 september 2020, maker: Herre de Vries) blijkt dat tussen september 2020 en de digitalisering van R 5 een driehoekig snippertje van het etiket verloren gegaan is.

Startveld: Papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 5. 25 x 25 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat zonder kaphoeken.

3. Type platverbinding

Doorrijging van alle 5 bindingen door 2 gaten per binding.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond

2. Schouders

Gekneept, tot ruim 45 graden.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Perkament.

2. Type

Oorspronkelijk als stroken in de rugvelden, de uiteinden ervan zijn zichtbaar op de platkant van het voorplat tussen fol. I en II (potloodfoliëring). Aan het kopeinde van het buitenscharnier achteraan is te zien dat over de oorspronkelijke inslag een dubbele laag perkament geplakt zit; dat zijn de uiteinden van het rugbeleg. Op de boekblokrug zullen de stroken niet meer aanwezig zijn. Vermoedelijk zijn ze bij het aanbrengen van de overbacking niet teruggeplakt of waren ze al verloren gegaan.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen); dubbel garen in hele boekblok.

2. Techniek

Rondslag met dubbele naaigaten, heel-uit genaaid.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 15, 40, 85, 131, 178, 223, 252 (tussen fol. 39 en 40)

Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: [52], 100, 155, 208, 246 (op meerdere plaatsen gemeten, zie vooral fol.179/180 omdat de staarthelft van het hartvel daar niet is meegenaaid met het huidige naaisel en dus alleen de eerdere naaiposities heeft).

h. Kapitalen

1. Techniek

Kapitalen niet aanwezig; draadresten zichtbaar aan de staartzijde van het laatste katern, in de openingen tussen fol. 353 en 354 en fol. 356 en 357. Ook zichtbaar aan staartzijde tussen eerste en tweede katern, voor fol. 1, en op de rug aan kopzijde bij het rechter scharnier.

2. Materiaal

Zijden garen.

3. Kleuren

Rood; blauw.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Voorin: 1. Achterin: 2.

2. Materiaal

Papier. Ongedateerd, contemporain aan de band: voorin is geen watermerk te zien in het dekblad. Achterin lijkt in het midden van het dekblad wel iets van een reliëf zichtbaar dat zou kunnen passen bij een [C]DG (contra)merk. Voorzover er kettinglijnen zichtbaar zijn, is de afstand ca. 25 mm.

3. Type constructie

Zie diagrammen; beide dekbladen horen bij de huidige band.

Voorin is langs de rugrand van fol. I van het kernhandschrift een dubbelblad aangeplakt. Het bevat een door Petrus Wierdsma geschreven inhoudsopgave. Watermerk: Staande leeuw boven "VRYHEYT" in cirkel met kroon en in de cirkel de tekst "PRO PATRIA EUIUSQUE LIBERTATE"; contramerk: gekroonde "GR" met loofwerk in cirkel.

Het vliegend blad achterin is langs de rugrand vastgeplakt op de reparatiestrook die het dekblad met het laatste blad van het handschrift verbindt. Het lijkt ook veel op de dekbladen; het voelt anders en dunner dan het dubbelblad dat voorin door Petrus Wierdsma is toegevoegd. Onzeker is of dit een overgebleven blad is van de schutbladen die horen bij de huidige band. Dit vliegend blad bevat een gekroond wapen van Amsterdam aan weerszijden geflankeerd door een leeuw. De afstand tussen de kettinglijnen is 23-25 mm.

De binnenscharnieren zijn hersteld met papieren scharnierstroken die voorin over het genoemde dubbelblad van Wierdsma heen zitten.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel (alle toegevoegde folia).

j. Sneden

Gesneden; rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Sporen eerdere band: Het laatste folium, 359, van het kernhandschrift toont door de verkleuring de contouren van de inslagen van een eerdere band; deze zijn breder en hebben een andere vorm dan de inslagen van het achterplat van de huidige band.

Datering overbacking en reparaties: De veilingcatalogi van 1813 (p. 37 [nr.4]) en 1858 (p. 7 [nr. 15]) vermelden over de band respectievelijk: “bruine b[and]” en “gebonden in heel leer”. In geen van beide catalogi wordt dus expliciet van een rugreparatie melding gemaakt. Tijdens het onderzoek zijn geen sporen gevonden die onomstotelijk aantonen op welk moment en in opdracht van welke bezitter deze rugreparatie is uitgevoerd. Richthofen is de enige die op het dekblad voorin notities schreef die doorlopen over de reparatiestroken waarmee de binnenscharnieren ten tijde van de overbacking zijn verstevigd (zie hierover ook 3.i.3). In het tweede rugveld zit een fragment van het door Wopke Eekhoff handgeschreven titelschild. Het is niet aannemelijk dat dit ten tijde van de overbacking werd herplaatst. De overbacking zal dan ook zijn uitgevoerd vóór de veiling van 1858. Links bovenin een blad dat tussen het vliegend blad en het dekblad van het achterschutblad is geplakt, is een papieren strookje geplakt van handgeschept papier. Hierop is nog een restje van de onderste helft van het cijfer “4” en ook een leesteken zichtbaar. Dit strookje is een verwijzing naar een veiling van de handschriften van wijlen Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op het strookje zal gestaan hebben: N° 4. Op p. 37 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 5 met kavelnummer 4 weergegeven.

Voorin ligt een los briefje met aantekeningen van Montanus Hetteema tussen dekblad en het dubbelblad met inhoudsopgave van Petrus Wierdsma. Het briefje heeft gedurende enige tijd met zelfklevende tape met een lijm op rubberbasis vastgeplakt gezeten op het dekblad voorin; daar zijn nog lijmsporen zichtbaar.

Er ligt een modern kaartje (post 2001) met bijschrift voorin het boek, mogelijk uit een tentoonstelling.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Papieren kernhandschrift (26 katernen, waarvan 8 onbeschreven).
2. Later toegevoegd papieren bifolium (incl. opgeplakt reparatiestrookje).

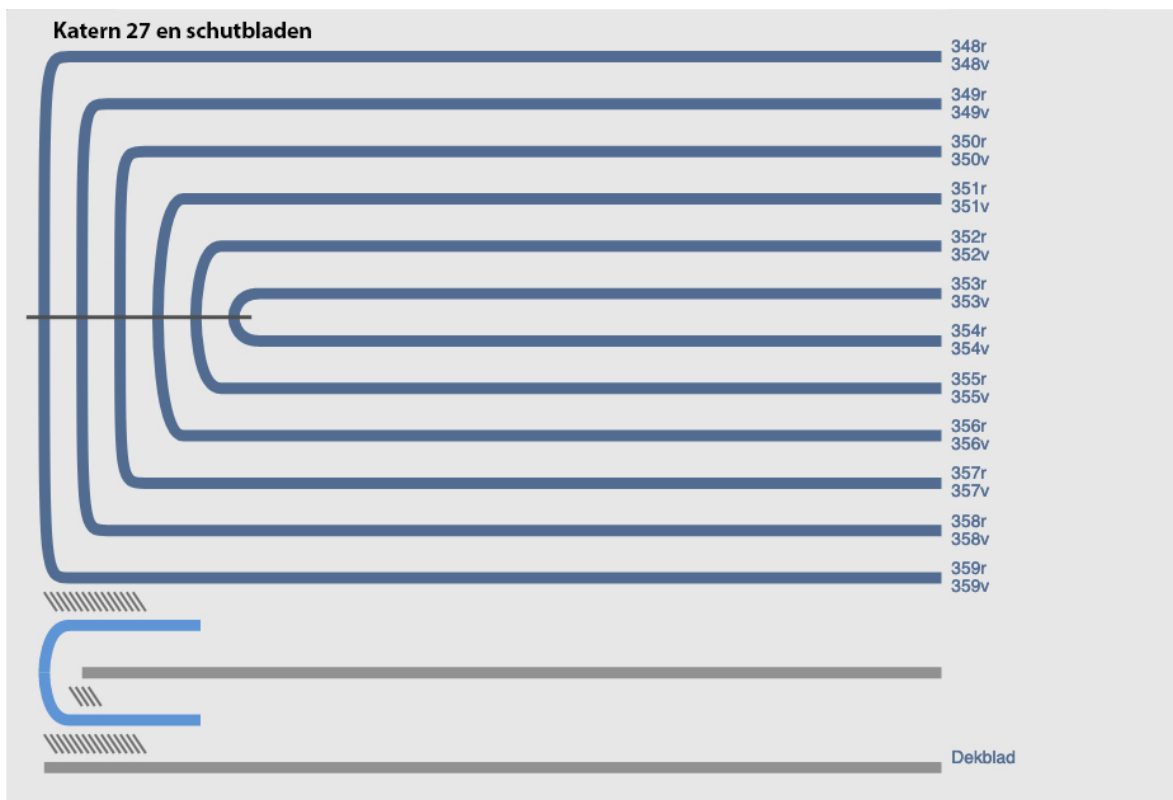
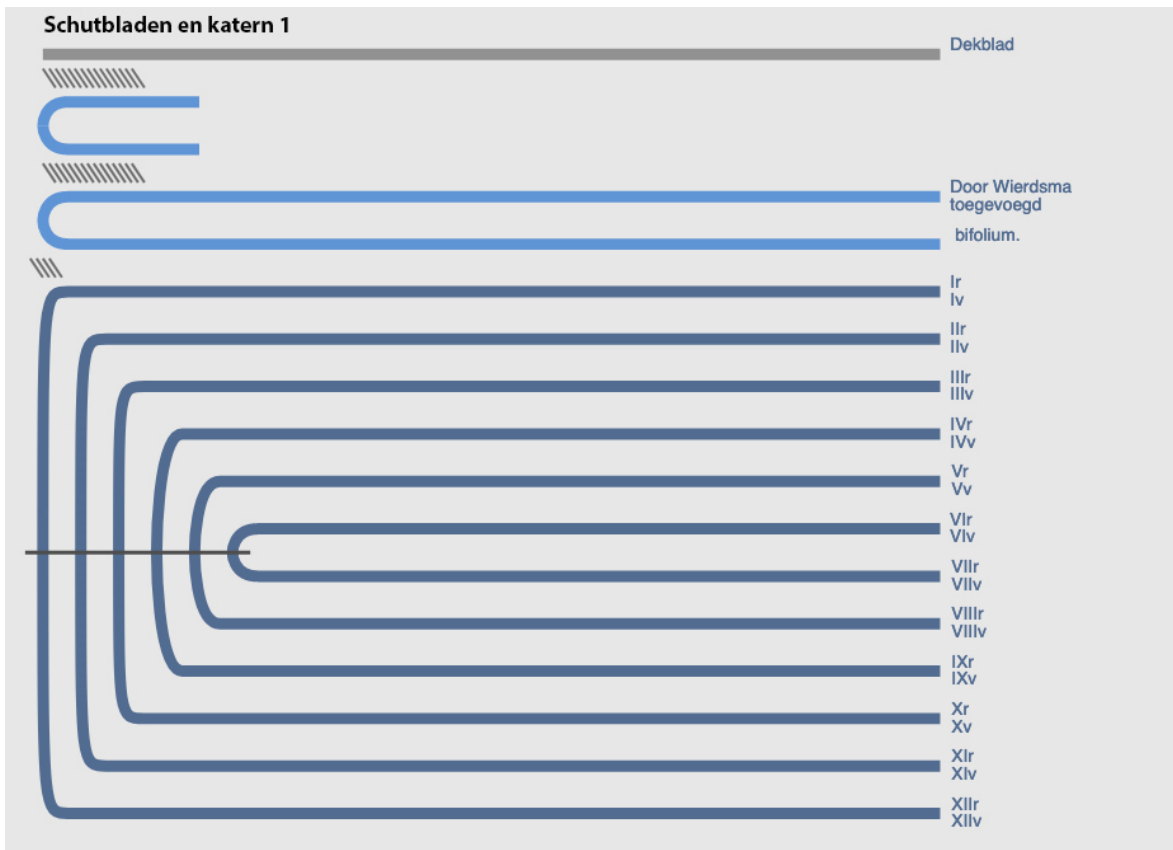
b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: $\underline{1}^I$, $2^{VI(I-XII)}$, $3^{VIII(1-16)}$, $4^{VIII-1(17-31)}$, $5-11^{VIII(32-143)}$, $12^{VI(144-155)}$, $13-18^{VIII(156-235)}$, $19^{VII(252-265)}$, $20^{V(266-275)}$, $21-27^{VI(276-359)}$

De eerste 18 katernen van het kernhandschrift (nrs. 2-19 uit de collatieformule) zijn op de rectozijde van hun eerste folium voorzien van katernsignatures: a-s.

Collatietekeningen van de situatie voorin en achterin het boek (grijs = schutbladen van de band; lichtblauw = later aangebracht bifolium) (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerung

Er is een contemporaine inhoudsopgave, die gefoliëerd is in romeinse cijfers: I-XII, in potlood, post 1977; Buma & Ebel (1977: 7) spreken van '[...] elf nicht numerierte Blätter'.

Op de rectozijden van fol. 1-359 is een foliëring in arabische cijfers aangebracht, in inkt:

Fol. 1-260: Achttiende- of negentiende-eeuwse hand, waarschijnlijk Petrus Wierdsma. Op de versozijden is eveneens een foliëring aangebracht, maar niet consequent. Deze foliëring is in potlood, met hetzelfde nummer als de corresponderende rectozijde, maar met een letter “a” toegevoegd. Twintigste-eeuwse hand, hoogstwaarschijnlijk post 1977, want niet vermeld bij Buma & Ebel (1977).

Fol. 261-359: Foliëring in potlood, hoogstwaarschijnlijk post 1977, want niet vermeld in Buma & Ebel (1977). In een andere hand dan die van de moderne versofoliëring-in-potlood hierboven beschreven.

A. Kernhandschrift (katernen 2 t/m 27)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Handgeschept papier.

2. Datering van de bladen

[1524-1539]; Buma & Ebel (1977: 8) dateren het handschrift (eigenlijk te nauw) op ca. 1530. Ze onderscheiden 4 watermerkmotieven:

1. Gotische letter P met vierpas in 6 varianten.
2. Hand met uitgestrekte vingers onder een vierpas.
3. Hand rustend op een reliekschrijn met de duim, wijs- en middelvinger uitgestrekt.
4. Wapenschild waarop tussen twee lelies een gekroonde majuskel R en onderaan een hoofdletter C is aangebracht.

Buma & Ebel (1977: 8) vonden geen identieke watermerken in Briquet, maar wel gelijkende. De meest recente watermerken daarvan komen uit de periode 1524-1539; daarom dateren Buma & Ebel het handschrift op ca. 1530. Een ruimere datering, die in ieder geval die gehele periode 1524-1539 beslaat, doet meer recht aan de onzekerheid waarmee het omgeven is bij gebrek aan exact overeenkomende watermerken. Bovendien vonden Buma & Ebel zelf ook nog gelijkende watermerken van variant 3, die voorkomen tot en met 1567, zodat zelfs een nog ruimere datering denkbaar is.

Er is voor dit onderzoek geen nieuw watermerkonderzoek uitgevoerd.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; rode, blauwe, gele, groene, roze verf.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Na het katern met de inhoudsopgave (fol. I - XII) volgt vanaf het tweede katern het hoofddeel, met een opschrift in zwart: JUS MUNICIPALE FRISONUM (fol. 1r), waaraan het handschrift ook zijn gebruikelijke aanduiding ontleent. Het handschrift sluit, op fol. 259r, af ‘in media res’: van het einde van de laatste tekst, het Stadboek van Sneek (tekst 46) missen de laatste ca. zestien bepalingen die de voorafgaande inhoudsopgave (tekst 45) wel noemt. Het handschrift bevat dan ook geen naschrift. Op enkele plekken in het handschrift lijkt het einde van een legger herkenbaar: tekst 21 (fol. 114r) sluit af met de woorden ET EST FINIS SIT LAUS DEO, gevolgd door anderhalve lege pagina; tekst 21 is overigens ook de laatste die in het inhoudsoverzicht (tekst 1) wordt vermeld. Op fol. 115r begint een nieuw blok, met boeteregisters, dat op fol. 134v afsluit met de woorden ET EST FINIS SIT LAUS DEO. EXPLICIUNT EMENDATIONES MEMBRORUM, gevolgd door een halve lege pagina. Vanaf fol. 135r volgt een nieuw blok van boeteregisters, dat loopt tot fol. 167r, en daar afsluit met het onderschrift ET SIC EST FINIS ISTIUS LIBRI DEO GRACIAS. Hierop volgt, vanaf fol. 167v een cluster van kroniekjes, dat op fol. 184r afsluit en gevolgd wordt door anderhalve lege pagina. Vervolgens breekt vanaf fol. 185r een blok aan met teksten die betrekking hebben op Bolsward, Sneek en de ommelanden aldaar, vooral Wymbritseradeel.

b. Op tekstniveau

De meeste teksten hebben een opschrift. Naschriften zijn er amper; de naschriften die er zijn, zijn denkkelijk grotendeels overblijfsels van de afsluitingen van leggers, niet zozeer de betreffende tekst. Teksten beginnen met een initiaal of lombarde – bijna altijd gedecoreerd – en worden door een witregel van elkaar gescheiden.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen meestal met een lombarde, vooral in het begin van het handschrift met decoratie, en opschriften tussen witregels. Hierbij is het verschil tussen twee teksten of twee bepalingen vaak niet zonder meer duidelijk. Vanaf fol. 115r zijn de gedecoreerde lombarden, opschriften en witregels spaarzamer.

2. Liniëring

Geen prickings aangetroffen.

Fol. I-XIIr: ontbrekend.

Fol. XIIv, fol. 1r-265v: blinde liniëring bestaande uit twee verticale lijnen links en rechts in het vel en twee horizontale lijnen boven en onder in het vel, waarbinnen de tekst is geschreven. Niet altijd overal even goed zichtbaar. Op fol. XIIv tekent deze liniëring zich scherp af en ook op fol. 265v is dit het geval.

Fol. 266r-359v: ontbrekend.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 183 x 108 mm (HxB).

5. Aantal regels

25-28 regels, gemiddelde hoogte ca. 7 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera cursiva.

b. Aantal handen

Geschreven in één hand, die waarschijnlijk ook de verluchting (zie hieronder) heeft aangebracht.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Gedecoreerde initialen, weelderig van stijl, tussen de 2 en 9 regels hoog. Vaak florale motieven: letters opgebouwd uit takken, versierd met acantusbladeren. Soms ook andere motieven, zoals vazen, (inkt)potjes-met-veer, schalen, zuilen; zie bijvoorbeeld in de initiaal op fol. 40r. Ook dierlijke motieven komen voor, zoals de lijsterachtige-vogel-met-worm in de grote 'D' op fol. 43v en de uit twee vogels opgebouwde eerste 'J' op fol. 51r.

Soms duiken er tussen deze 'weelderige' initialen ook opvallend 'moderne', strakke initialen op, zoals fol. 58v, waar beide stijlen in één oogopslag te zien zijn; alle initialen in Jus zijn overigens wel van een en dezelfde hand.

Fol. 1r: grote openingsinitiaal 'H', 9 regels hoog. Voor deze initiaal is gebruik gemaakt van rode (opvulling), okerkleurige (het skelet van de initiaal) en een groenige (in de acantusbladeren) inkt. Soms verschijnt er een 'en profil' kopje aan of in de initiaal, zoals aan die op fol. 4r en fol. 19r. Het skelet van de initialen is niet altijd consequent in de florale uitvoering, zoals te zien is in de drie initialen op fol. 8r-9r, maar de florale invulling is meestal aanwezig. Hier en daar zien we een initiaal in verkleinde vorm gedragen door een zogenoemde 'putto' of 'putti', bijvoorbeeld op fol. 9r en fol. 10r. Deze naakte, mollige kinderfiguurtjes zien we doorgaans vooral terug in de kunst van de renaissance, barok en rococo. Het gebruik van dit motief kan extra informatie bieden voor de datering van de initialen. Soms bevatten de initialen ook figuren van mensen en andere dieren, zoals de tweede 'D' op fol. 16r en fol. 18r. De initiaal op fol. 20v heeft een probeerseltje erbij, waarna de vervaardiger een groter exemplaar heeft gemaakt. De tweede 'J' op fol. 50v is slechts een aanzet of schets, en niet verder ingevuld. Op fol. 63r decoreert de initiaalmaker op uitbundige wijze een 'I': een zuil die hij voorziet van een naar de binnenmarge groeiende rank die naar en in de benedenmarge doorloopt, voorzien van acantusbladeren, bloemknoppen en zaaddozen, tegen een zachtrode achtergrond.

In de loop van het handschrift is er steeds minder ruimte voor grote initialen; er zijn veel paragraaftekens en eenregelige of tweeregelige lombarden in dezelfde inkt (bruin) als de tekst.

Vanaf fol. 142r t/m fol. 216r wordt de decoratie soberder en spaarzamer; in dit deel duiken nog maar tien gedecoreerde initialen op, de kopiïst biedt daarvoor ook geen ruimte aan. En zo is ook de ‘D’ op fol. 194r niet ingekleurd en komen de overige initialen niet zo afwisselend en ‘krachtiger’ over als voorheen. De ‘D’ op fol. 216r is nog rijkelijk gedecoreerd. Tot het einde van de tekst (op fol. 259r) zien we geen gedecoreerde initialen meer, op enkele pogingen daartoe na: op fol. 220r zien we nog een laatste afgemaakte initiaal, een strakke, maar eenvoudige ‘I’ van twee regels hoog. Op fols. 220v-222r staan nog een paar schetsen van enkele initialen ‘I’.

De initialen staan aan het begin van de verschillende tekstblokjes, nergens op een andere plaats. Op fol. 359r is rechts onderin in potlood een mansfiguur getekend. Op fol. 359v staan enkele pennestroken en een aanzet tot een motiefje met krullen.

Opvallend is dat het handschrift enkele overgetrokken of nagetekende watermerken vertoont, in potlood. Deze overtreksels staan op fol. XIIv en verder op fol. 260r, 264r, 265v, 269v, 271r, 289v, 310r en 315v. Buma & Ebel (1977) maken geen melding van deze overtreksels.

8. Glossen

Hand a: Simon Abbes Gabbema (1628-1688), zeventiende eeuw. Interlineaire en marginale glossen. In marginale en interlineaire glossen verwijst Gabbema geregeld naar andere manuscripten. Deze zijn hieronder weergegeven. Met dank aan dr. Han Nijdam (Fryske Akademy), die zo vriendelijk was zijn transcripties te delen, die hieronder volgen:

Fol. 32r: WEEDER DEN WYNTSY-|GEN VLOED. IN MS ISBR. | BELGICO. DEN WILDE WIT-|ZENGES SEES VLOED. IN | MS. EMM.

Fol. 33r: ALS NADE. ISBR. IN BELG. | MS. VADER.

Fol. 33r: EMM. SKEFTE. ALS STEFF.

Fol. 33r: DAAR WAS IN FRIESLAND AN | DERS GEEN WOONHEYD. IN MS. | ISBR. BELGICO.

Fol. 33r: HIER BEGINNEN DE XVII WILKOEREN DIE KOONING CAERLL | DE VEERDE DIE GEMEENE FRESIN IN EEN ZONDERLYK | TEEKEN DER VRYHEYD HEFT GEGEVEN. SIC MS. MEUS | BELGICE CONSCRIPTUS, IN QUARTO. CUIUS | TITULUS, DAT LAND – DES LANDES VAN | OEST-VREESLAND. WY EDZART GR. VAN OEST-|VREESL. ENZ.

Fol. 33v: IN MS. BELG. DAT PUND WAS | SOEVEN AGRIPPYNSCHE PENNIN|GEN. EN ZOLDE NU DOEN | IX. LICHT E ARNS GULD. YTLYK | TE REKENEN OP VI. KRUMSTERT.

Fol. 33v: BURCH. EMM.

Fol. 33v: EEDELINGEN IN FRESLAND. | MS. BELG. IN Q.

Fol. 33v: EMM. NIJARA

Fol. 33v: SCILLINGEN GEWAARDEERT | OP XXXVIII. KROMSTERT. DIER XXXVI | EEN RYNS-GULDEN MAAKEN. M. B.

Fol. 33v: REDDENACHTES. ISBR. | OF FOKA MUNTE ISBR.

Fol. 33v: EMM. IEFTA KANENG SLACHTA | IEFTA FOKA SLACHTA. | ALS. KANGA SLACHTA

Fol. 33v: MIJN MS BELG. ZEGT REDMAREUS | EN CANING DE TWEE EERSTE | MUNTE MEESTERS GEWEEST TE ZYN.

Fol. 34r: TOE DEN DERDEN LEDE. ISBR.

Fol. 34r: INLEYDINGE, MS. B.

Fol. 34r: ZO BREKET HE X. MARK. | ELK BY VIER WEDUM. | ELK WEDE BY XII. PENN. | ELK PENNING BY IV. OLDE VLAEM|SCHE GROTE. MS. B. SED IN | NOTIS HAEC ADDUNTUR. | DIE HEEFT GEBROKEN X. | WEDESSCHE MARK. ELK | WEDESSCHE MARK OP VI | DESSER ARNS GULDENS | GEREKENT IS III. KRUM|STERT.

Fol. 34v: DE V. KEST IS, DIE WY FRIESEN EGEN TO HEINANE, DAT IS OLDE VADERS LAW. OLDE MODERS | LOWE. OEMS EDELE FETA ENDE TREDKENIA I.E. REDIA LOVE EN ARFFENISSE TO HOLDENE | MIT VEER RECHTE, DAT IS ZONDER CAMP. MIT XII. MANNE EDEN TO WIETHEN MS. ISBR.

Fol. 34v: WYCH EEDEN MS. B.

Fol. 34v: MS. 34⁶

Fol. 34v: DED. IS EEN RECHT-VEERDIG | MENSCH, DIE EER NICHT | GEZWOOREN HEFT EN IS | ONBERUCHTIG VAN ZWERENS | HALVEN. MS. BELG.

Fol. 34v: WICH EDEN. ISBR. | MIT VII MANNEN | WYTCLICKE TUGEN. | MS. B.

Fol. 34v: ALLE ZULLEN ZIJ WEEZEN | VRIJ EN WEL-BOOREN. EGEN-|ARVET. EN INGEZETENE | LUUDEN. MS. BELG. IN NOTIS. | HUULUDEN.

Fol. 34v: VERTEGEN. MS. B. I.E. | EGENDOM EN HUUS-HUUR. | DAT WAS HUUS-LAGA.

Fol. 35v: REDDENACHTES. YSBR. | REYNALDIS. ALS.

Fol. 35v: I.E. SCHULTE. MS. B.

Fol. 35v: SCHILD OP HOUWE. MS: B.

Fol. 35v: BREKET. MS. B.

Fol. 35v: VEYLIG MS. B.

Fol. 35v: OMERSBORCH EMM.

Fol. 35v: MIMIGARDES FORDA. EMM.

Fol. 35v: MONSTER ISBR.

Fol. 36r: COLNE. EMM.

Fol. 36r: I.E. HUUS-STEEDE MS.B.

Fol. 36r: HEREN-BANNER. YSBR.

Fol. 36r: HERA-BONNES. EMM.

Fol. 36r: FLYE. MS. B.

Fol. 36r: ~~SINFALEM.~~ EMM. SEMES-// FALEN. YSBR.

Fol. 36r: EDDERE. EMM.

Fol. 36r: SINFALEM. EM.

Fol. 36v: Brood-bedelaars. MS. Belg. [marge]

Fol. 36v: RUMUFARUM. EM. [correctieteken boven tweede U > RUMFARUM]

Fol. 36v: KARYNE PENITENTIERS | EM. KERKFESTREM LIB. | IMPR.

Fol. 36v: KERK-FREDE. HERENVREDE. | THUYNVREDE. DYKVREDE. | HOFVREDE. HUYSVREDE. EN | BISSCOPS INFARA. EN DAAR | MEN TROUWE LOVET BY | XXXII. REYLMARKUM. I.E. | ACHTHE HALF GROTE MARKEN. | EN XXI. SCHILLINGEN. DE FRA | NA TO LUIDEN LANDRECHTE. | YSBR.

Fol. 37v: HIM TO HILPPANE EM. | HEM TE HELPEN. YSBR. | ,TA EN MS. BELG.

Fol. 37v: STOK AND STUPA. | SKERA AND BESMA. | HENDE AND BENDE. | BUTEN SAXENA MER|KUM EMM. SEXENDE | MARKEDE. MS. BELG.

Fol. 38r: TWYER MANNE TAELE. MS. B.

Fol. 38r: ^ EN BY SCHULTE ~~DO~~ BAN. MS. B.

Fol. 39v: XPC BERDE. EM.

Fol. 40r: DAGDINGES BIEDA. EM.

Fol. 40v: GEKUNDIGT HEBBE YSBR. | NIET EN KUNDIGDE TE | HOVE NOCH TE HUSE. MS. B.

Fol. 40v: VYAND DEN WECH VOER | STONDE MYT WICHTE EN | MYT WAPEN MS. B.

Fol. 40v: VNEWADWETER. EM.

Fol. 40v: ^ EN OM WADDENE WATER. // MS. B.

Fol. 40v: DIT SIJNT DIE VEER NOEDZAAKEN DAER DE VRYE FRESE HEM MEDE BEHOLDEN MAG. | EN ONSCHULDIGEN EN KOONENG KAAREL ZETTE. SOE IS HIJ SCHULDICH VUL TOE DOEN | BY AZEGE DOME EN BY SCHULTE BAN EN BY LUDE LAND RECHTE. DAT SINT DRE | GULDEN PENNINGEN, DIE ZULLEN ALZO GUED WEZEN, DAT MENSE MOEGE HOEREN | (VAN REDDENACHTES MUNTE) OOVER NEEGEN VAKE HUSES AN EEN LEM-BEKKEN | KLINKEN. EENEN DEN SCHULTE. EN DIE ANDER DE AZEGE. EN DEN DERDEN DEN | LUYDEN. IN MS. BELG. DES LANDRECHTS VAN OESTFR. LIB. I. P. XXVI.

Fol. 41r: HETA EM. ET LIB. IMPR.

Fol. 41r: EN DE HERA EEN GROOTE | HONGER OVER DAT LAND VOERDE MS. B.

Fol. 41v: IN DE THUNE LICHT. MS. B.

Fol. 41v: WEPET. EM. WYST. LIB. IMPR. | WIP. LIB. MS. IN QUARTO P. 22. | BESCHREYET. MS. BELG.

Fol. 41v: DUNNE. YSBR.

Fol. 41v: ONDER EEK EN EERDE. YSBR.

Fol. 42r: JOWAT MS. IN QUARTO

Fol. 42r: ^ I.E. ARVE EN GELD. MS. B. ARVE. MS. B.

Fol. 42r: LIVEDGARDA. LIB. IMP. | LIUDGARTHA. EM. | LIODGARDA. MS. IN Q.

Fol. 42r: ARVE. MS. B.

Fol. 42r: XII. EDEN. ISB.

Fol. 42v: QUETHE. MS IN Q. | QUETH. IMPR. L.
 Fol. 42v: RUMFARANDA EM. | ROEMFARENDE. L. IMPR. | RUMFARA MS. IN Q | ROMIPETA. |
 ROEME-VARER. MS. B
 Fol. 42v: STOLA MS. IN Q.
 Fol. 43r: I.E. FEDRIA IN MS. BELG.
 Fol. 43r: FETHERIA MS. IN Q.
 Fol. 43r: I.E. ARFENISSE MS. B.
 Fol. 43r: KOOPEN DEN MAN MS. B.
 Fol. 43r: IEF HIM SIN FETHERIA | DAIA ÚELLE MS. IN Q. | FEDRIA WRDERA WIL. EM. | DEEREN OF
 HINDEREN WIL. MS. B.
 Fol. 43r: TREDKNIA. LIB. IMPR. | TREDKENIA. YSBR. | TREDNENGIS. MS. IN Q.
 Fol. 43v: BEVETHE YSBR. I.E. WRAKE WERPT. MS B.
 Fol. 43v: TREDDELINGEN. YSBR. | TREDKNING. EM. | TREDKNIAN MS. IN Q. | TREDKNIA LIB.
IMPR. | TREDTKNIGE. MS. B.
 Fol. 43v: SCOTH. MS IN Q. ZAAK. MS. B.
 Fol. 43v: SCOT. MS. IN Q.
 Fol. 44r: ALDNE NYETH. EM. LIB. | MS. IN Q. LIB. IMPR. OLDE|HAETSCHÉ ZAAKEN. MS. B.
 Fol. 44r: SCOTH. MS. IN Q. | SOTH. EM. | SCHIELD. L. IMPR.
 Fol. 44r: BEVETHE I.E. VINDICTA. | DAT IS WRAAKE. YSBR. | WRAKE WARPET. MS. B.
 Fol. 44r: WITLYCKEN EDEN. MS. B.
 Fol. 44r: OF DIE KNEGT TOT EEN HEETEN | YZER. MS. B.
 Fol. 44r: VOLGT MS. BELG. | DE VAADER IS NIET SCHULDIG | TE BETALEN VOER ZIJNEN KINDEN |
 VAN WONDINGE OF DOODSLAGE. | OF VAN PENEN DIE IN GELD | GESTELT ZIJN.
 Fol. 44r: RETHERIS L. MS. ALS. SCETTIS.
 Fol. 44r: HENXTES HOVE. RUNDERS HOER=|NEN. HUNDES BETHE. ZWYNES | TANDEN. HONES
 ECKELE. MS. B.
 Fol. 44r: TUTE. EM.
 Fol. 44v: ACHTER BACK. MS. B.
 Fol. 45v: WALBERAN EMM. SUNT WELBOEREN. MS. B.
 Fol. 45v: WAPELDIEPINGE. EMM. | WAP•LDEPENE [[•] staat voor een mogelijke correctie: l?]. MS.
IN Q. | I.E. AQUAE IMMERSIONEM | FACIT.
 Fol. 45v: SWARTNE SWENG. MS. | EMM. SWARTE | SWINGEN. LIB. IMPR. I.E. AQUAE
 PERFUSI=|ONEM FACIT.
 Fol. 46r: ^ NOCH MS. B.
 Fol. 46r: KIND NE KINDES KIND. EMM. | NI BERN NI BERNS BERN. MS.
 Fol. 46r: KANYA MUGE. BY KNEEN | MOGEN BEWYZEN. EM. YSBR.
 Fol. 46r: LETHAT. MS. B.
 Fol. 46r: OM VERDIENST. YSBR.
 Fol. 46r: THIUWETHE. EMM. DEEFTE. | MS. B.
 Fol. 46v: BURKUTH. EM.
 Fol. 46v: DEEFTLIJCKEN MS B.
 Fol. 46v: VERKRAGT. YSBR. | EEN WYF NOEDER HEBBE. MS. B.
 Fol. 47r: I.E. SCHULTE. MS. B.
 Fol. 47r: TO TINGE OM BRENGST. MS. B.
 Fol. 47v: HETHELIS WIVIS. EMS. IN Q. | ALKES WIVES WEETMA. L. IMP. | ETHELIS WIVES. EM. |
 EEDELE WYVES WEDTMA. MS. B
 Fol. 48r: BINNENA LIB. IMP. BENENE. MS. B.
 Fol. 48r: BERTHE DAED SE. LIB. IMPR. | THAT THIO BERTHE BELEWID SE. | MS. IN Q.
 Fol. 48r: SAUN. LIB. IMP. SAWEN MS.
 Fol. 48r: NAUDER. MS. IN Q. | NENTHERA. LIB. IMP.
 Fol. 48r: TRIM ETMELUM. LIB. IMPR. | ET MS. IN Q.
 Fol. 48r: GLANDA MS. B.
 Fol. 48r: GLEDE. EM. I.E. MET VUURIGE KOLE. | MS. B.
 Fol. 48v: IN MS. BELG. IS T DE HANDDAA|DIGE DAAR NEEN TO ZEGT, SOE | ZAL HE UP DE VEER
 HORNEN | DES HUSES OOK OP DE VUUR|STEDE SICH MET KAMP VEC|HTINGE WEEREN. DIT IS NA

|VERANDERT, DAT MEN | HEM SETTE IN STOKKEN EN | BLOKKEN EN PIJNIGDE HEM | TOT HY T
BEKENDE.

Fol. 48v: HERNA LYKERE MS. IN Q.

Fol. 49r: WIELBISSCOP. YSBR.

Fol. 49r: ^ AND GEEN PAPEN KIND. YSB.

Fol. 49v: KERKVOOGDEN EN RICHTERS YSBR.

Fol. 50r: SANTE MARIA. AND SENTE | MICHAELIS. AND ALRE HELE | GERA MISSA. AND ALRA
APOSTO|LA FIRA. AND SENTE LAUREN|TIUS FIRA. MS. IN Q.

Fol. 50v: LECMANNE. MS. IN Q.

Fol. 51r: HAVE. MS. IN Q.

Fol. 115r: CHARTBOEK ID. 103.

Fol. 120v: CHARTBOEK ID. BL. 97.

Fol. 135r: CHARTERBOEK ID. 103.

Fol. 185r: CHARTERBOEK ID. BL. 343.

Fol. 194r: CHARTERBOEK ID. BL. 344.

Fol. 202r: CHARTERBOEK ID. BL. 347.

Fol. 209r: NB. ZIE HIERVAN EEN EXTRACT | BIJ WINSEMIUS C.V.V.F. 264. | SCHOTANUS C.V. V.
P. 325. | BESCHR. V. VRIESL. IN FOL. | PAG. 246. | CHARTERBOEK ID. BL. 565.

Hand b: Karl von Richthofen, negentiende eeuw. Marginale glossen.

Fol. 64r: MS. BLATT 64 UND | BLATT 65 SIND ~~ZU~~ | IN DER REIHENFOLGE | ZU TAUSCHEN! —

Fol. 64v: FORT(?) p. 66

Fol. 65r: BLATT VERTAUSCHT | VGL 64

Fol. 177v: A. 1463

Fol. 184r: MS

9. Overige marginalia

Fol. 6v: in de linkeronderhoek: X

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten 1-44 zijn in het Westerlauwers Oudfries, al hebben de teksten 31-33 een sterk
Middelnederlandse inslag. Teksten 45-46 zijn Middelnederlands.

1. Inhoudsoverzicht

Gerb. --

Fol. Iv - XIIr

Opschrift: HIJR BEGHINT EEN TIJOLA FAN MENIGERHANDA | RIUCHTEN ENDE BOTEN

Incipit: QUID EST JUS HOT IS RIUCHT

Explicit: HOE DATMA EEN DAEDSLACHT SCHIL BYCLAIA | ENDE IOUWEN ENDE IELDEN BYEDE

[Geen naschrift]

2. Wat is recht?

Opm.: Het opschrift geldt het gehele handschrift, of eventueel het eerste deel ervan.

Gerb. 874

Fol. 1r-7r

Opschrift: JUS MUNICIPALE FRISONUM

Incipit: HAET IS RIOCHT ENDE LIST ENDE | KENSTE RIOCHTES ENDE GODES

Explicit: DEEROMME SCHEL DI PRESTER || WESSA DIR WIRDE FOGHETH IT THINGHE ENDE | IT EDE

[Geen naschrift]

3. Oudere Skeltarecht / Landrecht van Westergo

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet zozeer de tekst.

Gerb. 855

Fol. 7r-29v

Opschrift: FAN JNKOMPSTE DIS GRIEUWA | JN FREESLAND

Incipit: DJT IS LANDRIOCHT DER FRESENA DY | GREUWA DEER OEN FREESLAND | GRIOUWA WESSA

SCHL DY SCHL | WESSA FULRE BERTEN BERN, ENDE | ZIJN RIUCHT ONFORLEREN

Explicit: DES FERINGHIS BOTA ACHE | PENNINGHEN ENDE TWA ENZA DES LIUES IEFTA HI |
KESTIGHIE HIM OM DEN MARA SCAEDA
[Geen naschrift]

4. Sage van Karel en Redbad

Gerb. 858

Fol. 29v-31r

Opschrift: FAN DAE KONINGEN KAERLE ENDE REDBAD

Incipit: DAE DI KONING KAERLE ENDE DI | KONING REDBAD FAN DANEMERCKUM | JN DAT LAND
KOMEN, DAE BISETTE | EELK ZIJN BURCH JN FRAENEKRA GHAE MEY ENE | HERE SCHELDE, ENDE ELCK
SEYD DAT LAND WEER | ZIJN

Explicit: SOE AEGHEN DAE SAUWEN | DAE SEX JN TOE HALIANE, ALDUS IST LANDRIOCHT | ALLER
FRESEN

[Geen naschrift]

5. Magnuskeuren

Gerb. 859

Fol. 31r-33r

Opschrift: FAN MAGNUS SAUWEN KERREN

Incipit: WJLLA J HERA ENDE LETET IOE FERTELLA | FAN DAE AERSTA KERREM DEER | DAE FRESAN
KERREN DAE HIA | TOE ROME DEN FRISTOEL BICRONGHEN

Explicit: DEER LESTMA WT DAE BRIEUWE SAUWEN | KERREN ENDE SAUWENTIEN KESTA, ENDE |
FIOUWER ENDE TWEINTICH LANDRIOCHTA, ENDE | SEX ENDE TRITICH SINNETH RIOCHTE ALLA
FRESUM | TOE LOWE ENDE TOE EREM

[Geen naschrift]

6. De Zeventien Keuren

Gerb. 627

Fol. 33r-38v

Opschrift: HIJR BIGINNETH DAE | XVIIJ KESTEN

Incipit: DJT IS DIO AERSTE KEST ALLER FRESANA | ENDE DES KONINGIS KAERLES DAT | ALLER
MANNICK DIS SIJNS WALDE ALSOE LANGHE || SOE HIJT OEN FORWROCHT HABBE IEF ONFERLERREN

Explicit: JS AECK EEN DEDE IEF WED DEEN OEN | WORPENA WAERE, ENDE OEN EEN || KETTHENE
THINGHE ENDE OEN EN BANNE|NA FRUETHE SOE NE MEYMA DERA DADE | NEVNE WITH EDAN BIEDA

[Geen naschrift]

7. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. --

Fol. 38v

[Geen opschrift]

Incipit: DJT SINT DAE SAUWENTIEN KESTEN | DEER DAE FRESEN KAEPEDEN | MIT SCHETTE ENDE
MIT SCILLINGE | ETTA KONING KAERLE

Explicit: ENDE HWAE | ZOE DIT RIOCHT TO BRECT ENDE WRSTERTH, | DI WERDE WRSTERETH ENDE
WRDEEMD FAN | GODIS HALLUM

Naschrift: PACEM ET VERITATEM ET | IUSTITIAM DILIGITE AUT | DOMINIS OMMIPOTENS. VE | ILLIS
QUI IUSTIFICANT JMPIUM PRO MUNERIBUS | ET IUSTITIAM IUSTIS AUFERUNT, AD QUOD DICIT |
PROPHETA, PERDES OMNES QUI LOQUUNTUR | MENDATIUM

8. Proloog op de Keuren en Landrechten

Gerb. 630

Fol. 38v-40r

Opschrift: FAN RIOCHT TOE | HALDANE

Incipit: HYR IS SCRIOUWEN, DAT WIJ ALSO|DEEN LANDRIOCHT HALDE, ALS | GOD SELUA BAD

Explicit: DI PUPPIN HET SCRYUWA DER KONINGHA IEWA | ENDE ALLER LIOEDA KESTA, ENDE ALLER
LIOEDA | SONDERGE LANDRIOCHT

[Geen naschrift]

9. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

Fol. 40r-48v

Opschrift: HIJR BIGHI^WNET DAE XXIIII | LANDRIOCHTEN || HAEC EST INSTRUCTIO FRESONUM

Incipit: DJT IS DAT AERSTE LANDRIOCHT ALLER | FRESANA DEER HIMMEN DI KONING | KAERL IOED

Explicit: SOE IST | EFTER ET ALLER HERNALYK EN MERK ENDE | DIO FYFTA HERD STAEDA, ALSOE BETE | HI DAE LIOEDEM HIARA FREDE

[Geen naschrift]

10. Westerlauwers Zeendrecht

Gerb. 857

Fol. 49r-61v

Opschrift: HIJR BIGINNETH DAE SINNETH RIOCHTEN

Incipit: DJT IS SINNETH RIOCHT ALS DI BISCOP | SYNE SINNETH KEDA WELLE ENDE | HIJ ZIJN BODA JN DAT LAND SEYNT, | SOE SCELMA ZIJNE SINNETH SEX WIKEN EER KEDA | EERMEN HALDA

Explicit: IST OEN GAESTLANDE EN HYNCT | TOE HABBANE, DEER HI MEY RIDE EFTER ZINE | GHAE TI FANDIANE DAE SIEKA ENDE DAE | WONDEDA

[Geen naschrift]

11. Acht Doemen

Gerb. 860

Fol. 61v-63v

Opschrift: HIJR BIGINNETH DAE DOMMEN

Incipit: DJ AERSTA DOM IS, HWEER SOE | DIO JONCFROUWE EN AEFTE | BIGAEN WELLE, SOE SCHEL HIO | TOULIF IERA ALD WESSA

Explicit: DAE | SCHELLETH ALLE WESSA BINNA TREDDE KNE | DEER DIT THINGHIA SCHELLETH FAN DAE | FAEDIR SIBBE DEER DIT GUED WTIOUWEN IS

[Geen naschrift]

12. Wenden op de Zeventiende Keur

Gerb. 629

Fol. 63v-65r (NB: in het handschrift zijn fol. 64 en 65 van plek verwisseld)

Opschrift: FAN SECKEN SONDER WITH EDEN

Incipit: HWEER SOMA BI LIACHTA DEI | ENDE BI SCHIJNENDER SENNA | TWEER HERE FANAN

OPRIOCHT, | EN TWEER HERE KEDDAN MIT EN OF LEDENA | GAER LAT

Explicit: ENDE HI DANA GHEET MEI BLOEDIGHA WEPENE | SO NE MEIMA DER DEDA NENNE WITHEED | BIADA

[Geen naschrift]

13. Banformulier van de skelta

Gerb. 869

Fol. 65r-64v (NB: in het handschrift zijn fol. 64 en 65 van plek verwisseld)

Opschrift: FAN SCULTENA BANNEM

Incipit: [H]ENZICH THINGH ENDE HERICH THINGH | BIADE IC ALLER MANNALIKUM, DEER | DAT AEFTE THYNGH ETTA FORDLE | KUNDIGHET WERT

Explicit: WEL MI | EMMA OEN RIOCHTE OP SPRECKA, SO BIADE ICK | MI TI RIOCHTA ANDWIRDE, NV SPREKERE DEER | BIHOEF SIE

[Geen naschrift]

14. Jongere Skeltarecht

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet zozeer de tekst.

Gerb. 856

Fol. 64v-80v (NB: in het handschrift zijn fol. 64 en 65 van plek verwisseld)

Opschrift: FAN DAE GRETENUM

Incipit: NV SPRECT IOE DISSE MON TOE DAT J | HIM FRI OEN FENGHIN AN DA DRIA FILDA | ONE
FRANA WALD, ALSO ONRIOCHTE WR RIOCHT

Explicit: SOE AEGH HIJT TI ONTFAENE, IEFTA | BAN SCIULDICH TI WERDANE IEF HYT WITH | SECKE
[Geen naschrift]

15. Marktrecht

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet zozeer de gehele tekst.

Gerb. 863

Fol. 80v-83v

Opschrift: FAN DERA SCHELTENA RIOCHTE

Incipit: DJT IS RIOCHT, DAT DI SCELTA MOET | THINGHIA AN ALLER MERKADA LIKUM | DEERMA
WTFERDICH IS, HWANNE SOE HI WOLLE

Explicit: IST AECK EN RIJK MAN DEERMA | HIT OPSEIT, SOE MOET HI BURGHIA OP SIJN | RIKE, AL
ONT HI MIT RIOCHTE FRI WIRT, IEFTA | JN DAE SCHIELDE BIREKNATH ENDE | BITINGAT

[Geen naschrift]

16. Zeer ernstige vergrijpen (*swarta swengen*)

Gerb. 864

Fol. 83v-84r

Opschrift: FAN DAE SWARTA SWENGEN

Incipit: DAT IS EN RIOCHT SWART SWENGH, | HWAE SOE FIOCHT WR SETTE SONE, | ENDE WR
SWERRENA EDEN ENDE WR KES|SIDNE MOND, SOE HAET HI BRITSEN, DEN SELUA | HOLLIGHA FREDE,
DEER HIJ WILKARATH HEDE

Explicit: ENDE HI | SCHEL MANEGHER DUGHEDE ONTBERRA DEERMA JNDER CRISTENHEED DETH,
HWANT HI HAET | HIM SELUE DEER WT WROCHT MITTER | EERGA DEDA

[Geen naschrift]

17. Over beroving (*skakraf*)

Opm.: Het opschrift geldt de eerste bepaling, niet zozeer de gehele tekst.

Gerb. 865

Fol. 84r-86v

Opschrift: FAN EN SCHAЕК RAEF

Incipit: DJT IS EN SCHAЕК RAEF HWASOE | FAERETH OENBIRAEDA DIS MIT | ONRIOCHTER WALD TI
ENE STANDANE HUSE, | ENDE DEER BI NIMTH DAE LIOEDEN HIARA GUED

Explicit: HIM AEGH NEN WYND TI | BIWAIANE, NEN MAN TI BISIANE NEN DAU | TI BIDAUWEN, NEN
SENNE TI BISCHINEN MER | DATTER ALLE LIOEDE OEN MERKE DATMA EERGHA DEDA WR MIDE

[Geen naschrift]

18. De willekeuren van de Vijf Delen

Gerb. 896

Fol. 86v-91r

Opschrift: HIJ BIGINNETH DA ALDA WILKERAN | TOE OP STALLIS BAEM

Incipit: DJT IS RIOCHT ENDE REED ENDE | WILKERE DERA WI SISTERA, DERA | RIOCHTERA DERA
ABBATENA ENDE PAPENA, | ENDE PRELATENA

Explicit: WIDEKIN HEET DI AERSTA AESGA DEER | DEN AERSTA DOM DEELDE BINNE FRESISKA |
MERKUM

[Geen naschrift]

19. Rudolfsboek

Gerb. 873

Fol. 91r-107v

Opschrift: FAN DIS KEYSERS ROLUFFI RIOCHT

Incipit: DJT SENT DAE RIOCHT ENDE DI | OEN BEGHIN DES KEISERS BOEKES ROLUFFIS, DEER HIJ
DEDE BINNA BORDEUS | DAE HI DAE FRESEN TOE FARA HIM LAEDADE

Explicit: HWANT DEER | STEET SCRIOUWEN FAN CONSENTIENTES ET | AGENTES MALUM EQUALI
PENA PUNIANUR
[Geen naschrift]

20. Hoe de Friezen hun vrijheid verwierven

Gerb. --

Fol. 108r-111v

Opschrift: HOE DAE FRESEN TOE FRIDOM KOEMEN

Incipit: BJDA ALDA TIDUM WAS DEER EN WYS | MAN, AL SINE THING WEREN WEL | GEDAEN

Explicit: NV MOETE GOD DIS WALDA, DAT | WINE MOETE EMMERMEER WEL BIHALDA. AMEN

[Geen naschrift]

21. Dingtaal voor proces wegens doodslag

Gerb. 870

Fol. 111v-114r

[Geen opschrift]

Incipit: WJLDI HERA ENDE HALDAT AN | HLESTE ENDE BIDDE MIJ HER | ENS ON MANEGE WERD TI
SPRECKANE

Explicit: THER HELPE HIO THI FADER AND | TI SONE AND TI HEILIGE GEST GODES | AMEN

Naschrift: ET EST FINIS SIT LAUS DEO

22. Boeteregister van Wymbritseradeel

Gerb. 902

Fol. 115r-120r

[Geen opschrift]

Incipit: THIS SINT THA BOTHA THER HIJ EFTER | SCREWEN STA ETH

Explicit: ENDE THIO IS BOTE FYFF | SCILLINGHEN, HWAE SOE WERPEW WERD JN EEN | ZIJL ROEDE
ENDE THA WALD ALDER TOE

[Geen naschrift]

23. Verhandeling over Westerlauwerse muntwaarden

Gerb. 866

Fol. 120v-122r

[Geen opschrift]

Incipit: JN NOMINE DOMINI AMEN VVILDI | HERA AND WRSTAEN HU THET PAYMENT | JS ALHIJ JN
WESTERGA LANDE AND JN AESTERGAE | LANDE

Explicit: ALDUS | HABBA WY THIT FANDA YELDIM UR AL THET LAND

[Geen naschrift]

24. Boeteregister van Ferwerderadeel en Dongeradeel

Gerb. 889

Fol. 122r-131r

Opschrift: AL HIJ IS THA OEN BEGHINNE FAN THA | BOTEM

Incipit: THET SEND THA BOTHA THER HERAT JN | FERWERDERA DEYL AND JN DONGHERA DEYL

Explicit: THIO | VVEPEL DEPENE BINNA THES CONINGHES MERKUM | BINNA THERE SE BURCH FIOR
PANNINGEN MYN THAM | NIOGHEN ENDE TWINTICH ENSA, THET IS LVIIJ | GRATHA

[Geen naschrift]

25. Boeteregister van de *grandskriwer*

Gerb. 904

Fol. 131r-134v

Opschrift: THET SEND THA BOTHA BYWISERA THES | GRUNDS SKRUWERIS

Incipit: AALS SLECH THWIS WEDE AND THA | STERD VIJ PANNINGEN AND XIIIJ ENSA | THET SEND
XXIIIJ GRATA

Explicit: SOE FIR SOE THET | METHA DOLCH ONBROCHT SE AST FAN THER HERE

Naschrift: ET SIC EST FINIS ISTIUS LIBRI | EXPLITIUNT EMENDATIONES | MEMBRORUM

26. Boeteregister van de Hemmen

Gerb. 903

Fol. 135r-139v

Opschrift: HIJR IS THI OEN BEGHIN FAN HEMSTERA BOTEM

Incipit: FAX FANGH EN LONSCHA MYN VJ ENGELSCHA | BERD FANGH VMBE THIS NAUL | EN LONSCHA AND XJ ENGELSCHA

Explicit: JEF HI | VVTH THA SCelta TYANATH, SOE SCel HI JN | THINE BYFANGH IJ PUND, SETTA ANDA ETHUM | BIADA AND THI OTHER THER ONIECHTA IEFTA THIO | CLAGHE LETA

[Geen naschrift]

27. Over gewelddaden (*Fan walddethum*)

Gerb. --

Fol. 139v-141r

Opschrift: THIT IS VAN WALD DETHUM THER | JS IN MANIGHERA LOEGHE VRGADERETH | JN THA LANDRIUCHTE AND JN MANIGHERA | BOTEM

Incipit: HWER SOE TWENE MAN IEFTA THRE | ANEN MON SLAYTH THET HI FALLA VP | THA EERDE, SOE IS THIO WRWALD IJ PUND THET PUND IS VIJ GRATHA

Explicit: ALDUS SEITH WS THET RIUCHT, | JN THET RIUCHT XX PUNDA AND NENE SYKRINGA

[Geen naschrift]

28. Westerlauwers interregionaal boeteregister (*Bota twiska land*)

Gerb. 861

Fol. 141r-142r

Opschrift: AL HIJR IS THI OEN BEGHIN FAN THA BOTEM | TWISCKA LAND

Incipit: JN NOMINE DOMINI AMEN THET | SENTH THA IELDAN AN THA BOTHA | VMBE DAED SLAGHEN, VMBE LAMME | LETHEN, AND VMBE GERSFALLIGA LETHA

Explicit: SOE SCHELMA THET BETA BY THA BOTHEM HOTH | THER SCHIJD TWISKA LANDEN

[Geen naschrift]

29. Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen (*Birecknada bota*)

Gerb. 901

Fol. 142r-158v

Opschrift: HYR BEGINNETH THA RIUCHTA BOTA JN | WOLDENSRADEEL AND FIJF DELAN

Incipit: DVS SLECH DUS STETH DUS SCOUWE | DUS SWENGH AND HERDA FERDA | THERA ALLERLIJCK FIOR PANNINGEN IEFTA MITH ENER | HAND VNSWORA

Explicit: JS THIO KESE | AL FRI WTH THA HAUDE THET SEND IIIJ SCILLINGEN | AND IIIJ GRATE

[Geen naschrift]

30. Boeteregister van Leeuwarderadeel

Gerb. 890

Fol. 158v-167r

Opschrift: THET SEND THA BOTA JN THA DELE THO LYOWERD

Incipit: HERDA FENGH AND DUS SLECH | DUS STEETH DUS SCOWE AND | DUS SWENGH ALLERLIKES TWENE | SCILLINGEN FIOR ENGELSCHA AND FIOR CLENE AND THERA | ALLER EKIS WTH WARD MITH ENE ETHE TO | VNSWERA

Explicit: HWA SOE OTHERNE WERPTH MITH KOPPE AND | MITH THA BYARE VNDER THA AGHENE THIO | BOTE JS FIOR PANNINGEN MYN THAN FIF ENSA THER JS | VJTE HALF ENGELSCHA AND THREDDE HALF CLENA

Naschrift: ET SIC EST FINIS ISTIUS LIBRI DEO GRACIAS

31. Kroniek *Als wij lesad in cronicis*

Gerb. --

Fol. 167v-169r

[Geen opschrift]

Incipit: ALS WIJ LESAD IN CRONICIS THET DEER | WEREN THRE BRODEREN THER FRESLAND | EERST
BEGUNDEN

Explicit: ENDE DIE FRESAN DIE | WONNEN AKEN MITH THA KEYSER WILHELMUS

[Geen naschrift]

32. Kroniek *Tha ma screef*

Gerb. --

Fol. 171r-181v

[Geen opschrift]

Incipit: THA MA SCREEF FAN THER BERTHA VNSES HERAN | IHESU CHRISTI IIIJ HONDERT AND EEN
AND TACHTICH THA ONTFENGH FRESLAND THEN KERSTEN LAW A

Explicit: ENDE DIE BISCOP WAN DIE STRIJD ENDE SLOECH || DAED FAN BESCRIOUWEN FOLKIS
ALSMEN SEYDEN | XXXIIJM ENDE AEC AL MEER

[Geen naschrift]

33. Kroniek *Dae cronika fan hollandt*

Gerb. --

Fol. 182r-184r

Opschrift: DAE CRONIKA FAN HOLLANDT

Incipit: DJE AERSTA GREWA JN HOLLAND THI HIET | DIRCH ENDE HADDE EEN WYF HIET | GHENA
ENDE QUAM EERST JNT LANDT | DOMA SCREEF VIIJC ENDE LXIIJ

Explicit: ENDE PHILIPPUS WERT HEER VAN HOLLANDT ENDE | JS TOT NOCH TOE ALS JNT IAER VAN
LXIIJ

[Geen naschrift]

34. Bolswarder Zeendrecht

Gerb. 914

Fol. 185r-193v

Opschrift: HIER BEGHINNEN DIE STATUTEN | FAN BOELSWERDE DECKENYE

Incipit: JN NOMINE DOMINI AMEN | DIT SPRECT JNDEN NAMMA | ONS HERENS THUSENTH FIOR |
HONDERTH ENDE FIOR IERA EFTER WS HERA | BERTHA

Explicit: SCRIOUWEN || ENDE BESIGLET JNT IEER WS HERENS ALS | FOIR SCRIOUWEN IS OP HEILIGE
SACRAMENTS | JOND ETCETERA

Naschrift: HIER EYNDEN DAE DECKENS | STATUTEM FAN BOELSWERT ETCETERA

35. Willekeuren van Wymbritseradeel (*Papena ponten*)

Gerb. 899

Fol. 194r-201r

Opschrift: HIER BEGHINNEN DAE PAPENA PONTEN | FAN WYMBRITZERADEEL

Incipit: DJT ZIJNT DA PONTEN DEER | BEGRIPEN HABBIT DAE PRELATEN | ENDE HEREN DER MENA
PAEPHEIT | VANDER CALEND A TOE WAGEN BRUGGHE

Explicit: ENDE | NYMMENT JN VSEN DEEL HAGHERA TOE | BYTUMMERIJEN LIJF ENDE GUED DAN EEN
EED ETCETERA

[Geen naschrift]

36. Eed van de grietman in Wymbritseradeel

Gerb. 867

Fol. 202r-203v

Opschrift: DIT SENTH DAE GREETMANS STOWINGA | JN WEMBRINZE DELE

Incipit: WJLLETH YEMMA MONINGHE | DAYA YE DIT SIDZA YEMMA | ENDE SWERRED BI GODE ENDE
| BY IEMMA SIELE FAN DISSEN DEY HIOEDE AL | ONT DES LETTERA DEYS NEY SINCTE MICHIEL |

ENDE DY DEY AL

Explicit: DAT IEMNA GOD ALSOE HELPE | ENDE ALL ZIJN HELGHEN EEN RIUCHT EED, ENDE | DY
ONMENES

[Geen naschrift]

37. Eed van de grietman in de *Grandera*

Gerb. 867

Fol. 203v-204r

Opschrift: DIT SENTH THA GRANDERA STOUYNGHE

Incipit: DJT SIDZE GHI ENDE SWERRED BI | GODE ENDE BI IEMMA SIELE FAN DISSEN DEY VND TI DECKEN BOETH TO STOLE | KOMPTH

Explicit: ENDE GHIJ DAN RIUCHTET AL TO LIKA DAE ARME | ASTI RIKA DI FRAEMDA ASTI SIBBA ETCETERA

[Geen naschrift]

38. Eed van de dorpsrechter (*eehera*)

Gerb. 867

Fol. 204r-204v

Opschrift: THI EEHERA EED

Incipit: DJT ZIDZE GHIJ ENDE SWERRED | BI GOEDE ENDE BI IEMMA SIELE | FAN DISSEN DEY VND SANCTE JACOBS DEY | AND DY DEY AL

Explicit: THET GHI THET NAETH EN LIETE | VM MANNIS REDE, NER OM FROUWENA | SPONSTE NER VM ANCXSTE IUWE LYUES NER OM FRAESHEIT IUWES GUEDES NER OM | NENREHANDA SECKA, THET IO FROMMIA MOGE | IEF SCADIA, DAT IO GOD ALSOO ETCETERA

[Geen naschrift]

39. Eed van de dijkgezworene (*dijkkatta*)

Gerb. 867

Fol. 205r

Opschrift: DIJCK ATTA EEDT

Incipit: DJT SIDZE GHI ENDE SWERRED BI GODE | ENDE BI IEMMA SIELE FAN DISSEN DEY | VND ALRE GODIS HOLGENE DEY AND DI DEY | ALLE

Explicit: THET GHIJ DAT | NE LETE VM HERENA REDE, NER OM FROUWENA | SPONSTE ETCETERA

[Geen naschrift]

40. Eed van de kerkvoogd

Gerb. 867

Fol. 205r-206r

Opschrift: THI FOGETH EED

Incipit: DJT SIDZA IEMMA ENDE SWERRED BI | GODE ENDE BI IEMMA ZIELE, DAT | GHIJ DISSE GODIS HUUS HOLD ENDE GONSTICH | SE LIKA UWE AYNA GUEDE

Explicit: ALS GHIJ DAT BESTE || KONNE ENDE MUGHE MIT ALLE IUWE SIDUM | JN IENNA HERTA BITRACHTIA, IEFTA IENS EMMEN | UWRE WYSERA BIACHTIA, DAT IOE GOD | ALSOE HELPA ETCETERA

[Geen naschrift]

41. Eed van de veteleider ('leideed')

Gerb. 871

Fol. 206r-206v

Opschrift: THI LEED EED

Incipit: SOE J FOERD THIS DAE IECHT DWE | AND DAE LEED LEDE ENDE DAE KOST STANDE | HU SOE HIT BEFOCHTEN WIRDDE, OM N DAETH | BANNEDE

Explicit: ALSOE || FYR SOE J DES REDES MEDE WALDA MOETH | ANDMA IOE DER LEDE WNDER MONIE, DAT | J DAT NE LETHE VM MANNIS REDE NER | OM FROUWE ETCETERA

[Geen naschrift]

42. Verzoeningseed ('vrede-eed')

Gerb. 872

Fol. 206v

Opschrift: THI FREED EED

Incipit: SOE I THISSE LIODEN THER J AL HEER VNDER | EDE LADETH ZIJN WM HER N DAED BANNEDE | ENDE ALLA DA JENNE THER J HANA WILLETH | HALDA

Explicit: NER OM NENE SECKUM | THER IOE FRAMIA IEF SCADIA MOGHE, THET | IOE GOD ALSOE HELPE ETCETERA

[Geen naschrift]

43. Eed van de getuigen ('twaalfed')

Gerb. 867

Fol. 206v-207r

[Geen opschrift]

Incipit: THET J UWE GODIS HUSE HOLD ENDE | GONSTICH SE UND IUWE GODIS HUSE RIUCHTENE | REED REDE

Explicit: THET IOE | GOD ALSOE HELPE ENDE ALLE ZIJNE HELGHEN TOE | EEN RIUCHTE EED ENDE DI AL OEN MENIS WISENA

[Geen naschrift]

44. Dingtaal voor vredeban

Gerb. 870

Fol. 207r-208r

[Geen opschrift]

Incipit: HALDA LITIC TO HLESTE GUEDE MEENTE | JC LETET IEMMA WYTA, NEYDAM DAT WIJ | GRETMANNEN SEND JN WAGHENBRUGHERA DEEL

Explicit: NV GUEDA MEENTH HOEDA YEMMA VAN SCHAA | ENDE MISDWAET NAETH, HWA NAETH MISDETH, | DIE THOER NAETH BETTRIA, GOD JOU DAT | AL RIUCHT WOL HALDEN WIRT

[Geen naschrift]

45. Inhoudsopgave van het stadboek van Sneek

Gerb. 936

Fol. 209r-215v

Opschrift: DJT IS DIE TAFEL VAN DAT STAD BOECK

Incipit: J HOE DATMEN DIE SCEPENEN ALLE JAER KIESEN ZAL

Explicit: VAN DATMEN ANDER NYE PONTEN JN DIT BOECK | SCHRIJUEN MACH

[Geen naschrift]

46. Stadboek van Sneek

Opm.: De tekst, en daarmee het handschrift, houdt 'in media res' op, terwijl de inhoudsopgave van het stadboek (tekst 45) nog meerdere volgende bepalingen aankondigt.

Gerb. 936

Fol. 216r-259r

[Geen opschrift]

Incipit: DJE MOGENTHEYT DES VADERS | DIE WISHEYT DES SOENS ENDE | DIE GOEDERTIERENHEIJT DES HEILIGEN | GHEESTES MOET ONS DESSE NAGESCHREUEN | PONTEN ENDE RECHTEN VOL EYNDEN ENDE VOLHERDEN | JN EWICHEIJT DER EWICHEIJT AMEN

Explicit: [I]TEM NIEMANT EN MOET TONNEN NOCH | HALUE TONNEN NOCH GEENREHANDE | KUUPWERCK BYNNEN SNEECK VEYL HOLDEN, | DAN ALLEEN DIE KUPERS DIE ONS BORGERS ZIJN.

[Geen naschrift]

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladen en een bifolium (voorin). De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-II (voorin) en *fol. III (achterin).

a. Overzicht

1. Materiaal van de bladen

Papier, zie ook 3.i en 3.k.

2. Datering van de bladen

Dekbladen: [1650-1750]; bifolium met inhoudsopgave: laatste kwart achttiende eeuw; reparatiestroken binnenscharnier [vóór 1858]; notitievel [vóór 1858]; tentoonstellingskaartje [na 1922], zie ook 3.i.2.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); drukinkt (zwart).

b. Opmaak

De toevoegingen zijn niet voorzien van paginering of foliëring.

Het bifolium voorin bevat een verticale, met potlood getrokken, liniëring van 2 lijnen. Het folium achterin is niet gelinieerd. Ook de dekbladen voor- en achterin zijn niet gelinieerd.

c. Handen en transcripties

1. Dekblad voorin en bifolium

Op het dekblad voorin staat links bovenin het cijfer 5. Het is geschreven in potlood, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

Op dit dekblad is een geknipt stukje dubbel bedrukt papier geplakt, met daarop in littera textura: 685 EEN VERZAMELING VAN OUDE FRIESCHE WETTEN / EN | ANDERE STUKKEN HET TEGENSWOORDIG FRIESLAND SPEC-|TERENDE/ GEDEELTELYK IN HET OUD FRIESCH. EEN ZEER | DUIDELYK MSS. IN HET LAATST DER 15DE EEUW GESCHRE-|VEN / MET GESCHILDERDE VOORLETTERS ZEER WEL GECON-|SERVEERD. Dit etiketje is afkomstig uit de *Catalogus Van Eene Kostbaare ... Verzameling Van Boeken* (1798), over de boekerij van Adrianus Heringa en zijn zoon Volkert Heringa. R 5 wordt hierin opgevoerd als nr. 685, op p. 51.

In het midden van dit dekblad een aankoopnotitie van Wierdsma: 19 APRIL 1798 | GEKOGT IN DE AUCTION [hierboven schrijft Richthofen, naar AUCTION verwijzend: DIESE NOTIZ (DOCH FÜR 5 F. 12 1/5 CENT ERST.) | GIBT HETTEMA AUCH IN DE JAAGER TAALK. | MAG. IIP. 242 / 1837.] VAN DEN HR HEERINGA F 5-2-8 [Buma & Ebel (1977: 9) interpreteerden het als: 'hfl 5,12 1/2'].

Dan volgt een aankoopnotitie van Richthofen: VON MIR ERKAUFT IN DER AUCTION, DIE ÜBER DIE HANDSCHRIFTEN | DER P. WIERDSMA ZU LEUWARDEN D. [witruimte] APRIL 1858 ABGEHALTEN WERDE. | DR. KARL FR. V. RICHTHOFEN. Daaronder, onder een lange scheidinglijn en tot het einde van het vel, een bezittersgeschiedenis opgetekend door Richthofen: DIE HANDSCHRIFT IST GESCHRIEBEN IM JAHR 1464 UNTER PHILIPP V. BURGUND (+1467) | WIE ANDRUCKLICH INS MS. P. 184 ZU SEHEN IST! | ES WIRD AUCH MS. P. 177B VOM JAHR 1463 ERZÄHLT. In de linker kantlijn: A) SICCAMAS? | (VERTES) | WINSEMIUS BENUTZT | A 1622 DIESES MS. | (VERTE)! | BESITZER [accolade] B) S.A. GABBEMA (VERF. DIE VERHAAL VAN LEUWARDEN (1701 NACH F. T. HER. JER + NACH 1688) | (ER BESÄß DIE MS. NACH SCHW.+ P.120. ER LIEß SYMEN S. ABBES GABBEMA AUS DIESEN MS. DIE LEUWARDENER BUSS | RG. P. 451) ABDRUCKEN IN EINEN | 1681 ERSCH. BEILAGE DES G. JAPIX | P. 22 UND ZWAR EINMAL EX „MS | NOSTRO IN FOLIO,, [hierboven: (= EPKEMA I6:2 P.22)] UND „EX | MS. NOSTRO IN QUARTO,, | DER ERSTERE IST DIES MS! | J) VON DEM KAM ES AN DIE „VOOGDEN AN | GABBEMA GASTHUIS,, ZU LEUW. VON DENEN ES SCHW. A. 1768 BENUTZTE | (~~THEILWEISE BENUTZT~~ | D) ADRIAN HEERINGA BIS 1798. | E) P. WIERDSMA VON 1798 AN | B) DESSEN SOHN VERK. 1858. | 4) K. V. RICHTHOFEN VON 1858 AN

Op *fol. Ir noteert Wierdsma: DEEZE CODEX KOMT IN HET ALGEMEEN ZOO WEL OVEREEN | MET DE GEDRUKTE; ZOO VER DE GEDRUKTE LOOPT | DEZELVE IS GESCHREVEN [Richthofen verwijst hierboven naar 'GESCHREVEN' met: (IDE: 1464!)] IN DE LAATSTE HELFT VAN DE 15E EEUW | ALSZIJNDE HET LAATSTE STUK HET STADT-BOEK VAN SNEEK | VAN DEN JAAR 1456. Meteen hierop volgend schrijft Richthofen: DAß DER MS IM J. 1464 GESCHRIEBEN IST | BESAGT JA P. 184 DIRECT. UND SO HAT ES AUCH SCHWARTZENBERCH I P. 120 | VERSTANDEN, INDEM ER SAGT DAS MS. „~~ER~~ [hierboven SEI] „INDIEN WY NIET MISSEN, | OMTRENT HET JAAR 1464 GESCHREVEN! AUCH IN DER FRIES. CHR. | UND MS. P. 177=, EIN EREIGNIS VOM J. 1463 ERWAHNT. — | DIE IN DAS MS AUS ANDERN MSS. Z. B. P. 44 | EINGETR. VARIANTEN UND ZUSATZE, HATTE HETTEMA | NATURLICH NICHT INS ABDR. DES MS.TEXTES AUFN. | SOLLEN. — | DAS MS. SELBST COMBINIRT

ABER AUCH AN | VERSCH. MS., DIE SICH WIDERSPRECHEN Z. | B. P. 44B „VEL SIC SECUNDUM ALIOS„ | WORAUF EINE 2/3 BUSSE IN DER EINGER. | STELLE AUFTRITT, WAHREND DANEBEN IN | MS. DIE 1/2 BUSSE FIGURIRT. —

In de buitenmarge meldt Richthofen: AUF MS. P. 167 STEHT | „ET SIC ES FINIS | ISTIUS LIBRI. DEO | GRATIAS,,; UND | DIE ZEIGT, DAß VORHER GE-|SCHRIEBENE AUS | EINEM ALTEN | MS. ABGE-|SCHR IST!

Ten slotte schrijft Richthofen: S. A. GABBEMA [daarboven: A. 1681] BESAA DAS MS., WELCHES SICHER WINSEM [daarboven: 1622], NOCH SICHER SICCAMA [daarboven:1617] | BENUTZT HATTE. NACH GABBEMAS TODE KAM ES AN DAS S. GABBEMA [daarboven: VON DEM GESTIFTETER] GASTHUIS ZU | LEEUWARDEN; ES LIEHEN DESSEN VOOGTCHEN „VOOGDEN VAN GABBEMA GAASHUIS,, DAS MS. 1768 AN SCHWARTZENBERG AF. | VON IHNEN MUSS ES ABER AN A. HERINGA GEKOMMEN SEIN, DER MIT VAN THOLEN | EINE AUSGABE FRIES. RQ. BEABSICHTIGTE, WIE SCHW. II P. LXII BERICHTET; DENN | P. WIERDSMA, DER DAS MS. BEI DER HERAUSG. S.O.FR. W. A. 1782 | NOCH NICHT BENUTZTE (UND WAHRSCH. NICHT BENUTZEN KONNTE!), KAUFTE | ES WIE HETTEMA NOTIRT D 19T APR. 1798 FUR 5-2-8 AUS | HERINGAS AUCTION. BEI WIERDSMAS SOHN LAG ES BIS ICH | IN 1858 AUS DER AUCTION VON WIERDSMAS MSS. ERSTAND | K. V. RICHTHOFEN

In de buitenmarge: IP. | AF | CHARTER | I P 120! | P. 344, 362 | P. 589 | SCHW. HAB[...] | ABGEDR. | AUS MS | IP. 97-120 | P. 341-346 | P. 344-356 | P. 565-58[...]

Onderaan dit vel, links van de handtekening van Richthofen, een signatuur in potlood in een twintigste-eeuwse onbekende hand: HS R 5.

*Fol. Iv: blanco.

*Fol Iir-v: inhoudsopgave van Wierdsma, met op elke pagina enkele correcties, aanvullingen en verwijzingen naar secundaire bronnen door Richthofen: REGISTER DER VOORNAAMSTE | STUKKEN DIE IN DEEZE CODEX VOORKOMEN. Verder niet getranscribeerd.

2. Schutblad en dekblad achterin

*Fol. IIIr: Blanco. Links bovenin is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

* Fol. IIIv: blanco.

Dekblad: blanco.

3. Transcripties van losse items

Op een los toegevoegd wit papiertje, in twintigste-eeuwse drukletter:

63) WESTERLAUWERSSCHES LANDRECHT: | „JUS MUNICIPALE FRISONUM“, | PAPIERHANDSCHRIFT, UM 1350 | ES HANDELT SICH UM EINE SAMMEL-|HANDSCHRIFT AUS DEM KLOSTER THABOR BEI | SNEEK, DEREN VORLAGE VON 1464 DATIERT. | DIE ÄLTESTEN RECHTSSÄTZE STAMMEN | NOCH AUS DEM 11. JAHRHUNDERT. | TRESOAR, LEEUWARDEN

Op een los bruin-gelig papieren vel, gerepareerd met plakband, op de rectozijde: aantekeningen van Montanus de Haan Hettema, met een opmerking (en onderstrepingen?) van Richthofen.

Negentiende eeuw. Er staat: [JUS MUNI]CIPALE FRISONUM | [Richthofen: VGL MS. S. 1] // [OP] DE ETIQUETTE VAN DIT HANDSCHRIFT STAAT | ZEER TEN ONREGTE: OF VERZAMELING VAN 25 OUDE | FRIESCHE WETTEN ENZ. HOOFDTEKST DER UITGAVE | VAN 1782. | HET HANDSCHRIFT BEVAT DE WETGEVING VAN OOSTERGO | EN WESTERGO, WELKE VAN 1276 TOT 1486 OF DAAROM-|TRENT ALDAAR KRACHT VAN WET HAD. | DIENS INHOUD STEM T WEL IN DE HOOFDZAAK MET DE | UITGAVE VAN 1782, OVEREEN EN DE [hierboven: verbindingsteken(?) in potlood] GELIJKT MET DE | BOETREGISTERS IN HET CHARTERBOEK. DOCH AL TIS | [Richthofen noteerde in de linkermarge voor deze 2 regels een zeer grote X] DE HOOFDTEKST NIET. MAAR BOVENDIEN IS DIT HAND-|SCHRIFT NIET VERGELEKEN BIJ DIE UITGAVE, TENMIN|STEN IK VIND HET DAAR NIET AANGEHAALD, TERWIJL BOVEN-|DIEN ZOO ALS ERIN AANGETEEKEND STAAT, DIT HAND-|SCHRIFT EERST DEN 19 APRIL 1798 IN DE FAMILIE | WIERDSMA IS GEKOMEN. ZIE DE 1^E [daarboven: 2^E] AANT. IN HET HS. | MEN ZIE OVER DIT HANDSCHRIFT: OUDE FRIESCHE WETTEN | 2E DEEL 1E STUK UITGAVE VAN 1847. VOORREDE; EN | TAALKUNDIG MAGAZIJN VAN DE JAGER 2E D. 3E STUK | BL. 246. | DE UITGAVE VAN 1782 IS GENOMEN UIT HET EXEMPLAAR | VAN DEN OUDSTEN DRUK, WELK EXEMPLAAR ALS NOG | BIJ DE FAMILIE VAN SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG | VOORHANDEN IS, ENWAAR UIT DIT KAN GEBLIJEN. | LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER 1850. | [handtekening: MDEHAANHETTEMA] | DIT MS IS, WAT DE FRIESCHE

TEKST BETREFT, AFGEDRUKT IN HET II DEEL DER OUDE FRIESCHE WETTEN LEEUWARDEN 1853 | H. Hieronder in de rechtermarge, in inkt, schrijft Richthofen: (= HETTEMA).

Op de versozijde van dit vel (dat een met tape aaneengeplakte scheur bevat, met ingezonken lijm tot gevolg) staat, in de hand van Richthofen: DER PETR. | JU(?) WINSEMIUS (= PIER AUS WINSIM IM BARDERA | IN WESTERGO) CHR. VAN VRIESLANDT UND FRANEKER 1602 | FOL P. 165 FIJ [onleesbaar] STELLEN DER MS. P. 171-181 | EINGESCHRIEBEN IN HISTORISCHEN NOTIZEN AUS FRISL. | BENUTZT ALS „ICK VINDE IN SEECKEREN OUDE | VRIESCHE AENTEKENINGEN ALDUS GESCHREVEN,,— | ALLERDINGS UBERTRAGT W. DIE IN FRIS. TALE GESCHR | SATZE IN ~~NIEDERL.~~ [daarboven noteert Richthofen: HOLL] SPR., UND SCHREIBT NICHT UBERALL | WORTLICH UM . — CF. FR.VR.II P. 117. | FRÜHER SCHON SCHEINT SIBRAND SICCAMA BEI S. | AUSG. DER LEX FRIS. FRANEKER 1617 DIESES MS | BENUTZT ZU HABEN, DENN P. 123 SCHEINT(?) | ER IN ~~DER~~ [hierboven noteert Richthofen ~~IN~~] EINE STELLE DES SCHULZENR. §. 21 AN, | WELCHER DER ALTE DRUCK LIEST „DIE SCHEL | HABBA TRUCHSLAYN WEPEN,, BY . P. [witruijnte] : „TRUCH | LANGA WEPEN,, UND UBERS. „LONGU ARMA,, | WAHREND HIER MS. S. 10 (=HETT. P. 36) UNTER | DER TITELUBERSCHRIFT „FAN LANGE WEPEN,, ~~SCHREIBT~~ [daarboven noteert Richthofen: LIEST] | ~~VON~~ : „DY SCHEL HABBA TRUCH LANG WEPEN

Hier eindigt de notitie abrupt, door een beschadiging van het vel waarop zij geschreven is. Ooit – nog ca. 1977 (zie de bevindingen over dit vel in Buma & Ebel 1977) – is dit vel vastgeplakt geweest op het voordeklad. Het plakband op het losse blaadje en plakbandrestanten op deklad komen naadloos overeen.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

R 5 bevat geen datum of locatie van ontstaan. Het is een kopie van een handschrift waarvan een van de leggers in of zeer kort na 1464 gereed kwam; dat blijkt uit de laatste zin van een kroniekje (tekst 33), op fol. 184r: ENDE PHILIPPUS WERT HEER VAN HOLLANDT ENDE JS TOT NOCH TOE ALS JNT IAER VAN LXIIIJ. R 5 bevat geen teksten die aantoonbaar van later datum zijn. Uit watermerkonderzoek blijkt dat R 5 moet stammen uit de periode 1524-1539 (Buma & Ebel 1977: 8 dateren: ca. 1530). Vanwege de dialectische kleur van het Oudfries valt te denken aan een zuidwest-Friese herkomst, en wegens de teksten in het handschrift meer specifiek: Wymbritseradeel. Dan ligt als locatie van ontstaan van R 5 – of de legger(s) ervan – het augustijnse klooster Thabor, net buiten Sneek, voor de hand.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

(Het onderstaande is een bewerkte vertaling, en zonder de annotatie, van Popkema (2022b: 288-290). De eerste met zekerheid vast te stellen eigenaar is de Friese landschiedschrijver Simon Abbes Gabbema (1628-1688), die talrijke aantekeningen in R 5 achterliet, waaronder vele verwijzingen naar andere handschriften. R 5 is niet terug te vinden in de inventaris die Gabbema's opvolger Johannes van der Waeijen in 1690 maakte van de werkbibliotheek die elke functieopvolger overgedragen kreeg. Dat duidt erop dat R 5 zich wellicht in Gabbema's privécollectie bevond en dat Gabbema het reeds vóór zijn aanstelling, in 1659, had verkregen. R 5 duikt vervolgens pas weer op als G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (1733-1783) er gebruik van maakt voor het eerste deel van zijn *Groot Placcaet- en Charterboek van Vriesland* (1768). Hij kan het aangetroffen hebben bij het doorzoeken van Gabbema's privécollectie, op dat moment ondergebracht bij het Gabbema Gasthuis te Leeuwarden, die het weer van Gabbema's zuster en erfgenaam Walkje had ontvangen. Via Schwartzenberg en vervolgens diens assistent bij het werk aan het *Charterboek*, Nicolaas Tholen (1725-1770), kwam R 5 in bezit van Tholens collega, de Leeuwarder arts Adriaan Folkerts Heringa (1721-1779); na Tholens dood zal Heringa R 5 vermoedelijk gebruikt hebben om het vertaalwerk voort te kunnen zetten. Alhoewel Schwartzenberg dit zal hebben geweten, keerde het handschrift na Heringa's dood in 1779 toch niet terug bij Schwartzenberg, maar bleef het in de Heringa-bibliotheek. Het stuk werd na de dood van Adriaans zoon Volkert in 1797, geveild in 1798; R 5 staat vermeld in de veilingcatalogus als nr. 685. Bij deze gelegenheid kocht Petrus Wierdsma (1729-1811) het boek. In de catalogus uit 1813

van Wierdsma's boekenbezit is het stuk opgenomen op p. 37 als nr. 4; in de catalogus van 1858 vinden we het stuk terug op p. 7, als nr. 15.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022c: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 5 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus' zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 5 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsg geleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich's dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

- 1681: Japix, G. *Friesche Rymlerye. II*. [2e ed., bezorgd door S.A. Gabbema]. Leeuwarden. 22-40.
- 1768: G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohelansberg. *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland. I*. Leeuwarden. 97-120.
- 1851: de Haan Hetteema, M. *Oude Friesche Wetten. II*. Leeuwarden.
- 1883: Telting, A. *De Friesche stadrechten*. 's-Gravenhage. 45-140. (*Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*. Eerste reeks, 5).
- 1937: Bos-Van der Heide, H.S.E. *Het Rudolfsboek*. Assen. 85-128. (*Friesch-Saksische Bibliotheek* 3).
- 1940: Hoekstra, J. *Die gemeinfriesischen Siebzehn Küren*. Assen. 81-124.
- 1947a: van Klaarbergen, B.W. *Das altwestfriesische jüngere Schulzenrecht*. Drachten. 19-85.
- 1947b: Sipma, P. *Fon alra fresena fridome. In ynlieding yn it Aldfrysk*. Assen. 160-174.
- 1953: van Buijtenen, M.P. *De grondslag van de Friese vrijheid*. Assen. [218 e.v.], Bijlage VII.
- 1965: Gerbenzon, P. *Kleine Oudfriesse kronieken*. Groningen. 22-67, 76-78.
- 1977: Buma, W.J. & W. Ebel. *Westerlauwersches Recht. Jus Municipale Frisonum. I-II*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 6/1-2).
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesse tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht. Teksten 13, 14, 15, 16, 19 en 22 (zie voor toelichting: 50-72).
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia. 184-186.

Relevante/gebruikte publicaties

Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden.

- 1768: G.F. thoe Schwartzenberg en Hohelansberg. *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland [...]*. I. Leeuwarden.
- 1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Kampen.
- 1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.
- 1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.
- 1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.
- 1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.
- 1968: Briquet, C.M. *Les filigranes. Dictionnaire des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*. [Ed. Allan Stevenson]. Vol I-IV. Amsterdam.
- 1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.
- 1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.
- 1992b: Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.
- 1996: Buma, W.J. *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwerschen Jus Municipale Frisonum*. Ljouwert.
- 1998: Johnston, T.S.B. 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49)*. Amsterdam/Atlanta. 179-214.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.
- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.
- 2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century (vol. IIB)*. 't Goy-Houten.
- 2007: Vries, O. *Asega, is het dingtijd? De hoogtepunten van de Oudfriesse tekstoverlevering*. Leeuwarden/Utrecht.
- 2008a: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- 2008b: Nijdam, H. *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie aan de hand van de Oudfriesse boeteregisters. I-II*. Hilversum.
- 2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.
- 2014: Popkema, A.T. 'Old Frisian: A Legal Language in Principle'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Directions for Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 73)*. Amsterdam/New York. 369-396.
- 2016: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2017a: Nijdam, H. & J. Savelkoul. 'The Manuscript Collection of the Frisian State Historian Simon Abbes Gabbema (1628-1688) from an Old Frisian Perspective'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 77*. 303-332.
- 2017b: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk 70/1-2*. 1-28.
- 2021b: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke 2*. 14-15.
- 2021c: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke 3*. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke 1*. 14-15.
- 2022b: Popkema, A.T. 'On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts'. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. *Fryslân 6*. 4-8.
- 2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hettema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. &

M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis).

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

1798: *Catalogus van eene kostbaare en zeer net geconditioneerde verzameling van boeken [...], nagelaten door wylen de Heeren Adrianus Heringa [...], en deszelfs zoon Volkert Heringa [...]*. Franeker: Romar.

1813: *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.

1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 6

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

Het handschrift bevat twee verschillende pagineringen (zie 4.c.). In deze beschrijving gebruiken we de paginering rechtsbovenaan op de rectozijden.

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 6.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 6 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig papieren handschrift met latere toevoeging van een papieren bifolium.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Codex Roorda; Friesche Regtkennis; Hs R 6; Jurisprudentia Frisica; Ms Rordanum; R; Ro.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuws Fries rechtshandschrift met Oudfriesse teksten en Latijnse teksten en glossen.

5. Taal

(Westerlauwers) Oudfries; Latijn.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Westerlauwers Friesland]; zonder datum [ca. 1504].

d. Boekformaat

Folio.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Karel van Roorda (ca. 1609-1670); door schenking Simon Abbes Gabbema (1628-1688); na 1667 gebruikt door: Franciscus Junius (1591-1677); door aankoop (mogelijk in of voor 1782) Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); ca. 1834-1835 gebruikt door: Montanus Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

298 x 223 x 43 mm (HxBxD).

2. Boekblok

289 x 212 x 33 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rollen 64-65); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 6 opliggende bindingen, bekleed in heel kalfsleer met vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel kalfsleer; gemarmerd (getoep op platten, daarbij strepen aangebracht op inslagen); roodbruin, waarbij het rood mogelijk een extra kleuring is met brasielhout of een soortgelijke kleurstof.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleden; doorlopende inslag in scharnier die over ingesneden oor geplakt zit.

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld in blinddruk: een buitenkader van een decoratieve rol (Storm van Leeuwen 2006: 876[X]); een middenkader van een tweede decoratieve rol (Storm van Leeuwen 2006: 876[VIII]); aan buitenzijde middenkader op de hoeken een bloemstempel (Storm van Leeuwen 2006: 877[9]); in het middenkader een centraalstempel (Storm van Leeuwen 2006: 879[A]).

Rug: verguld met dubbele lijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met:

LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff

heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hettema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: geen etiket aangetroffen, maar het silhouet van een etiket (qua formaat volstrekt vergelijkbaar met de etiketten voorop alle andere handschriften uit de Richthofenkolleksje, die vóór nov. 1850 door Eekhoff werden aangebracht en beschreven) alsook lijmresten en mogelijk vezelresten van dat etiket zijn nog zichtbaar op het leer. Afmetingen silhouet: 80 x 100 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Derde rugveld: sterk beschadigd restant, slechts enkele letters zichtbaar: ...NU[M]. Hand:

Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850]. Gerbenzon (1989: 26) meldt nog: 'Op de rug is een etiketje geplakt met, in een hand van c. 1800, het opschrift *Ms. Rordanum.*'

Staartveld: papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 6. 24 x 24 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat met kaphoeken.

3. Type platverbinding

Doorrijging van 1^e, 3^e, 4^e en 6^e binding door 2 gaten per binding, 2^e en 5^e binding uitgevlast en tegen binnenzijde van de platkern geplakt.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Lichte (minder dan 45 graden) natuurlijke 'kneepschouders'.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

In ieder geval in 2^e, 3^e en 5^e veld een grof textiel met linnenbinding, zichtbaar tussen 1^e en 2^e katern (p. 12-13).

2. Type

Stroken, de uiteinden ervan zijn niet zichtbaar of voelbaar onder de dekbladen.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Zes.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen).

2. Techniek

Rondslag, heel-uit genaaid.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 20, 42, 82, 115, 153, 189, 225, 260 (gemeten in katern 6).

Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: [25], [51], 103, 142, [175], 241 (gemeten in katern 6: p. 160-161; katern 7: p. 208-209).

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal, met dubbele draden bestoken; ‘Duits kapitaal’, en de parel is dubbele draaddikte, op onbekend aantal plekken door katernen genaaid.

2. Materiaal

Linnen garen om enkelvoudige kern van gerold papier (maculatuur: aan linkereind van de kern aan kopzijde is drukinkt zichtbaar).

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier. Schutbladen: zonder watermerk. Een later ingeplakt bifolium: watermerk: “VRYHEYT” in gekroonde dubbele cirkel met motto “PRO PATRIA EIUSQUE LIBERTATE”; contramerck: “GR” met kroon en lauwerkrans én in de rugvouw van het dubbelblad een niet meer te identificeren beeldmerk. Watermerk lijkt op: Churchill nr. 95, gedateerd 1785 (Churchill 1935: 69, plaat LXIV). Zie ook Gerbenzon (1989: 26).

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia, waarvan het 1e folium korter is gemaakt en als oor dient, en het 2^e folium als dekblad; voorin is na binden nog een bifolium aangeplakt op de rectozijde van het eerste vliegend blad.

Voorin: de schutbladkaternen zijn in het huidige eerste en laatste katern van het kernhandschrift gestoken (zie diagrammen bij 4.b): de restanten van de conjugaten van het 1^e katern van het kernhandschrift zijn als 6 oren om het schutbladkatern heengeslagen. Oorspronkelijk bestond dit 1e katern van het kernhandschrift dus in ieder geval uit 6 bifolia, waarvan nu nog maar 6 folia zichtbaar zijn (p. 1-[12]). De schutbladen en het 1e katern van het kernhandschrift zijn samen in één naaitoer heel-uit genaaid.

Achterin: de conjugaten van de eerste 3 folia van het laatste katern van het kernhandschrift zijn als oren om het schutbladkatern heengeslagen. Dit laatste katern van het kernhandschrift zal oorspronkelijk eveneens uit ten minste 6 bifolia hebben bestaan en daarvan zijn nu de eerste 9 folia nog zichtbaar. Het schutbladkatern is hier, in tegenstelling tot voorin, niet in het hart van het laatste katern van het kernhandschrift gestoken, maar ná het 9^e folium. Het laatste katern van het kernhandschrift en het schutbladkatern zijn dan ook in 2 afzonderlijke naaitoeren beide heel-uit genaaid.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel.

j. Sneden

Gesneden, zeer spaarzaam, want op verschillende plaatsen zijn nog schepranden zichtbaar.

Vermoedelijk is het boekblok gesneden ten behoeve van een vorige band en niet opnieuw voor de huidige band, omdat de gebruikelijke snedekleuring/-sprenkeling ontbreekt.

k. Verdere bijzonderheden

Links boven op het dekblad achterin is het restant van een papieren strookje zichtbaar, waarop nog enkele restjes van een letter, een leesteken en een cijfer zichtbaar zijn: [N_o 5]. Dit strookje is te koppelen aan de veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op p. 38 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde*

... *Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 6 met kavelnummer 5 weergegeven.

Op basis van de huidige opbouw (zowel fysiek als tekstinhoudelijk) van het handschrift en de verdeling van de verschillende watermerken, is het plausibel dat het huidige eerste katern (p. 1-[12] en hun conjugaten, die nu onder het dekblad voorin geplakt zijn) van het kernhandschrift oorspronkelijk juist het laatste was.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Papieren kernhandschrift (katernen 1-10).
2. Later toegevoegd papieren bifolium (excl. de toegevoegde schutbladkaternen).

b. Collatie

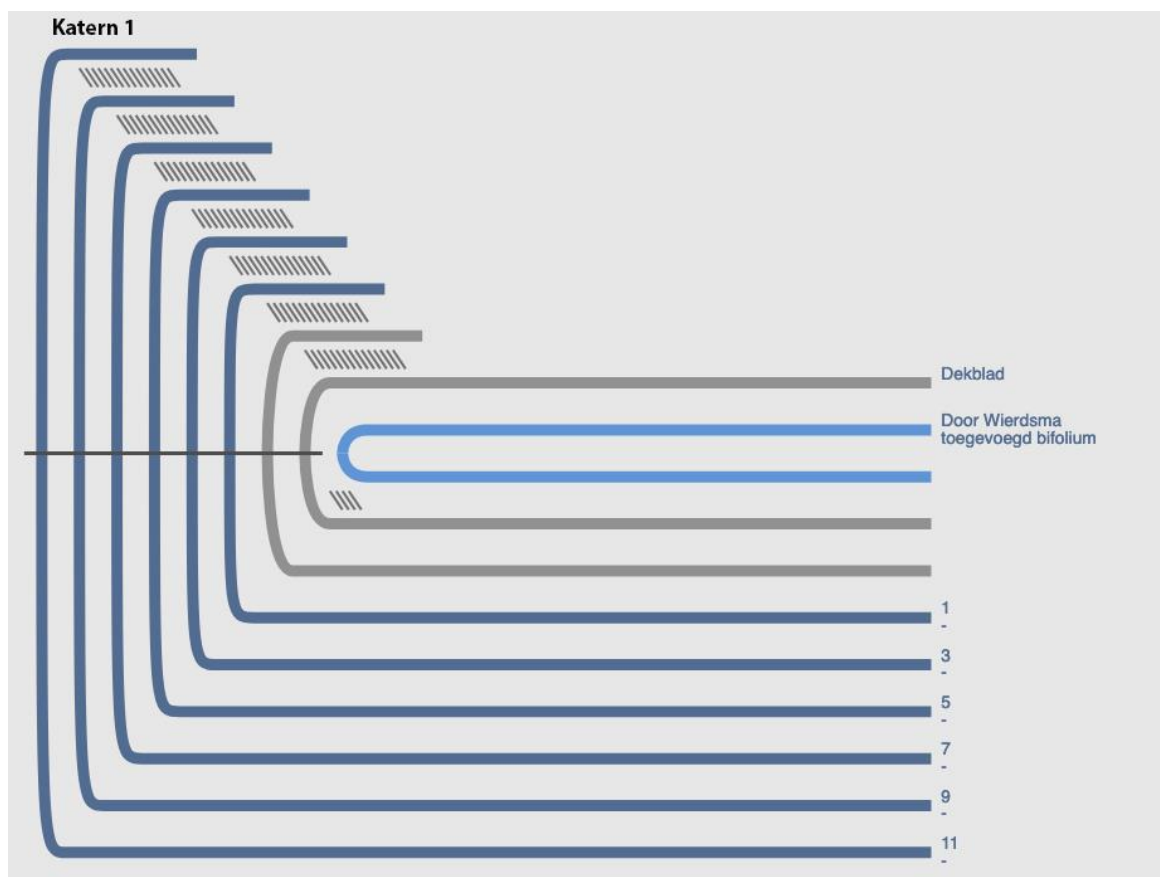
(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{VI-6(1-12)}, 2^{IX-1(13-50)}, 3^{V(51-70)}, 4^{IX-1(71-106)}, 5^{X-2(107-142)}, 6^{XI(143-186)}, 7^{X(187-226)}, 8^{XI-2(227-266)}, 9^{XI(267-310)}, 10^{VI-3(311-328)}

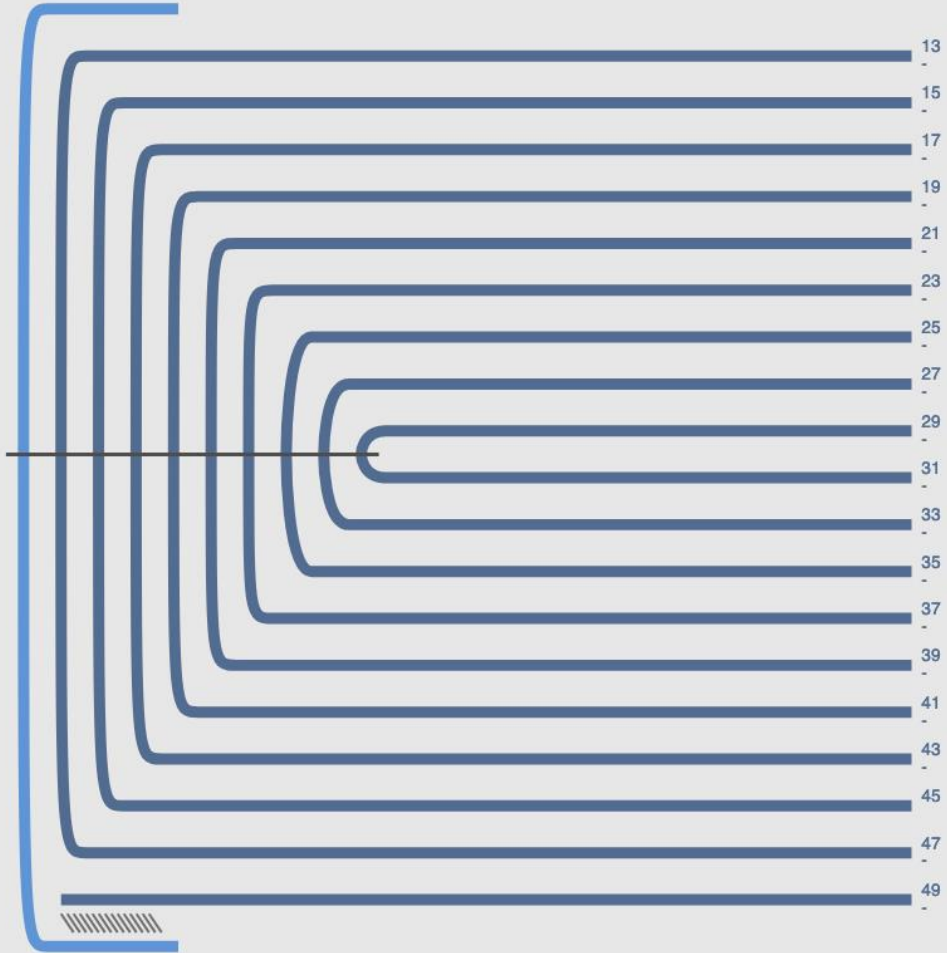
De onregelmatige katernen zijn 1, 2, 4, 5, 8 en 10.

Er zijn geen custoden en katernsignaturen aangetroffen.

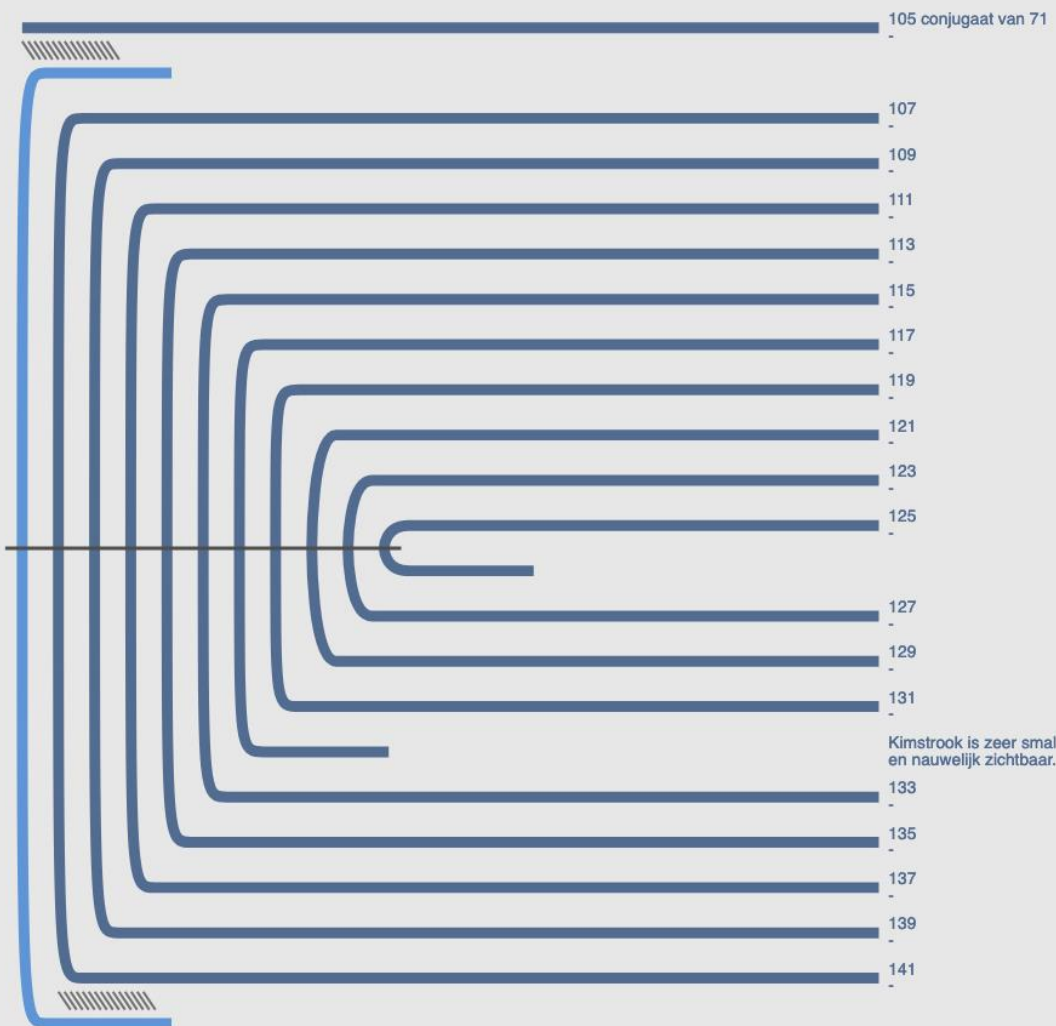
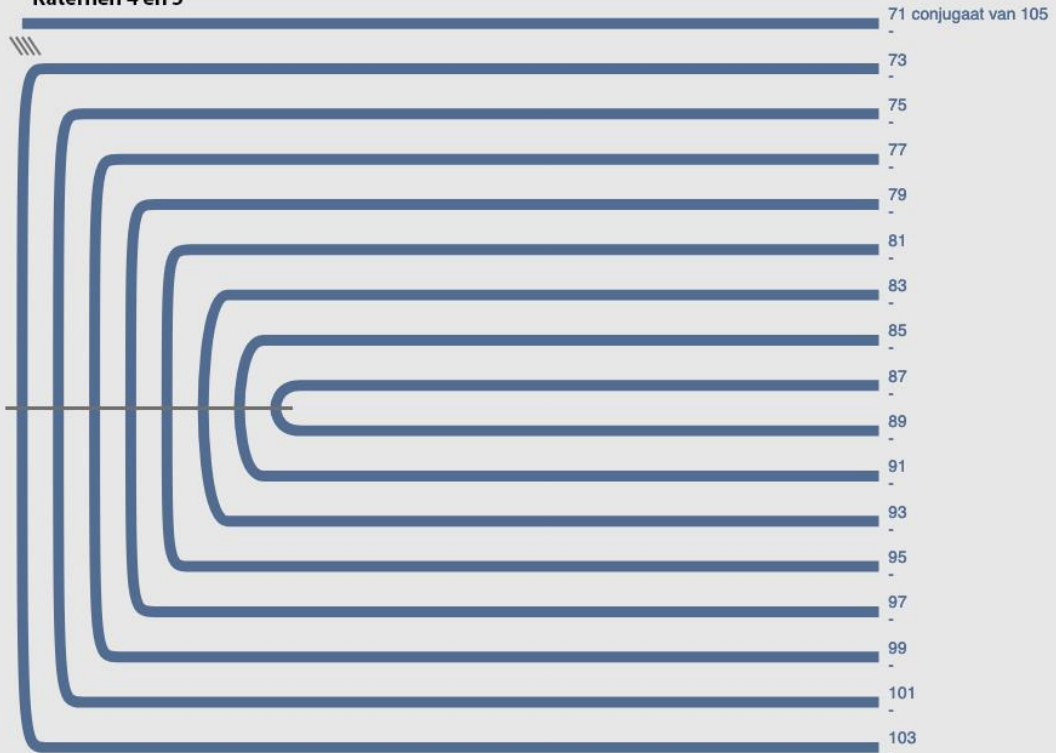
Collatietekeningen van de katernen 1, 2, 4, 5, 8 en 10 (lichtblauw = reparatiepapier; grijs = schutbladen). De tekeningen zijn een weergave van de wijze waarop de katernen in de achttiende eeuw in de huidige band zijn gebonden. Sindsdien ontstane schade waardoor verschillende bifolia op de rugvouw zijn gescheurd en van elkaar zijn losgeraakt, is niet weergeven (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

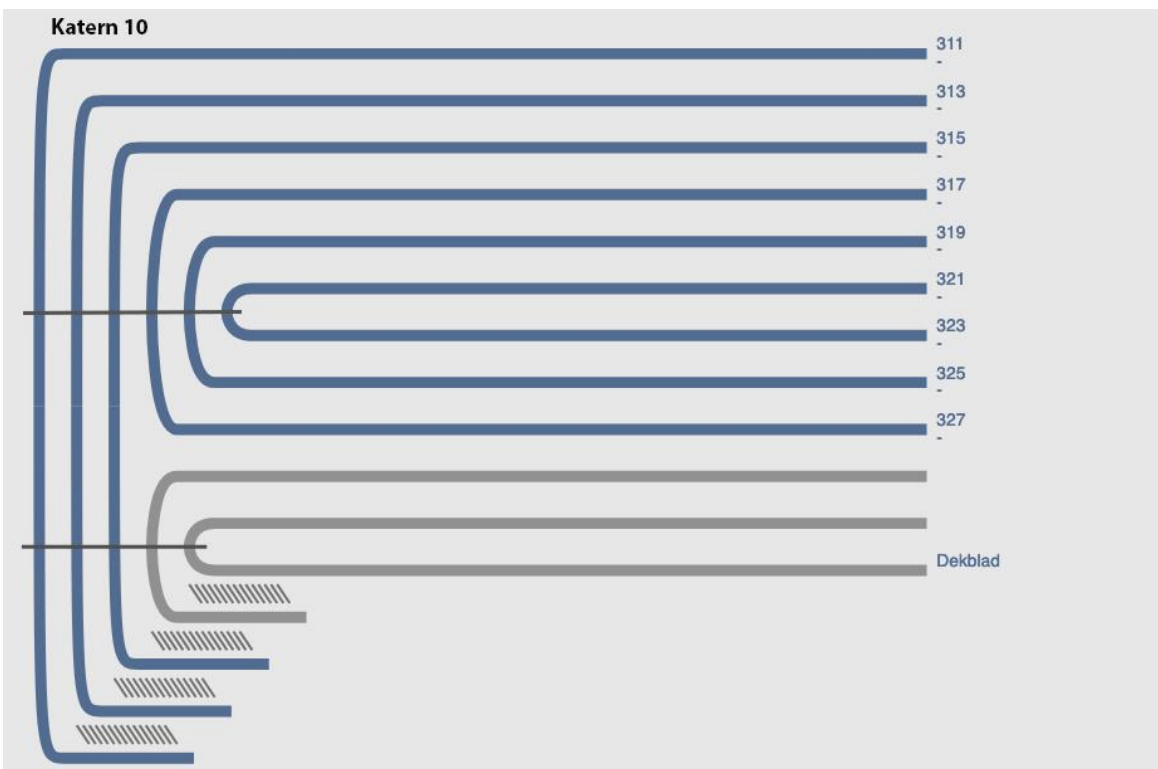
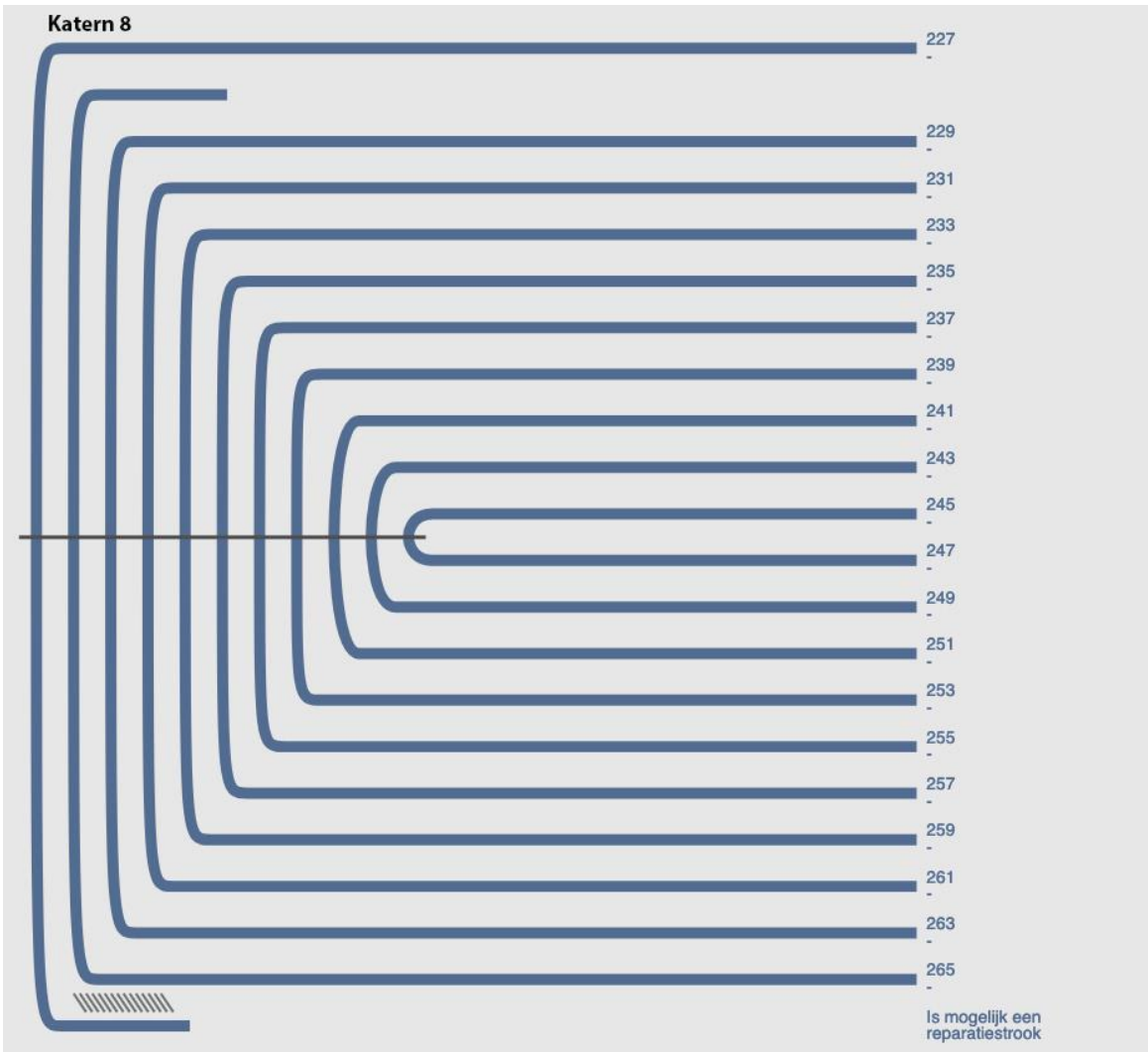

Katern 2

Katernen 4 en 5

c. Foliëring/paginering

Er zijn twee verschillende potloodpagineringen aangebracht. De eerste, mogelijk in de hand van Wierdsma, bevat alle nummers, begint bij het 2^e katern en bevindt zich midden bovenin. De tweede, in de hand van Richthofen, bevat slechts oneven nummers, op de rectozijden, begint bij het 1^e katern en bevindt zich rechtsbovenin (soms voorafgegaan door ‘p.’).

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 10)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier (watermerken overgenomen uit Gerbenzon 1989: 29 en 35-41):

Katern 1: Gekroonde kan, variant op Briquet 12612.

Katern 2-4: Hand uit de mouw met op de middelvinger een vierbladige bloem, variant op Briquet 11424.

Katern 5: P met gevorkte steel zonder vierpas.

Katern 6: P met gevorkte steel en vierpas erboven; buitenste bifolium echter weer de hand uit de mouw zoals in katernen 2-4 (variant op Briquet 11424).

Katern 7-8: P met gevorkte steel met vierpas erboven.

Katern 9: Gekroonde kan, variant op Briquet 12612.

Katern 10: P met gevorkte steel met vierpas erboven.

3. Datering van de bladen

[Ca. 1504]. De watermerkwrijfsels die Van Thienen (1999; 147-148) maakte voor zijn onderzoek zijn niet aanwezig in diens documentatie, die berust bij de Koninklijke Bibliotheek.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; rode verf; loodstift; grafiet (potlood).

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Zie Gerbenzon (1989: 34-42). Het handschrift bestaat inhoudelijk uit vier delen. Het eerste deel, lopend van p. 1-10, bevat het begin van de Westerlauwersoudfriese rechtscanon (teksten 1 en 2), zoals die in meerdere andere Oudfriese handschriften en latere Nedersaksische vertalingen ook te vinden is. Bovenaan p. 1 staat een Latijnse glosse waarbij de bovenste regel enigszins los staat van de volgende vier en aan de bovenzijde deels afgesneden raakte. De transcriptie van de bovenste regel (op basis van een eerder afschrift door Bram Jagersma uit 2007, verbeterd door Bouke Slofstra in 2021) luidt, met enig voorbehoud: ASSIT AD INCEPTUM SANCTA MARIA MEUM. Deze woorden verschijnen wel vaker aan het begin van een handschrift. Hier dienen ze wellicht slechts als opschrift voor het eerste deel: dat deel bevond zich namelijk mogelijk ooit achterin het handschrift (3.k). Dat eerste deel begint met een zeer grote lombarde, over 7 regels, en eindigt abrupt op p. 10, om na twee witte pagina's met een volledig nieuwe, andere tekst – maar in dezelfde hand – te beginnen: de Jurisprudentia Frisica (tekst 3). Deze hevig in Latijn geglosseerde tekst, in twee verschillende handen (de overgang vindt plaats op p. 287), vormt het hoofddeel van R 6, en loopt van p. 13-318. Vervolgens bevat het derde deel, wederom na een witpagina, de Willekeuren van de Upstalsboom (tekst 4) in de tweede hand. Het vierde en laatste deel is later en met een andere, derde hand beschreven en bevat een vroeg-zestiende-eeuwse, nog onbekende, Latijnse pauselijke bul (tekst 5).

In het gehele handschrift, met uitzondering van tekst 5, wordt de Oudfriese tekst in de bredere middenkolom; deze kolom wordt aan alle zijden omgeven door marginale Latijnse glossen. In deze glossen geven de eerste, dikker geschreven woorden gewoonlijk de Oudfriese woorden weer waarop de betreffende glosse betrekking heeft; daarbij worden die woorden in de hoofdtekst vaak rood en/of zwart onderstreept als ze niet het bepalingsbegin vormen. In het geval van de Willekeuren van de Upstalsboom (tekst 4) bevatten de glossen

een Latijnse versie van de tekst. De glossen aan de buitenmarges van de pagina zijn zeer talrijk en lopen in elkaar over; de glossen aan de binnenmarge van de pagina zijn veel minder talrijk en van een ander karakter.

b. Op tekstniveau

Alleen de laatste beide teksten hebben een opschrift. Naschriften zijn er niet. Er is geen consistentie in de wijze waarop de verschillende teksten beginnen.

c. Op bepalingniveau

Binnen de hoofdstukken van dit handschrift, de *Jurisprudentia Frisca* (tekst 3), zijn hoofdstukken te onderscheiden, die met een grotere lombarde, over 3 of 4 regels, beginnen, meestal op een nieuwe pagina. De hoofdstukken hebben korte, Latijnse titels, volgens een vast stramien: 'De ...' (bijv. *De citacione*, *De dolo et contumacia*, *De juramento calumpnie*). Binnen de hoofdstukken van tekst 3, maar ook in teksten 1 en 2, hebben de losse bepalingen doorgaans een kleine lombarde, over 1 of 2 regels. Begint de bepaling met 'Item', dan is meestal geen lombarde gebruikt en wordt slechts gerubriceerd. In tekst 4 wordt de eerste letter van een bepaling meestal gerubriceerd, al kreeg de eerste bepaling een tweeregelige lombarde. Tekst 5 kent geen losse bepalingen."

2. Liniëring

Het kernhandschrift bevat liniëring die soms in inkt zichtbaar is (bijv. p. 13), soms blind (bijv. p. 43); de blinde liniëring is vaak niet meer waarneembaar. Hoofdstukken en glossen worden gescheiden door dubbele liniëring rondom de hoofdstukken, horizontaal en verticaal. De glossen staan rondom in de marg, aan de buitenmarge begrenst door een enkele liniëring, horizontaal en verticaal.

Gerbenzon (1956: 49) schrijft over de prickings in verhouding tot de afschrijving het volgende (integraal overgenomen): "a. p. 1-20: in elk van de hoeken een pricking, deze verbonden door vier inktlijnen, doorlopend tot de rand van het vel; tussen tekst en glosse. Op de vier hoeken telkens 4 pricking in een vierkant, waardoor er een dubbel lijnenstelsel ontstaat. b. p. 20-284: zelfde prickingsysteem, maar dan drooglijnen op rectozijde van vel, tenzij daar 2 kolommen, dan op v. een indruk. Op pag. met twee kolommen alleen het buitenkader en een dubbele lijn als kolomscheiding ingedrukt of met inkt gezet. c. p. 285-326: zelfde systeem als b hierdoor lijnen met bruine inkt, of residu van droge stift of iets anders, meestal op r. en v.; Let op: het vel waarop de bulla (327-328) is geschreven, is niet geprikt, wat ook te zien is aan het ontbreken van prickings op conjungaatblad, i.e. 317-318. d. p. 327-328 geen afschrijvingen zichtbaar." Over het vel met de bulla schrijft Gerbenzon (1956: 49): "enkele pagina, waar alleen Latijn staat: slechts buitenkader (iets kleiner dan anders) in inkt."

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Het karakter van het handschrift maakt het onmogelijk om in één rubriek alle informatie te vangen. Een indruk van een veel voorkomende opmaak:

Gemiddeld ca. 183 x 95 mm (incl. glossen: ca. 258 x 193 mm) (HxB).

Volledig uitgevulde bladzijden, zoals p. 245 (229): 270 x 190 mm (HxB).

Bulla: 210 (incl. opschrift: 220) x 170 mm (HxB).

5. Aantal regels

Het karakter van het handschrift maakt het onmogelijk om in één rubriek alle informatie te vangen. Een indruk van een veel voorkomend beeld:

34-36 regels, gemiddelde hoogte ca. 5 mm.

Volledig uitgevulde bladzijden, zoals p. 199 (183) en 245 (229): 48-50 regels, gemiddelde hoogte ca. 4 mm.

Bulla: 35 regels, gemiddelde hoogte ca. 5 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera textualis, littera hybrida en littera cursiva.

b. Aantal handen

Hand: Gerbenzon (1956: 49 en 1989: 32) ziet drie handen:

Hand a: p. 1-286, tekst in littera hybrida, vijftiende eeuw.

Hand b: p. 287-326, tekst in littera hybrida, vijftiende eeuw.

Hand c: p. 327-328, tekst in littera cursiva, zestiende eeuw.

De kopiïsten vervaardigden ook de opschriften, in littera textualis en littera hybrida.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Hier en daar initialen, in rode en/of bruine inkt, van 3 of 4 regels hoog. Lombarden van 1 regel hoog in rode inkt, door het hele handschrift heen. De rubricator – een andere persoon dan de kopiïst (Gerbenzon 1989: 32) – sloeg p. 78-79, 184-185 en 218-219 over. De rubricator van de bulla (p. 327-328) is een andere dan die van p. 1-326.

In R 6 is ook het gebruik van representanten vastgesteld, zie bijv. p. 83.

8. Glossen

De hoofdtekst is aan 4 zijden omgeven door glossen, ter verklaring van of aanvulling op de inhoud van de hoofdtekst. Er zijn 2 handen aan te wijzen, aldus Gerbenzon (1956: 49).

Datering: vijftiende eeuw.

Op p. 13 in de binnenmarge, linksboven, staat een notitie van Simon Abbes Gabbema, uit de zeventiende eeuw: POST ANNUM CDCCCCLXXX | VIDENTUR HAE LEGES SCRIPTAE | VIDE TEXT. DE CITATIONE.

9. Overige marginalia

Aanwijshandjes zijn te zien op p. 13, 18, 80, 83, 92, 99, 100, 121, 172, 173, 179, 194, 199, 241, 245, 248, 250, 252, 254, 301 en 315. Ze zijn aangebracht door de kopiïst, en vaak ingekleurd door de rubricator. Datering: Vijftiende eeuw.

c. Inhoud kernhandschrift

De hoofdteksten 1-4 zijn in het Westerlauwers Oudfries, tekst 5 is Latijn. De glossen zijn bijna alle in het Latijn, al beginnen ze in teksten 1-3 gewoonlijk met Oudfriese woorden, ter referentie aan of aanvulling op de hoofdtekst.

1. Wat is recht?

Opm.: Het opschrift geldt wellicht het eerste deel van het handschrift (teksten 1 en 2).

Gerb. 874

p. 1-7

Opschrift: ASSIT AD INCEPTUM SANCTA MARIA MEUM

Incipit: HAET IS RIUHT. LIST. | ENDE KONST RIOCHTES ENDE GODES | RIUCHTES. DAT QUET REDELIKERA TINGH.

Explicit: DER OM SCHEL DIJ PRESTER WESSA DERA WIRD EEN FOGET | JCK TIJUGHE ENDE JCK EDE [Geen naschrift]

2. Oudere Skeltarecht / Landrecht van Westergo

Opm.: De tekst eindigt 'in media res' onderaan p. 10, waarna 2 lege pagina's volgen; zie ook 3.k.

Gerb. 855

p. 8-10

[Geen opschrift]

Incipit: DJT IS LANDRIUCHT DER FREESNA DIJ GREWA | DEER AN FRESLAND GREWA WESSA SCHIL | DIJ SCHEL WESSA FULRE BERTHE BOREN ENDE | SIJN RIUCHT ONFOERLOREN

Explicit: DIT IS RIUCHT DAT DIJ FRIJA FRESA NE THOER BIJ DES

[Geen naschrift]

3. Jurisprudentia Frisica

Opm.: Het opschrift geldt het eerste hoofdstuk van de tekst, niet de tekst als geheel.

Gerb. 877

p. 13-318

Opschrift: DE JUDICIJS

Incipit: HAET IS RIUCHT REDEN IS RIUCHT SOE FIJR SO HIT NET|TE ENDE EERLIJCK SE

Explicit: POSTULACIO EST VIA AD ELECTIONEM DE ELECTIONIBUS CUM IN CAUSIS

[Geen naschrift]

4. Willekeuren van de Upstalsboom

Gerb. 633

p. 319-326

Opschrift: HIER BEGINNET DA WILKAREN FAN OPSTALLIS BAEM

Incipit: JN NOMINE AMEN DAT QUET JNDEN NAMA GO|DIS TUSEND ENDE TRIAHONDERT ENDE TRYA ENDE TUUNTIGHA | JERAM EEFTER GODES BERTHE DIS LETTERA DEYS EEFTER | SINTE LAMBERT

Explicit: TRICESIMUS SEXTUS ARTICULUS SI QUIS *CONTRA ALIUM QUERIMOMIAM* DEPOSUERIT ACTOR INPRINCIPIO LITIS OMNIA IURAMENTA SEU PRO|BACIONES ALLEGANDO PROPONAT AD AMPLIORA VLTERIUS NON AUDIENDUS VT REUS PLENAM SE DELIBERANDI HABEAT FACULTATEM [Geen naschrift]

5. Bul van paus Leo X (1515)

Gerb. --

p. 327-328

Opschrift: BULLA DE RESTRICTIONIBUS EXCESSUUM CLERICORUM ETCETERA

Incipit: LEO EPISCOPUS SERUUS SERUORUM DEI AD FUTURAM REIJ MEMORIAM CLERICORUM EXCESSUUM

Explicit: NON FACIENTES PLENAM ET EXPRESSAM AC | DE VERBO AD VERBUM DE INDULTO HUIUSMODI MENTIONEM NULLI ERGO 'HOMINUM ETCETERA' [Geen naschrift]

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Op p. 215, 223 en 231 enkele 'probationes pennæ':

p. 215: lijkt geen tekst te zijn, of in ieder geval onleesbaar.

p. 223: een overschrijving van de titel die eronder staat: DE JURE JUD (mogelijk representanttekst voor de rubricator).

p. 231: in spiegelbeeld: ST INNEN DENSBT(?).

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen en, voorin, een bifolium. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-IV (voorin) en *fol. V-VI (achterin).

a. Overzicht

1. Materiaal van de bladen

Handgeschept papier.

2. Datering van de bladen

Contemporain aan band [tweede helft achttiende eeuw], zie 3.i.2.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); aniline-inkt.

b. Opmaak

De achttiende-eeuwse PRO PATRIA-dubbelbladen voorin zijn gelinieerd op *fol. Ir-IIr, met 3 verticale lijnen, zodat een indeling in 2 kolommen ontstond. De verticale lijnen lopen door van boven naar beneden, behalve op *fol. Ir; daar staat bovenaan een horizontale lijn, met daarop een tekstblok. Vanaf die lijn zijn op deze pagina de verticale kolomlijnen getrokken.

c. Handen en transcripties toevoegingen

1. Dekblad, schutbladkaternen en aangeplakt bifolium voorin

Dekblad: links bovenin staat het cijfer 6, in blauwe ballpointinkt, in een onbekende twintigste-eeuwse hand.

Rechtsboven, in potlood, staat in kapitalen, in een twintigste-eeuwse hand: CODEX ROORDA.

Op ditzelfde dekblad staat een notitie van Eekhoff [1858]: DIT HS. IS BESCHREVEN DOOR JHR.

HETTEMA | IN DE JAGERS. TAALK. MAGAZIJN II 243. Richthofen vult in negentiende-eeuwse

hand aan met: UND BEHANDELT IN JURISPR. FRIS. 3 P. 28 SG.

Boven de notitie van Eekhoff schrijft Richthofen: DAS VON FW. S.G. MS. ROORDAN. = .
Onder de notitie van Eekhoff vervolgt Richthofen met: ZEIT DES MS. | DIES MS. IST NACH 1480
GESCHRIEBEN, DA P31 DARIN [daarboven: EIN TEXT] ALS BEISPIEL EINE | VERLADUNG VON
1480 EINGERUCKT IST :(IM MS. P. 140 IST VON | PERSONEN DIE REDE DIE IN DER SCHLUSS DER
1500 | GEHOREN).__ | DARIN SIND ENTHALTEN : MS. P1 SG. HAET IS RIUCHT ETC. | : MS. P 8 SG.
ANF. DES SCHULZENR ; BRICHT P. 10 AB!! | ; MS . P.13 SG. | ~~WEGEN DER GEGENDEN FÜR~~
~~WELCHE DIE | MS. P. 140~~ ,,s : MS. P. Richthofen vervolgt met: DAS MS. STA ENTHALT NEBEN
DEN DARIN AUF. GESCHRIEBENEN STUCKEN | EINE GLOSSE DERSELBEN, UND ZWAR ERSTRECKT
SICH DIESE GLOSSE UBER DIE | VERSCHIEDENEN IM MS ENTHALTENEN STÜCKE; OB NUN DIE
GLOSSE VON DEM | SCHREIBER DES MS. HERRÜHRT? DAß BENDIX HEEROS ZOEN, PASTOR ZU |
FRANEKER, VERFASSER UND SCHREIBER DES MS. SEIN SOLLTE, | WIE HETTEMA JURISPR. III P.
31 ~~ALS OHNE~~ ALS EINFALL FREI(?) -STELT, IST DURCH NICHTS BEGRUNDT.__.

In de linkeronderhoek een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in paarse inkt: PROV. BIBLIOTHEEK
FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland.

*Fol. Ir: op achttiende-eeuwse PRO PATRIA-dubbelbladen: een inhoudsopgave geschreven
door Wierdsma, 3 beschreven pagina's, met op de eerste pagina enkele aanvullingen van
Richthofen. Onderaan een signatuur in potlood, in een twintigste-eeuwse onbekende hand: Hs R
6.

*Fol. IIIr: rechtsboven in de hand van Wierdsma: P.W.

*Fol. Ir-IIr: inhoudsopgave in de hand van Wierdsma, met titel: JURISPRUDENTIA FRISICA
SEcul: XV° | LINGUA PATRIA CONGESTA [in de hand van Richthofen: ?] AO 1480 [in de hand
van Richthofen: (?)] | INDEX TITULORUM.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

Op de vliegende bladen is niets aangetroffen.

Links bovenin het achterdekblad is het restant van een papieren strookje zichtbaar (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

Een drietal losse kaartjes, elk aan een zijde beschreven of bedrukt, elk uit de twintigste eeuw.
Oudste kaartje [1926], geschreven: VERZAMELING-VON RICHTHOFEN | BEVAT EEN TIENTAL
OUD-FRIESE | RECHTSHANDSCHRIFTEN, DIE ZICH SINDS | 1856 IN DUTS FAMILIEBEZIT
BEVONDEN. | IN 1923 WERD DE COLLECTIE DOOR DE BE-|MOEIINGEN VAN EEN HIERTOE
GEVORMDE COMMISSIE VOOR | FRIESLAND TERUGVERKREGEN. Rechtsonderin in rode balpen
een signatuur: PB (Provinciale Bibliotheek van Friesland). In het midden onderin, van dezelfde
hand als de tekst, een grote driehoek als aanwijsteken. Het kaartje lag waarschijnlijk in een
vitrine van een tentoonstelling die in 1926 gehouden werd in de Kanselarij te Leeuwarden, waar
de Provinciale Bibliotheek gehuisvest was. Bibliothecaris G.A. Wumkes schrijft in het
Leeuwarder Nieuwsblad (14-6-1926) uitvoerig over deze 'tentoonstelling Friese Taal- en
Letterkunde'. In het artikel heeft hij het over zowel 'middeleeuwsche Friesche
rechtshandschriften' als 'het oudste Friesche boek met Westerlauwersche rechten, dat omstreeks
1470 ter perse werd gelegd ...', oftewel het Freeska Landriucht, in één vitrine. Bij een
exemplaar van het Freeska Landriucht dat met signatuur 1074R bij Tresoar berust, is een
soortgelijk kaartje in dezelfde hand gevonden.

Tweede kaartje, geschreven: CODEX ROORDA (RO.) | CA. 1480.

Derde kaartje, een uitleenkaart van de Provinciale Bibliotheek, waarop bovenaan getypt: CODEX
ROORDA COLL.RICHTHOFEN. Dan volgt een grijze, doorgetrokken streep, daaronder een dubbele
doorgetrokken rode streep en daaronder drie doorgehaalde uitleenstempels (datum van
retournering, met lidnummers?), waarvan de bovenste in zwarte inkt en de navolgende twee in
rode inkt: -1APR63* 7268 | 15FEB67* 06097 | 17 JUL 1974* 36001.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

Handschrift R 6 vermeldt geen ontstaansdatum of -locatie. De aanwijzingen die de tekst bevat wat
datering betreft, bieden hoogstens een terminus post quem: ze kunnen immers ofwel gekopieerd
zijn, ofwel geven ze niet per se het tijdstip van noteren weer. Het recentste jaar dat genoemd wordt,

is 1481 (p. 123). Op basis hiervan, en van enkele ondersteunende argumenten, komt Gerbenzon (1989: 32) tot een voorzichtige datering van ca. 1495 (tussen 1490 en 1504). Van Thienen (1999: 147-148) concludeerde later op basis van watermerkonderzoek dat R 6 zal dateren van ca. 1504. Het is onzeker waar het handschrift is ontstaan. De band is niet contemporain, het gebruikte papier helpt ons niet verder (van Thienen 1999: 147-148). Westerlauwers Friesland ligt, gezien taal en inhoud, voor de hand. De Oudfriese teksten van R 6 bevatten geen sterke dialectische kleur die verder helpt bij de lokalisering. Naar aanleiding van Richthofens aantekening op het dekblad voorin voert Gerbenzon (1989: 31-32) enkele personen uit het einde der vijftiende eeuw ten tonele die op p. 140 worden genoemd. Aan de hand van oorkonden waarin ze voorkomen, zijn deze personen te lokaliseren in het noordelijk deel van Westergo, meer bepaald: de streek rondom Franeker, ook wel de Franeker Vijf Delen. Het is aannemelijk dat de legger van althans dat deel van R 6 in die contreien is ontstaan.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

(Het onderstaande is een bewerkte vertaling, en zonder de annotatie, van Popkema (2022b: 294-295). Karel van Roorda (ca. 1609-1670), o.a. gedeputeerde en grietman van Idaarderadeel, gaf R 6 op een onbekend tijdstip ten geschenke aan de landsgeschiedschrijver Simon Abbes Gabbema (1628-1688), zo betuigt de laatste elders (Gerbenzon 1989: 28 n. 17). In de periode van diens eigenaarschap, maar na 1667, maakt Franciscus Junius (1591-1677) er afschriften van. Na Gabbema's dood verliezen we het zicht op R 6. Het duikt pas weer op in 1782, als Petrus Wierdsma (1729-1811) het vermeldt in zijn uitgave *Oude Friesche Wetten* (1782-1788); of Wierdsma op dat moment al de eigenaar was, is onzeker. We weten wel dat het op enig moment in diens bezit kwam, aangezien het in 1813 in de catalogus van Wierdsma's boekenbezit is opgenomen, op p. 37 als nr. 5; in de veilingcatalogus van 1858 vinden we het stuk terug op p. 7-8, als nr. 17.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022c: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 3 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus' zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 3 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtstgeleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich's dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1834-35: Hetteema, M. *Jurisprudentia Frisica, of Friesche Regtkennis. Een handschrift uit de vijftiende eeuw* (3 dln.). Leeuwarden.

1941: Brouwer, J.H. *Thet Authentica Riocht. Met inleiding, glossen, commentaar en woordenlijst*. Assen. 38-76.

1974: Meijering, H.D. *De willekeuren van de Upstalsboom (1323). Een filologisch-historische monografie*. Groningen. 25-79.

1981: P. Gerbenzon. *Jurisprudentia Frisica (Codex Roorda) (...)* [ongepubliceerde, onder vakgenoten verspreide geannoteerde fotocopie van Hetteema 1834-35]. Groningen.

[2007]: Jagersma, B. Diplomatische transcriptie van Codex Roorda [ongepubliceerd typoscript; digitaal beschikbaar]. Z.p.

2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia. 184-186.

Relevante/gebruikte publicaties

Een uitgebreid overzicht van publicaties die relevant zijn op taalkundig en/of filologisch gebied, tot 1992, vindt u in Bremmer (1992); om die reden is het aantal titels op dat gebied van vóór 1992 hier dan ook beperkt gehouden.

1782-1788: [Wierdsma, P. & P. Brantsma]. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Kampen/Leeuwarden.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.

1956: Gerbenzon, P. *Excerpta Legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Groningen/Djakarta.

1968: Briquet, C.M. *Les filigranes. Dictionnaire des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*. [Ed. Allan Stevenson]. Vol I-IV. Amsterdam.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1989: Gerbenzon, P. 'Aantekeningen over de Jurisprudentia Frisica. Een laat-vijftiende-eeuwse Westerlauwers-Friese bewerking van de Excerpta Legum'. In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 57. 21-67, 339-374.

1992a: Bremmer Jr, R.H. *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. Odense.

1992b: Gnrirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.

1999: van Thienen, G. 'A Date for the Freeska Landriucht Press (1848-7) from Paper Evidence. With a Note on the Codex Roorda'. In: M. Davies (ed.). *Incunabula. Studies in Fifteenth-Century Printed Books Presented to Lotte Hellinga*. Londen.

2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.

2001b: Johnston, T.S.B. 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 571-586.

2006: Storm van Leeuwen, J. *Dutch Decorated Bookbindings in the Eighteenth Century (vol. IIB)*. 't Goy-Houten.

2008: Hofmann, D. & A.T. Popkema. *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg.

2009: Bremmer Jr, R.H. *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam/Philadelphia.

2014: Popkema, A.T. 'Old Frisian: A Legal Language in Principle'. In: R.H. Bremmer Jr e.a. (eds.), *Directions for Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 73)*. Amsterdam/New York. 369-396.

2016: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.

2017a: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].

2017b: Nijdam, H. & J. Savelkouls. 'The Manuscript Collection of the Frisian State Historian Simon Abbes Gabbema (1628-1688) from an Old Frisian Perspective'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 77. 303-332.

2020: De Vries, H. 'Midsiuwske Fryske rjochtshânskriften'. In: *Letterhoeke* 3. 16-17.

2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk* 70/1-2. 1-28.

2021b: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.

2021c: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.

2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.

2022b: Popkema, A.T. 'On the Provenance of the Old Frisian Legal Manuscripts'. In: A. Walker e.a. (eds.). *From West to North Frisia. A Journey along the North Sea Coast. Frisian Studies in Honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam. 273-301.

2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).

2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.

2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis)]

[te verschijnen in 2023]: De Vries, H. 'De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.' In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 30.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.

1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangrijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 7

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 7.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, achttiende eeuw (vóór 1784).

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Handschrift op papier, mogelijk samengesteld uit 2 eenheden, met latere toevoeging van schutbladkaternen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

2. (Korte) aanduidingen.

Codex Mertens; Der Friesen Rechten en Wilkoeren, Kesten, Landrechten enz.; Hs R 7.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in Middelnedersaksische vertaling.

5. Taal

(Ommelander) Middelnedersakisch.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden]; 1528.

d. Boekformaat

Octavo.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Vermoedelijke opdrachtgever Johan Mertens (1528); ‘ianric rifa men’ (?; geen nadere informatie over levensjaren); door schenking Jouke Tyaersema (vóór 1520-na 1555); Hemmo Arnoldus Werumeus (1737-1782); door aankoop in 1783 Albert Johan de Sitter (1748-1814); Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); ca. 1841 gebruikt door: Montanus de Haan Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

144 x 104 x 24 mm (HxBxD).

2. Boekblok

136 x 94 x 17 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in heel juchtleer met vaste rug, achttiende eeuw (vóór 1784).

b. Bandbekleding

1. Materialen

Heel juchtleer; donkerbruin.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleden. Kop- en staartinslag: doorlopende inslag in scharnier die over ingesneden oor geplakt zit.

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: identiek bestempeld: een buitenkader van een dubbele blinde lijn, daar binnen in de hoeken een floraal stempel in blinddruk, centraal een bloemstempel eveneens in blinddruk (beide niet gevonden bij Friesland en Groningen in Storm van Leeuwen 2006); op de overstekken rondom de beide dekbladen een enkele blinde lijn.

Rug: een blinde lijn langs de ribben en als afsluiting van het kop- en staartveld.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met:

LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hetteema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n

rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Groengrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet. Twee handen, in ijzergallusinkt. Een is van Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: DER FRIESEN | RECHTEN EN WILKOEREN, | KESTEN, LANDRECHTEN | ENZ. | MS. OP PAPIER, VAN 1528. De tweede is van Karl von Richthofen, negentiende eeuw: (OMMELANDER RECHTSG.); en: MS. WERUM. 48 x 71 mm (HxB)

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Tweede rugveld: Een sterk beschadigd etiketrestant, slechts enkele letters zijn nog zichtbaar. Er zal hebben gestaan, overeenstemmend met het etiket op het voorplat: [OMM]ELAN[DER | [RECH]TEN | [WILKO]EREN | [H]S. Het eerste woord ('Ommelander') is in de hand van Richthofen, die – net als voorop – na 1858 aanvulde op Eekhoff, die de rest van het rugetiket beschreef, uiterlijk in 1858, maar wellicht al voor nov. 1850. 23 x 35 mm (HxB).

Staartveld: papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 7. 25 x 24 mm (HxB).

Overig:

Kopveld rug: Handschrift: 'D'.

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, kaphoeken niet waarneembaar, geen kapkneepjes in bekleding.

3. Type platverbinding

Niet met zekerheid vast te stellen. Alle 5 bindingen lijken tegen binnenzijde van de platkern te zijn uitgevlact en zijn dus niet doorgereg.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Natuurlijk gevormde kneepschouders (geen kneepsoren zichtbaar) van ca. 35 graden.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet zichtbaar.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, waarschijnlijk touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen).

2. Techniek

Rondslag met dubbele naaiposities en genaaid met wisseltechniek. Het schutbladkatern voorin, katernen 1 t/m 3 en achteraan katernen 12, 13 en het schutbladkatern zijn heel-uit genaaid. Katernen 4, 7, 8 en 11 zijn genaaid op de plaatsen corresponderend met rugvelden 1, 3 en 5; en katernen 5, 6, 9 en 10 corresponderend met rugvelden 2, 4 en 6.

3. Naaiposities

(In mm gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 9, 22, 45, 68, 91, 112, 130 mm

Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: [3], [77] mm. Er zijn nauwelijks gaten te zien. Het boek is strak ingebonden en er zitten veel reparaties in de rugvouw. Mogelijk zijn de aangetroffen gaten enkel beschadigingen.

h. Kapitalen

1. Techniek

Direct bestoken kapitaal; met dubbele draden bestoken; 'Duits kapitaal' en de parel is dubbele draaddikte, op onbekend aantal plaatsen door katernen genaaid.

2. Materiaal

Linnen garen om enkelvoudige kern van 2 strookjes perkament.

3. Kleuren

Bruin; naturel.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Vier folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Sierpapier en ongedecoreerd papier.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 3 bifolia. Het hartbifolium bestaat uit sierpapier waarvan de buitenste helft als dekblad dient, daaromheen zijn twee blanco bifolia gestoken waarvan de buitenste twee bladen deels zijn afgescheurd of geknipt en dienen als oren.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Sierpapier: kammarmmer; kleurstelling: voorin rood, blauw en geel, achterin rood, blauw, geel en groen; zonder watermerk. Het andere papier is naturel met voorin: watermerk: "VRYHE[YT]" in gekroonde dubbele cirkel met motto "[PRO PATRIA EIU]SQUE LIBE[RTATE]". Slechts de helft van het watermerk is zichtbaar, verdeeld over de twee bladen voorin (een kwart in elk van de twee bladen). Contemporain aan de boekband.

j. Sneden

Gesneden, rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Bovenin op de versozijde van het vliegend blad achterin is het restant van een papieren strookje zichtbaar. De tekst die erop stond, is weggevallen. Dit strookje is te koppelen aan de veiling van de handschriften van wijlen Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema (1959: 15). Op het strookje zal gestaan hebben: N° 34. Op pagina 38 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 7 met kavelnummer 34 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Papieren kernhandschrift (katernen 1-7).
2. Papieren kernhandschrift (katernen 8-13).

b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{I(1-4)}, 2-6^{IV(5-84)}, 7^{III-1(85-91)}, 8-13^{IV(93-[188])}

De onregelmatige katernen zijn 1 en 7. Katernen 1, 2 en 13 zijn uitvoerig gerestaureerd (zie voor katernen 1, 2 en 7 ook de tekeningen). In die katernen (1, 2, 7 en 13) is de oorspronkelijke katernopbouw niet met zekerheid vast te stellen.

Katern 1: Het eerste folium van katern 1 is op de versozijde volledig gedoubleerd met handgeschept papier. Dit reparatieblad heeft een kimstrook waar het huidige tweede folium opgeplakt is. Het katern, dat nu uit een bifolium bestaat, zal een samenstelling zijn als resultaat van de reparatiesessie. Oorspronkelijk kan de samenstelling van katern 1 anders zijn geweest.

Katern 2: De bifolia zijn in de rugvouw gerepareerd met dubbele kimstroken en lijm. In het bifolium met pagina's 9-10/15-16 zijn de kimstroken alleen aan kop- en staarteinde aangebracht en niet over de volle lengte van de rug. Er is sprake van een gerepareerd regelmatig quaternio, waarvan de oorspronkelijke katernopbouw ongewijzigd is gebleven.

Katern 7: Dit is het laatste katern van de eerste codicologische eenheid. Het voorlaatste folium, dat vermoedelijk blanco was gebleven - de tekst houdt het folium ervoor namelijk op - is weggesneden waardoor enkel een kimstrookje is overgebleven.

Katern 13: Het laatste folium van katern 13 is aan rectozijde gedoubleerd met handgeschept papier. Hier zijn, net als in katern 2, de rugvouwen met kimstroken gerepareerd. Hoe deze precies zitten is niet vast te stellen, maar ook hier zal sprake zijn van een gerepareerd regelmatig quaternio, waarvan de oorspronkelijke katernopbouw ongewijzigd is gebleven.

Er zijn geen custoden aangetroffen. Er staan katernsignaturen op de rectozijde van elk eerste folium van katernen 2-12: B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M. Het signatuur N dat in de ondermarge van p. 173 zal hebben gestaan is in doorzicht niet te zien onder de strook papier waarmee de marge overplakt is.

Collatietekeningen van de katernen 1, 2 en 7 (lichtblauw = later toegevoegd reparatiepapier) (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerings

Paginerings in cijfers, 1-186; in potlood. Op de rectozijden in de rechter bovenhoek zijn de oneven nummers geschreven. Op pagina 186 is in de linker bovenhoek wél het paginanummer geschreven. De schutbladen zijn ongepagineerd. De hand is van Karl von Richthofen, negentiende eeuw. Op p. 3 en 7 staan respectievelijk nog de cijfers '1' en '3' in de ondermarge, in dezelfde rode inkt als de decoratie rondom het opschrift op p. 3.

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 13)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier. Er zijn alleen niet-identificeerbare watermerkfragmenten gevonden; vindplaatsen in rugvouw aan kopzijde.

2. Datering van de bladen

Ongedateerd.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt, rode verf, bruine verf (bruin verkleurd door veroudering; mogelijk oorspronkelijk een koperhoudend groen).

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Het handschrift opent op p. 1 met een paginavullend opschrift: *DIT SINT DE / RECHTEN ENDE WIL/KOEREN ENDE VRI/DOM DE DIE KEISER / KAROLUS ENDE DE / PAWS LEO DE VRI/SEN GAUEN*

DOE SE / ROMEN GEWONNEN / HADDEN. De versozijde van deze overplakte pagina is leeg (ook in doorzicht is vastgesteld), en op p. 3 vangt dan de eerste tekst aan.

Het opschrift kan op slechts het eerste deel betrekking hebben, in plaats van op het gehele handschrift. Want R 7 lijkt uit twee delen te bestaan, die relatief kort na elkaar door dezelfde kopiïst geschreven zijn. Halverwege treedt namelijk een cesuur in het handschrift op; de laatstbeschreven pagina van het eerste deel is p. 91. Deze (halflege) bladzijde wordt gevolgd door drie, oorspronkelijk lege, bladzijden, waarvan twee nu enkele vroege (bezitters)notities bevatten. Deze bladzijden horen bij 7^e katern, signatuur G, bestaande uit drie bifolia; het 5e folium hiervan is grotendeels weggesneden en daarvan is slechts de kimstrook nog zichtbaar (zie collatietekening bij 4.b).

Op p. 93 (het oorspronkelijk onbeschreven blad na het blad met p. 91/92 is ongepagineerd) begint dan het tweede deel, met een nieuwe tekst op een nieuw katern (signatuur H, bestaande uit vier bifolia). Het opschrift op deze pagina hoort echter bij de tekst, en niet bij dit tweede deel: *HIER BEGINNEN / DE WYLKOREN / VAN VREDEWOLT*. De laatste tekstpagina van dit tweede deel, en daarmee ook van het handschrift, p. 186, eindigt met het naschrift: *GESCRUEN (SIC) INT IAER ONS / HEREN CCCCC ENDE XXVIII*; onduidelijk is of dit alleen op het tweede deel of op het gehele handschrift betrekking heeft. Op p. 188 volgt dan de naam van de bezitter, en wellicht de opdrachtgever: *JOHAN MERTENS*.

b. Op tekstniveau

De teksten beginnen met een opschrift in een zeer grote zwarte littera textualis, met rubricering en soms met verluchting. Teksten beginnen vaak, maar niet noodzakelijkerwijs op een nieuwe pagina.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen altijd met een rode lombarde over twee regels. Bij de rubricering lijken de pagina's 66-67 abusievelijk te zijn overgeslagen; ze bevatten wel de uitsparingen voor lombarden. Vaak heeft een bepaling tevens een opschrift in middelgrote littera textualis, met rubricering. Sommige teksten onttrekken zich volledig aan deze systematiek, in enkele andere teksten hebben bepalingen soms wel, soms geen opschrift. Bepalingen beginnen altijd aan het regelbegin.

2. Liniëring

Geen prickings aangetroffen. Geen liniëring aangetroffen.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld ca. 100 x 78 mm (HxB).

5. Aantal regels

23-26 regels, gemiddelde hoogte ca. 4 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera textualis en littera cursiva.

b. Aantal handen

De tekst en opschriften zijn geschreven in één hand. Mogelijk was de rubricator/verluchter een ander dan de kopiïst.

Op p. 3 zijn onder- en bovenaan nieuwe strookjes papier aangebracht, ter versteviging van het vel. Bovenaan is in zwarte inkt een nieuw opschrift geschreven: *RECHTEN ENDE*

WILKOEREN, in een andere hand dan die van de codex. Het opschrift is van rode decoratie voorzien. Onderaan is op het strookje in rode inkt een nieuw katernsignatuur (1) geschreven.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

De gehele tekst bevat tweeregelig hoge lombarden, alle in rode inkt, en eenvoudige initialen in zwarte inkt, met soms een accent in rode inkt. Deze lombarden worden altijd aan het begin van een regel aangetroffen, nooit middenin de tekst. Verder zijn er ranken, takken, bloemen en bladeren in rood, groenbruin te zien. Sommige grote initialen zijn voorzien van kopjes: en profiel en frontaal, in rode en groenbruine inkt. Tenslotte zijn er spiraal- en golfvormen, bladeren en ranken, cirkels met stippen als regel- en bladopvulling, in rode inkt te zien. In R 7 is het gebruik

van representanten vastgesteld, zie bijvoorbeeld p. 108.

Bijzonder noemenswaardig zijn de volgende elementen:

p. 1: Initiaal 'D', gedecoreerd met rode, ingesloten bladgroep en vrouwen- en manskop bovenaan. De decoratie bovenaan de pagina is aangevuld op het papier dat voor reparatie gebruikt is. In de binnen- en bovenmarge is marginale versiering aangebracht. Bovenin heeft dit de vorm van een rank of tak in groenbruine inkt groeiend uit de mond van een manskop, en profiel, met drie bloemen in rode inkt, aan het eind van de rank of tak twee bladgroepen (van drie bladeren elk) in rode inkt. De binnenmarge laat naar beneden hangend blad zien, in rode inkt, voortkomend uit een frontale vrouwenkop met schouderpartij.

p. 42: Initiaal 'H', met marginale versiering boven de aankondiging HIER NA VOLGET | VAN KONINCK | KAROLUS ENDE | RABBODUS in de vorm van een rank of tak in groenbruine inkt, met vier bloemen in rode inkt. Buitenmarge laat naar beneden hangend blad zien, dit is niet ingekleurd. De binnenmarge van de tekstaankondiging toont twee manskoppen onder elkaar, met schouderpartij, frontaal, voorstellend 'karolus' en daaronder 'rabbodus'.

p. 59: Onderaan, een vrouw- en een mansfiguur, de man houdt een beker in zijn linkerhand, daarnaast een kopje en profiel, uit zijn mond spuit een rank of blad, daarnaast een vogel (eend) met iets (eikel) in zijn snavel.

p. 90: Onderaan, een groene rank of tak met rode bloemen.

p. 91: Onderaan, de heilige Barbara.

Het ongepagineerde blad voorafgaand aan p. 93: op verso zijde bovenin de buitenmarge, de achterste helft van een vogel, in bruine inkt. Afgesneden vel.

p. 93: Bovenin een initiaal 'H' met manskop, en profiel.

p. 109: Onderaan, decoratief rechthoekig vlak met rank of tak in groenbruin en twee bloemen in rood. Uit de rechterbloem groeit het hoofd van een vrouw. De achtergrond van het vlak is ingevuld met bruine inkt.

p. 117: Onderaan, decoratief rechthoekig vlak met rank of tak in groenbruin en drie bloemen in rood. Uit de rechterbloem groeit het hoofd van een vrouw. Achtergrond van vlak ingevuld met bruine inkt.

p. 155: Boven de aankondiging van de 'SEENDTBRIEF VAN HUNSINGE EN FIWLINGE LANT', een draak met slechts beide voorpoten in groenbruine inkt, die zijn tong uitsteekt naar de neus van een opzij kijkend manshoofd met bruine flaphoed.

p. 158: Onderaan, een initiaal 'H' met daaraan een manskop en profiel, die een muis opeet.

p. 171: Onderaan, een rank of tak met bloem en bloemknop.

p. 172: Bovenin een initiaal 'H' met manskop, en profiel

p. 188 (ongepagineerd): bovenaan, een initiaal 'J', manskop en profiel die muis opeet. Onderste helft: tekening van vrouw (met bloem in linkerhand) en man (met beker in linkerhand en iets op schoot), in rode en bruine inkt.

De rubricatie, decoratie en illustratie lijken van een en dezelfde hand te zijn, met uitzondering van de aanvullingen op p. 1 en 3 die dateren van de latere papierreparaties.

8. Glossen

p. 109: Hand a: EERSTE SOENDACH INDE VAESTENS | VOENSDACH ENDE SATERDACH | NEIJ IJAER SOENDACH DINSDACH

p. 118: In achttiende-eeuwse hand: HOORT MEDE TOT HET VERBOND VAN | 1448, EN IS DESZELFS TWEDE BOEK. Daarnaast schrijft Karl von Richthofen: v6?

p. 140: Linksbovenin: een grotendeels onleesbare notitie: ...MY...ST....

9. Overige marginalia

p. 7-39: In de buitenmarge van de gepagineerde vellen staat een contemporaine notitie in het midden, of soms onder het midden: X. Daarachter lijken lettertekens te zijn gradeerd.

p. 41-51: De notatiewijze van p. 7-39 wordt hier vervolgd in de ondermarge, maar er is meer leesbaar: XXVII, XXVIII, XXVIII, XX[IX], XX[X].

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten zijn in Ommelander Middelnedersaksisch gesteld.

1. Rechten ende Willekoeren

Gerb. 875

p. 1-42

Het tekstopschrift is van latere hand. Boven de eerste bepaling volgt dan een bepalingsopschrift (*VAN CLAGE TO DOEN*).

Opschrift: *RECHTEN ENDE WILKOEREN* | VAN CLAGE TO DOEN

Incipit: *DJT IS RECHT SO WAER EN MAN CLAGET OP EN* | *ANDEREN ENDE HE DE RECHTE SPRAKE NIET EN* | *SPREKET ENDE DE WAERHEIT SWYGET SO MACH HE* | *EM MIT RECHTE ONTSWEREN*

Explicit: *JT IS RECHT SOE WAER EN VONT VONDEW WORT ENDE* | *COMET DAER NEMANT NA BYNNE IAER ENDE DACH SO* | *OECH DE SCHULTE DAT VINT GUET HALF ENDE DE DAT* | *GUET VONDEN HEFT HALF*

[Geen naschrift]

2. Sage van Karel en Redbad

Gerb. 858

p. 42-46

Opschrift: *HIER NA UOLGET* | *VAN KONICK* | *KAROLUS ENDE* | *RABBODUS*

Incipit: *DOE KONICK KAROLUS ENDE CONICK RABBODUS* | *VAN DEN MARCKADE IN DAT LANT QWEMEN DOE* | *BEGERDE MALCK SINEN BORCH IN FRANCKERE KERS*|*PEL MIT ENEN HEERUARDE*

Explicit: *SO SAL DE GREUE BYNNE SIN GESLACHTE REKENEN* | *LXXIJ KINDES KINDEREN EER HE DET RECHT IN* | *VRIESLANT VOEREN MACH*

[Geen naschrift]

3. Magnuskeuren

Gerb. 859

p. 46-50

Opschrift: *HIER BEGINNEN DE VIJ KOEREN* | *DE MAGNUS KOES DOE VRIE*|*SEN ROME GEWONNEN HADDEW*

Incipit: *WJL GHY HOEREN ENDE LEEREN VAN DE EERSTE KOEREN* | *DE DIE VRIESEN KOEREN DOE SE TE ROME DEN* | *VRIEN STOEL KREGEN ENDE DEN STRIJT OP HEUEN WORT* | *TUSSCHEN CONICK KAREL ENDE DE ROMEYNSCHE HEREN*

Explicit: *DAER LEEST MEN* || *WTH DEN BREUE SOUEN KOEREN ENDE XVIIJ KESTEN ENDE* | *XXIIIIJ LANT RECHTEN ENDE XXXVJ ZENDT RECHTEN ALLE* | *VRIESEN TO LOUE ENDE TOE EERE*

[Geen naschrift]

4. De Zeventien Keuren

Gerb. 627

p. 50-59

Opschrift: *HIER BEGIMEN DE XVIIJ KESTEN* | *DE CONICK KAREL DE VRIESEN* | *GAF TOT HOER VRIJHEIDEN*

Incipit: *DJIE EERSTE KESTE DES CONINGES GYFTE DE* | *HE ALLE VRIESEN GAF, IS DAT ALRE MALCK* | *SIN EIGEN WOLDE ENDE BRUKE SO LANGE HIER OUER* | *WRACHT HEBBE*

Explicit: *WANT DAER IS GHEEN* | *QWADER DIEF, DAN DE DAER STELT HILLIGEN ENDE HEREN* | *ENDE ALLEN LUDEN*

[Geen naschrift]

5. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. --

p. 59

[Geen opschrift]

Incipit: *DJT SINT DE XVIIJ KESTEN DE DAER CONICK KAROLUS* | *ALLE VRIESEN OUER GAF*

Explicit: *ENDE WE SO EM DESSER DINGEN ENICH BEROUDE DET HE* | *WORDE VERDOMET ENDE VERORDELT VOER GODE ENDE ALLE SIN* | *HILLIGEN IN HEMELRIJKE ENDE IN EERTRIJKE.*

[Geen naschrift]

6. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

p. 59-69

Opschrift: HIER BEGINNEN DE XXIIII | LANT RECHTEN DE KONICK | KAREL DEN VRIESEN | OUER GAF

Incipit: DAT EERSTE LANT RECHT IS DAT ALDER MALCK IN SIN | GUEDE SITTE ONBEROUET, TEN SI
OM IJ SAEKEN DIE | HE WEIGERE DAT HE NIET EN WIL REIJSEN NOCH RICH|TEN NOCH DACH DINGES
BREDEN

Explicit: ALSO DAT SINE BOEREN | ENDE ONBOEREN MEDE AN LEDEN WILLE ENDE TOTTER HEERT |
STEDE MIT WIJSTE OM DAMEN MORT MIT MORT SAL | KOELEN

[Geen naschrift]

7. Recht versus waarheid

Volgens Meijering/Nijdam (2018: 573) te koppelen aan de Rudolfsboektraditie (Gerb. 873).

Gerb. --

p. 69-72

Opschrift: VAN IIIJ RECHTEN DE DIE | WAERHEIT NEDER SLAEN | NAE KEISERS RECHTE

Incipit: ALDUS SPRACK KEYSER PHILIPPUS ENDE DIE | CONICK THEODRICUS ENDE DE PAWES
ALEX|ANDER ENDE SPRAKEN VAN DE WAERHEID DIE HE HOER|DEN

Explicit: ENDE SO HEFT DIE | GENE DE DET RECHT GEUET GENE SCHULDE WAT SO | DE RECHTER
DUET TEGENS GODES HULDE WANT DAER | VAN GESCREUEN CONSENTIENTES ET AGENTES EQUA|LI
CONSUMUNTUR PENA

[Geen naschrift]

8. 'Langewolder' Erfrecht

Vgl. Johnston 1998: 523-539 (527)

Gerb. 820

p. 73-81

Opschrift: HIER BEGINT HO | MEN ALLE ERNISE | HOLDEN SAL NAE LANT RECHT

Incipit: DAER LEST MEN IN DEN RECHTEN OLDEUADERS LOUE | DAT IS ERFNISE ENDE
OLDEMODERS LOUE OE|MES LOUE TREDZIA LOUE DE OECHMEN TO HOLDEN | MIT XIJ MANNE WYTH
EEDE

Explicit: DAER EN | MACH OECK GEEN MOMNICK NONNE GEEN LOUE NOCH | ERFNISE LOUEN EN
ERUEN GENE VRENDEN ENDE IN DAT | CLOESTER SALT BLIUEN DAT SULUE GUET DAT HE | DAER IN
GEBROCHT HEUET

[Geen naschrift]

9. Erfrecht van Fivelgo en Husingo

Gerb. 749

p. 82-91

Opschrift: HIER BEGINNEN DE RECH|TEN ENDE WILKOREN DE DAER | VALLEN TUSSCHEN HONSIN|GE
ENDE FIWLINGE LANT

Incipit: OM TO WETEN HOE ALLE ERFNISE VALLEN SAL NA HONSINGE ENDE FIWLINGE LANDES
WYLKOER | SO IST INT EERSTE TO MARCKEN ENDE TO WETEN DAT DAER | SINT IJ LYNIEN

Explicit: DIT IS RECHT MEN MACH GEEN LIGGENDE | LANT EN WECH GEUEN DAN DRIUENDE | ENDE
DRAGENDE ENDE DRAGENDE WTH GESECHT | IN HILICHES VOERWORDE

[Geen naschrift]

10. Erfrecht van Vredewold

Gerb. 826

p. 93-97

Opschrift: HIER BEGINNEN | DE WYLKOREN | VAN VREDEWOLT

Incipit: DJT SINT DE WYLKOREN VAN VREDEWOLT | VAN DE LOUE ENDE ERFNISE

Explicit: OP DET DAER GHEEN VALSHEIT OP RYSEN | MOGEN SO IS DES PROUESTES ZEGEL VAN
VRE|DEWOLT VAN HOMMERSCHE MYT DES LANDES | SEGEL TOT DESSEN BREFF GEHANGEN ANNO
DOMINI | M^o CCCC^o ET III° OP PINXTER ACHTAGE

[Geen naschrift]

11. Rechtsbepalingen van Vredewold en Langewold

Deze tekst bestaat uit elementen uit meerdere andere rechtsteksten die betrekking hebben op de districten Vredewold en Langewold (Gerb. 824, 818 en 819). Zie voor een overzicht:

Meijering/Nijdam 2017: 573.

Gerb. --

p. 97-102

[Geen opschrift]

Incipit: VAN TOE ONT ERUEN || NĒ MAT OMT ERUE DEN RECHTEN ERFGENAMEN | MYT EENRE NOET
KESTENE BY ENRE HOUET | LOSENE OP DAT DIE EERSTE ERFGENAMEN NEET | WEDDER WERPET OF
TEGENS SPREKEN WYL

Explicit: ENDE IS DAER GEEN OLDEUADER OF | OLDEMODER SO NEMEN DAT DE NAESTE VRENDEN

[Geen naschrift]

12. Sint Augustinus, c.a.

Vgl. Johnston 1998: 507-522 (515).

Gerb. 643

p. 102-109

[Geen opschrift]

Incipit: SUNCTE AUGUSTINUS DE HILLIGE BISCOP | SECHT ONS DATTET KINT IN SINRE MODER |
LICHAEM WORT BINNE IX MAENDEN

Explicit: DE MACH MEN SCEIDEN AL BY | DEN DERDEN AL DE VROUWE EDEL IS ENDE SY | OER
VROULIKE ENDE HOUESLIKE ONTHOLDEN HEFT

[Geen naschrift]

13. Hunsinger Overrecht

Gerb. 795

p. 109-117

Opschrift: HIER BEGINT DAT | OUER RECHT ENDE | RECHTE WILKOER | BREEF

Incipit: DJT SY KUNDICH ALLE DEN GENEN DE DESSEN | BREFF SULLEN SIEN ENDE HOEREN LESEN
DAT WY | MITTEN MEENEN OUERRECHTEREN VAN HUNSINGE LAN|DE MIT RADE DER WYSESTE VAN
ONSEN LANDEN

Explicit: TEN WAER SAEKE DAT | DE VADER SINEN ONECHTEN KINDE ENE REDELIKE | GAUE WOLDE
GEUEN DE MERER WAER BY GUEDER | LUDE RAET IN TY WAER GUEDE OF IN GROEN ERUE | AL DAER
OMME DATTET NATURLIKEN VAN HEM | GHESPROTEN IS *ETC*

[Geen naschrift]

14. Ommelander Landrecht (1448), II

Zie ook tekst 15.

Gerb. 737

p. 118-129

Opschrift: VAN DOOTSLACH|TEN ENDE ANDER | BOESE WECKEN

Incipit: OM ALLE QWAET TO VERMIDEN SO IS | VERMIDTS GENADE DES HILLIGEN GEESTES | ENDE
WYSER LUDE RAET RECHT ENDE WILKOER | GEVONDEN DAER MEN ALLE QWAT MEDET | BERICHTET

Explicit: ITEM VROUWEN VERCRAFTERS OF DER GELICK DE | SAL MEN OECK RECHTEN AN HOER LYF

[Geen naschrift]

15. Ommelander Landrecht (1448), I

Zie ook tekst 14.

Gerb. 737

p. 129-143

Opschrift: HIER BEGINT DAT | NYE RECHT ENDE VER|BUNT TUSSCHEN GROM|NINGEN ENDE DEN
LANDE | VAN WONDEN ENDE DOT|CLAGEN

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN ALSMEN SCREF M^o CCCC^o | ENDE XLVIII OP SUNCTE PONTIANUS
AVENT DOE | VERDROGEN DE STADT ENDE LANDE ALDUS DANIGE PUN|TEN ALS HYR NA
BESCREUEN STAEN BY SCILLINCK TA|LE OF BY MARCK TALE

Explicit: ENDE VINTMEN OECK | ENIGE PUNTEN IN ANDEREN BOEKEN RORENDE VAN | DOTSLAGEN
DE HYR IN DESSEN NIET GEROERT EN | SINT SO SULLEN DE WONDINGE WESEN AL DAT [H]OERT | TO
VOLGEN NA DEN DOOT DEELEN

[Geen naschrift]

16. Verbond tussen Stad en Ommelanden (1428)

Gerb. --

p. 143-155

Opschrift: HIER BEGINT DAT | BEGIP ENDE UERBUT | TUSSCHEN GROMNINGEN | ENDE DEN LANDE

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN WY GEMEENE HOEFLIN|GEN ENDE MEENTE IN HUMMERKE IN
VREDEWOLT | LANGEWOLT VNDE MIDDAGER LANDE VNDE RAEDT VNDE | GEMEENE IN GROMNINGEN

Explicit: DATUM | ANNO DOMINI M^o CCCC^o XXVIII° FERIA QUINTA POST | ADVINCULA PETRI

[Geen naschrift]

17. Zeendrecht van Hunsingo en Fivelgo (1407)

Gerb. 757

p. 155-158

Opschrift: HIER BEGINT DIE | ZEENDTBRIEF VAN | HUNSINGE ENDE | FIWLINGE LANT

Incipit: DJE GEMEENE RECHTERS ENDE MEENE MEENTE | VAN HUNSINGE ENDE FIWLINGE LANDE
DOEN KUN|DICH ALLE LUDEN MET DESSEN OPENEN BREUE

Explicit: SO HEBBEN | WY GEBEDEN DEN BORGEMESTEREN ENDE RAET VORSCREUEN | HEBBEN ONSE
SEGEL AN DESSEN BREFF GEHANGEN | OM BEDE WILLEN DER VORSCREUEN LANDE

[Geen naschrift]

18. Westerlauwers Zeendrecht

Gerb. 857

p. 158-170

Opschrift: HIER BEGINT || DAT SEENDT RECHT

Incipit: DJT IS SEENDT RECHT WAER SO EN MAN BECLAGET | WORT OM ENE BENOEMDE MOERT SO
IS HE NAER|RE TWALFURSUM ONTSWEREN DAN HE OECH TO DOE|NE SEENDT RECHT

Explicit: SO IS DE HUISMAN EM NARE TO ONTSCHULDIGEN | LXXII MIT FAETEM INDEN HILLIGEN DAN
HE TOE | DOENE ZEENDT RECHT OFTE ENICH ORDEL OF ON|SCHULDE OF ONTUCHT DAT HE DAT

BOETE DAT | HE NIET DAEN HEFT

[Geen naschrift]

19. Redding van een terdoodveroordeelde door een weesmeisje

Gerb. 772

p. 170-171

Opschrift: VAN DIEUES RECHT

Incipit: HJER IS GESCREUEN VAN WILKOREN ENDE VAN LANT||RECHTEN DIT IS RECHT WAER SO MEN
ENEN DIEF | WANGET ENDE MEN EM BRENGET TO RECHTE DAT IS TOTTEN WARUE

Explicit:

[Geen naschrift]

20. Fries muntprivilege

Gerb. 750

p. 171

Omdat het een zeer korte tekst is, volgt hier de tekst in zijn geheel. De tekst heeft geen op- of
naschrift.

Gehele tekst: UAN STAUEREN IN DAT WESTE ENDE VAN YEWEL|REN IN DAT OESTE VAN DESSE IJ
LANDE VORSCREUEN | SO WEREN DE WYMPELEN TO ROMEN OP DE MURE | GESET DOE GAF CONICK

KAREL ALLE VRIESEN | DAT MEN TO YEWEREN TO STAUEREN DEN STAPEL | SETTEN ENDE GHELT AL
DAER MUNTEN ENDE ANDERS | NARGENS IN DEN LANDE

21. Zeendrecht van Loppersum (1424)

Gerb. 790

p. 172-182

Opschrift: HIER BEGINT DIE | SEENDT BREF ENDE | RECHT VA DIE | PROUESTIE VAN | LOPPERSUM

Incipit: WJ [B]OINGUS ABBET VAN DER MUNDE | BARTOLDUS BUNICK FUERT TO SUNCTE MER|TEN
BRWIEN CLINGE HINRICK TER | BRUGGE DUTMER REGGERS BORGEMESTER ENDE | BARTOLT
EWINGE HOUET MAN IN GROMNINGEN

Explicit: ITEM DE PENNICK SAL WESEN EN BUTGEN | ENDE XIJ PENNINGEN MAKEN ENEN SCILLINCK
DAT | IS XIJ BUTGENS ENDE XIJ SCELLINGEN MAKEN EN ENGELS | DAT IS X GULDEN SES

KUMSTERDEN MIN

[Geen naschrift]

22. Nieuw verbond tussen Stad en Ommelanden (1527)

Op de tekst volgt een naschrift (p. 186), dat veeleer als naschrift van het handschrift moet worden beschouwd.

Gerb. --

p. 182-186

Opschrift: DIT IS DAT NYE VERBUNT | TUSSCHEN STADT ENDE | LANDE VAN NAERKOOP | ENDE
INLOSSINGE DER LAN|DEN INGESET INT IAER | VAN XXVIJ

Incipit: IN DEN IAER ONS HEREN DUSEND VIJFHUM|DERT ENDE XXVIJ OP DES DINGES DAGES | NA
SUNCTE VICTOERS DACH SIN STADTHOLDER | ENDE HOEFTMANNEN ONS GENADIGEN LEUEEN HEREN ||
KARELE HERTOGHE VAN GELRE

Explicit: ENDE DE SULUE SAEKE DE ALSO GELICK *VORSCREUEN* GEFERSET | WORDEN SULLEN IN
DEN NAESTEN WARF VOER OM | DEREN GEHOERT ENDE *VORCLAERT* WORDEN *ETCETERA*

[Geen naschrift]

d. Bijzonderheden kernhandschrift

p. 91: Op de onderste helft van dit blad staat een afbeelding van de heilige Barbara van Nicomedië (Bremmer 2021: 47), met rechts daarvan enige afgesneden notities in drie contemporaine handen:

Hand b: probationes pennae, boven DET IS TOREN.

Hand a: DET IS TOREN

Hand b: MARIA GRACIA PLENA

Hand c: DIJT IS DE TOREN DER PENNTENCIEN | VAN DUECHDEN ZIJ MARIA GRACIA PLENA.

p. 92 (ongenummerd): Op de bovenste helft van dit blad teksten in drie contemporaine handen:

Hand c: O DU BYLLYGE ENTEKRIST IS NOCH NIET | VOEL DYN OFLATS KYST GODT BYSCHERME |
VAN DE VEGEVUERE PAPER EN MUNKEN SYNT GHE|ACHT SY SYNT OCK NOCH NIET AL SMACH SE |
VERCOPEN ONS DE OLYE SOE DUERE *ETC.* MARIA (Deze tekst is overgezet op de rectozijde van het
blad voorafgaand aan p. 93).

Hand a: VOER IU ERSAME IOUKE TRSMA RECTE | R TO OLDEHOIFE IANRIC RIFA MEN

Hand d: HOMO NATUS DE MULYERE L | probatio pennae | probatio pennae

Op de versozijde van het blad voorafgaand aan p. 93, een contemporaine bezittersnotitie:

Hand e: DYS SINT 'S JOHANNES METENS' BOCK.

p. 188: Een restant papier geplakt met daarop drie contemporaine of zeventiende-eeuwse (hand f)
handen:

Hand e: in textualis: JOHAN | MERTENS.

Hand f: Boven 'Johan': [...] | HOMO NATUS DE | MULYERE | T NT (?).

Hand a: naast 'Johan', in de binnenmarge: VOR, met een streep boven de 'r'.

Hand a: onder de achternaam: MAN | [...] ABBAT ET NE NOS... VOER IU ERSAME A [...].

Hand a: Tussen de twee figuren: ligatuur 'et'. Boven hun hoofden twee letters: R resp. V.

Hand a: probatio pennae, verspreid over het blad.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen, die worden aangeduid als *fol. I-III (voorin) en *fol. IV-VI (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier (zie 3.i.2).

2. Datering van de bladen

Vóór 1784 (zie 3.i.2).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood); aniline-inkt.

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift, uitsluitend bestaand uit de schutbladkaternen, zijn ongepagineerd/ongefolieerd en ongelinieerd.

c. Handen en transcripties

1. Dekblad en schutbladkatern voorin

*Fol. IIv: Linksboven in balpeninkt staat het cijfer 7 genoteerd, in een twintigste-eeuwse hand.

Op de rest van dit blad staat een bezittersoverzicht door Karl von Richthofen, negentiende eeuw: BESITZER: | WERUMEUS | DE SITTER | P. WIERDSMA | K. V. RICHTHOFEN.

*Fol. IIIr: Enkele aankoopnotities van jurist Albert Johan de Sitter, achttiende of negentiende eeuw: GEKOGT OP DE AUCTION VAN WERUMEUS | DOOR MIJ A.J. DE SITTER. Daaronder schrijft Richthofen: ERKAUFT VON MIR AUS DER AUCTION | DES P. WIERDSMA ZU LEEUWARDEN DEN 21 APR. 1858 | DR. K. FR. V. RICHTHOFEN. Helemaal onderaan in de binnenmarge een stempel (26 x 22 mm (HxB)) in donkerblauwe inkt: PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND., met centraal in het stempel het wapen van Friesland. Daarnaast in het midden een signatuur in potlood, in een twintigste- eeuwse onbekende hand: HS R 7.

*Fol. IIIv: in de hand van H.A. Werumeus (achttiende eeuw): een CONTENTA HUIJUS LIBRI, met hier en daar een aanvulling door Karl von Richthofen, in inkt en in potlood.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

*Fol. VIv: Rechts bovenin is het restant van een papieren strookje zichtbaar (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

Op de versozijden van 3 los bijgevoegde bibliotheekuitleenkaarten (alle gestempeld in 1976), is met blauwe ballpointinkt een register van rechtsartikelen in R 7 geschreven. Het voert te ver om deze hier te transcriberen, maar in de linkermarge staan verwijzingen naar de desbetreffende pagina's waar deze rechtsartikelen te vinden zijn, dan in het midden het register zelf en in de rechtermarge - in een andere hand, in rood potlood - een cijfermatige opsomming (1-19) van die aangetroffen rechtsartikelen. Op een van deze uitleenkaartjes, op de rectozijde, in een derde hand, rechtsboven een notitie: HSR7. Alle handen zijn van na 1976.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

De laatste tekst van het handschrift is gedateerd op 1527. Het handschrift zelf is voltooid in 1528, zo blijkt uit het naschrift op p. 186. Taal en inhoud van het handschrift duiden op de Groninger Ommelanden als plaats van ontstaan, en ook de vroege bezitters duiden daarop. Vermoedelijk is het handschrift in de stad Groningen of in een der nabijliggende kloosters ontstaan. De afbeelding van de heilige Barbara (in gezelschap van de kenmerkende toren met drie ruiten) op p. 91, kan in de toekomst wellicht nog helpen de werkplaats of herkomst van de kopiïst nader te lokaliseren.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

Een lege, ongepagineerde pagina tussen p. 92 en p. 93, en ook de eraanvooraafgaande kimstrook, duiden erop dat het handschrift mogelijk bestaat uit twee codicologische eenheden, al ontbreekt

daarvoor werkelijk hard fysiek bewijs. De eerste eenheid loopt dan van p. 1-92 (met daarbij nog de kimstrook en het ongepagineerde blad), het tweede van p. 93-188. Niets duidt erop dat de eenheden los van elkaar hebben gecirculeerd.

Op p. 188 staat in grote littera textualis, in de hand waarin ook de grote opschriften in het handschrift zijn geschreven, de naam 'Johan Mertens'. Ongetwijfeld is hij, vanaf 1528, de eerste bezitter. Vermoedelijk was hij de opdrachtgever en niet de kopiïst, want Mertens' naam staat ook op het ongepagineerde blad na p. 92 (versozijde), dat de overgang tussen de (vermoedelijke) beide delen van het handschrift markeert. Deze inscriptie is in een andere, onervaren hand – zeker een andere dan die van de kopiïst: DIJT SINT IS [of: 'S] JOHAN METENS BOCK [sic]. Het is aannemelijk dat dit de hand van Johan Mertens is, en in dat geval was hij dus niet de kopiïst. Over Johan Mertens is nog weinig meer bekend dan dat hij in 1503 vicarius was van de Stad-Groninger parochie 'ter Ae', zo blijkt uit een oorkonde uit dat jaar (Arch. Hoge Justitiekamer, inv. nr. 0036, reg. 044; ook op www.cartago.nl, nr. hjk044).

Mertens was in dat geval de bezitter van twee losse boekdeeltjes, door dezelfde kopiïst geschreven; de eerdergenoemde inscriptie bevat een mogelijke meervoudsvorm in de persoonsvorm (SINT), wat inderdaad op meerdere codicologische eenheden zou kunnen wijzen. Inhoudelijk is er overigens geen overduidelijke cesuur in grotere tekstblokken vast te stellen. Wel eindigt deel 1 op p. 91 halverwege de pagina met een teksteinde (met daaronder de genoemde tekening van de heilige Barbara, vergezeld van enkele notities door een andere hand dan die van de kopiïst) en begint het tweede deel met een nieuwe tekst. Wellicht zijn na Mertens' dood (jaartal onbekend) beide losse delen in handen gekomen van de volgende bezitter, die ze samenvoegde in één band. Deze (of een daar weer op volgende) bezitter maakt zich kenbaar op p. 92 als 'IANRIC', gevolgd door een serie letters die voornamelijk niet tot nadere identificatie hebben geleid ('rifa men' of 'ritza men?'). Blijkens de aantekening gaf Ianric het boek ten geschenke aan 'IOUKE TRSMA', rechter te Oldehove. Een Jouke Tyaersema was in 1541-1552 grietman van Humsterland, het betreft ongetwijfeld dezelfde persoon.

Het spoor van bezitters is daarna koud tot het, volgens aantekeningen op het tweede en derde vliegend blad voorin, op onbekend moment in bezit kwam van Hemmo Arnoldus Werumeus (1737-1782), die het waarschijnlijk ook in zijn huidige, achttiende-eeuwse band liet zetten. Waar Petrus Wierdsma tijdens de auctie van Werumeus' boeken in 1783 wel het handschrift R 3 (in Werumeus' catalogus is R 3 op p. 'G' te vinden, item 'PP') wist te verwerven, liet hij R 7 (p. 'R', item 'P') lopen, of werd hij overboden door de volgende bezitter ervan: Albert Johan de Sitter (1748-1814). Het is onduidelijk hoe Petrus Wierdsma uiteindelijk tóch in het bezit van R 7 kwam; niet tijdens de auctie van 1814, want Wierdsma stierf in 1811. In de Wierdsma-auctiecatalogus van 1813 is R 7 opgenomen op p. 41 als nr. 34, in de catalogus van 1858 op p. 10 als nr. 28.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 7 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus' zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hettema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 7 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsgelerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich's dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het

provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

Geen.

Relevante/gebruikte publicaties

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Leeuwarden/Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1956: Gerbenzon, P. *Excerpta Legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Groningen/Djakarta.

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1992: Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag.

1998a: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise*. Amsterdam.

1998b: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam.

2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.

2001b: Johnston, T.S.B. 'The Middle Low German Translations of Old Frisian Legal Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 587-594.

2016a: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.

2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken*. Assen.

2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via:

<http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].

2018: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*. Gorredijk.

2021a: Bremmer Jr, R.H. 'Taking Stock of Old Frisian Studies: 1992-2021'. In: *Us Wurk* 70/1-2. 1-28.

2021b: Mulder-Bakker, A.B., R.H. Bremmer Jr, (red.): *Geleefd geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen 1200-1580*. Zutphen.

2021c: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.

2021d: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.

2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.

2022b: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).

2022c: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.

2022d: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis)

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

1783: *Catalogus bibliothecae selectissimae [...], tum libros, [...]; tum codices Mss [...]. Quos sibi collegit vir nobilissimus & doctissimus Hemmo Arnoldus Werumeus, J.U.D. [...]*. Groningen: Bolt.

1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...].* Leeuwarden: Romar.

1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...].* Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 8

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 8.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in half kalfsleer met sierpapieren platbekleding en vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig papieren handschrift, met latere toevoeging van papieren schutbladkaternen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Jus civile antiquum Frisiae inter Amasum et Lavicam. Dat Landrecht van Friesland tusschen die Eems ende Lauwerzee. Auteur(s)/kopiïst(en): onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Codex Phaesma; Hs R 8.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in Middelnedersaksische vertaling.

5. Taal

(Ommelander) Middelnedersakisch.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden]; zonder datum [1531-1546].

d. Boekformaat

Folio.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Folt Phaesma alias Hilma (ca. 1550-na 1599); op onbekend moment verworven door Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833; ca. 1841 gebruikt door: Montanus de Haan Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

247 x 201 x 27 mm (HxBxD).

2. Boekblok

242 x 189 x 19 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 5 opliggende bindingen, bekleed in half kalfsleer met sierpapieren platbekleding en vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Half kalfsleer; bruin, met zwarte sprenkeling; kievitsmarmer; groen-bruin met zwarte sprenkeling.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleden. Kop- en staartinslag: doorlopend in scharnier, geplakt over een ingesneden oor.

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: geen decoratie.

Rug: blind gestempelde dubbellijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met: LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hetteema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet. De hand is van Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]: DAT LANTRECHT |VAN | FRIESLANT | TUSCHEN DIE EEMS | ENDE LAUWERZEE. MS. 64 x 91 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiket:

Staartveld: Papieren etiket met linnen preeg. Hierop staat een signatuur: HS R 8. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. 25 x 26 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, rugkant haaks, met kaphoekjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging enkel 1^e, 3^e en 5^e binding door 2 gaten per binding. De uiteinden van bindingen 2 en 4 zijn afgesneden.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Lichte schouders, kneepsporen door hamerinslag te zien, maar nauwelijks kneepschouders.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Geen sporen zichtbaar onder dekbladen.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Vijf.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen); enkele draad.

2. Techniek

Naaigaren en naaigaten niet overal goed te zien. Er lijkt in ieder geval sprake van een wisseltechniek (half-uit) waarbij soms ook alternerend wordt genaaid, zie bijvoorbeeld na fol. 'Bj'.

3. Naaiposities

Er is te weinig van de rugvouw te zien om dit te kunnen vaststellen.

h. Kapitalen

Geen.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier, geen watermerk, contemporain aan band, in quartoformaat gevouwen.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia waarvan het 1^e folium korter is gemaakt en als oor dient en het 2^e folium als dekblad.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel.

j. Sneden

Gesneden, rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Links bovenin het dekblad achterin is een papieren strookje geplakt. Hierop is op de rectozijde te lezen: N° 8. De versozijde van het strookje is onbeschreven. De hand is onbekend, de periode is achttiende of negentiende eeuw. Dit strookje is te koppelen aan de veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op p. 38 in de *Catalogus van eene uitgezogte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 8 met kavelnummer 8 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

Papieren kernhandschrift (33 katernen).

b. Collatie

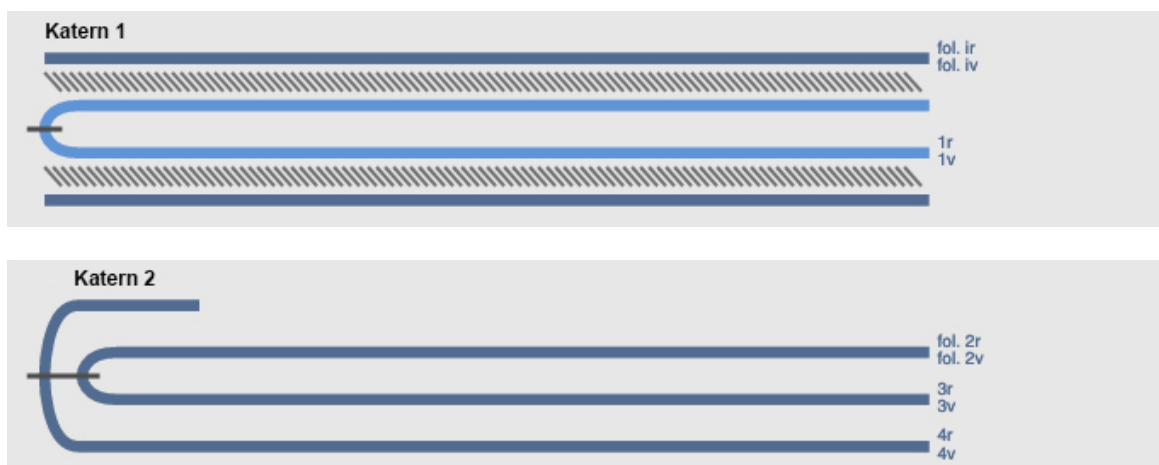
(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

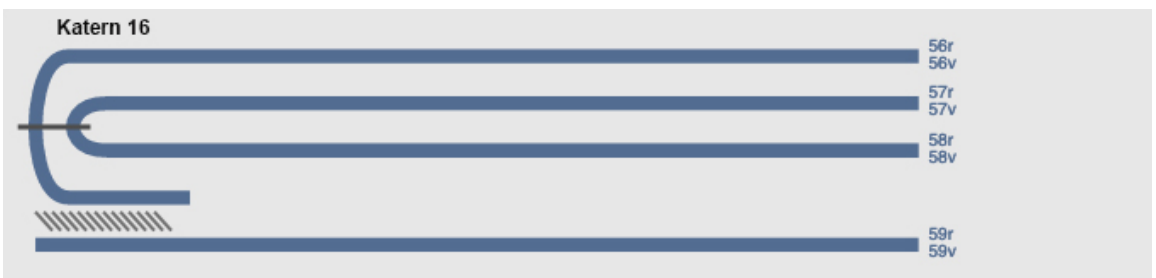
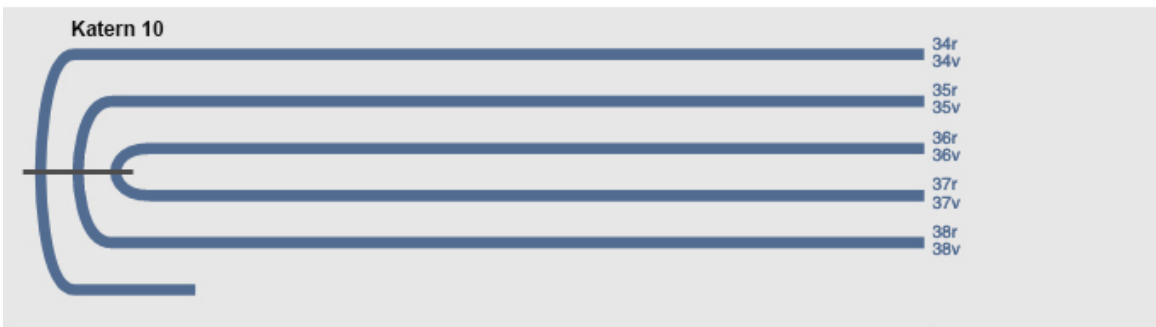
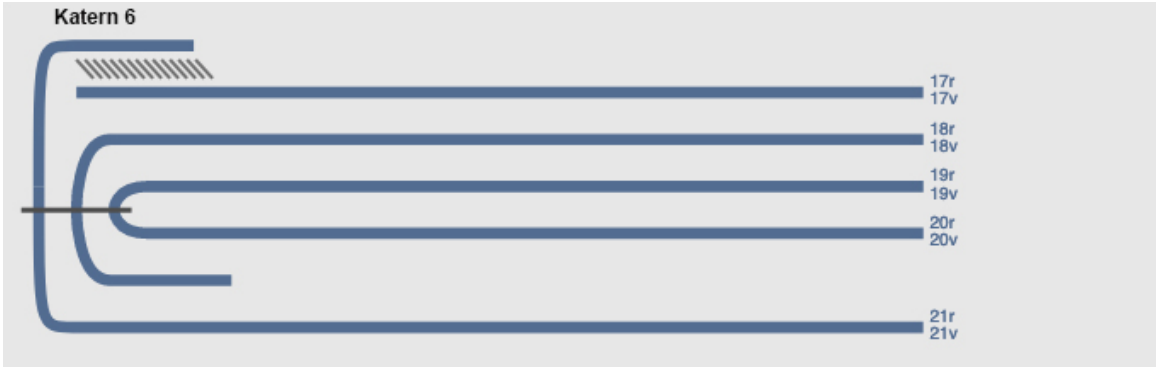
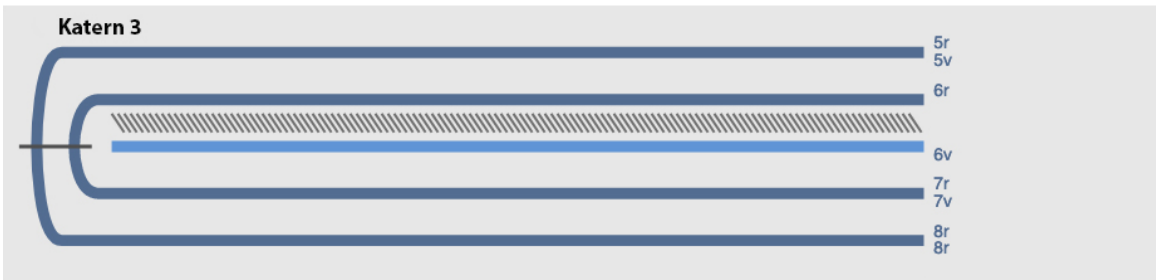
Collatieformule: $1^{\text{I}(1-1)}$ [sic], $2^{\text{II}(2-4)}$, $3^{\text{II}+1(6-8)}$, $4-5^{\text{II}(9-16)}$, $6^{\text{III}-2+1(17-21)}$, $7-9^{\text{II}(22-33)}$, $10^{\text{III}-1(34-38)}$, $11-13^{\text{II}(39-49)}$, $14^{\text{II}-1(50-52)}$, $15^{\text{II}-1(53-55)}$, $16^{\text{II}-1+1(56-59)}$, $17-32^{\text{II}(60-123)}$, $33^{\text{II}+1(124-128)}$

Er zijn geen custoden aangetroffen.

De onregelmatige katernen zijn 1, 2, 3 6, 10, 14-16, 33 (zie tekeningen voor katernopbouw).

Collatietekeningen van de katernen 1, 2, 3, 6, 10, 14-16 en 33 (lichtblauw = reparatiepapier)
(vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerig

Foliëring in latere hand in ijzergallusinkt, zeventiende of achttiende eeuw, beginnend op het titelblad met 'FOL. 1°', en dan op de rectozijde van het daaropvolgende blad een '1'. Op de rectozijde van het daar weer op volgende blad staat 'FOL. 2°', waarna de reeks louter cijfermatig wordt doorgezet, '3' tot en met '128'. Het blad tussen fol. 49v en 50r is ongefolieerd. De foliëringen lijken alle door dezelfde persoon te zijn aangebracht, al zijn er inconsistenties aan te merken.

Het gebruik van katernsignaturen kent meerdere bijzonderheden, die suggereren dat ofwel de genese van het handschrift 'rommelig' en in verschillende stadia verliep ofwel dat het handschrift op enig moment herschikt is. De katernsignaturen die het beste de huidige volgorde weergeven, zijn in het midden van de staartmarge aangebracht in rode verf. Ze omvatten ongeveer anderhalf alfabet in hoofdzakelijk kapitalen (B-Z en daaropvolgend A-K). Ze houden echter niet overal de alfabetische volgorde aan en soms komen twee verschillende letters in één katern voor (bijv. in katern 9: I en M). Sommige van de katernsignaturen (katernnrs. 4, 5, 10, 14, 15, 17, 19 en 21) lijken later bijgewerkt of gecorrigeerd, omdat er een andere letter onder of in de huidige te zien is. Verder is er sprake van nog een, gedeeltelijk aanwezige, serie katernsignaturen in zwarte inkt. Ze zijn kleiner geschreven, deels kapitaal en deels onderkast, staan verder naar rechts en naar onderen in de staartmarge en lijken daarmee een soort representanten ten behoeve van de rubricator. Ze komen niet altijd overeen met de signaturen in rood.

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 33)

a. Tekstblok

1. Materiaal

Papier.

2. Datering

[1531-1546]. Alle watermerken zijn van het type gotische 'P', waarvan ten minste 3 varianten te onderscheiden zijn in het handschrift. Vergelijking met Briquet en Piccard van de variant op fol. 26 levert op dat dit watermerk het meest verwant is aan soortgelijke varianten die voorkomen van 1531 tot en met 1546 (Briquet 1968: nrs. 8869-8871; Piccard 1977: nrs. 334, 337, 346 en 347; Piccard-online in het Wasserzeichen-Informationssystem: referentienrs. NL0360-PO-114307, NL0360-PO-114311 en DE4500-PO-114294).

Het reparatiepapier is niet te dateren. De reparaties zijn in ieder geval niet later aangebracht dan tijdens de vervaardiging van de huidige band uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt, rode verf.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Het handschrift opent op fol. 1r met een paginavullend, tweetalig opschrift: JUS CIUILE AN|TIQUUM FRISIAE | INTER AMASUM ET LA|UICAM | DAT LANT|RECHT VAN FRIES|LANT TUSCHEN DIE EEMS | ENDE LAUWERZEE. Het wordt gevolgd door twee lege pagina's en heeft

betrekking op het gehele handschrift. Op fol. 111r volgt aan het einde van de tekst aldaar het woord FINIS, in bruine en rode inkt. Dit wordt dan nog gevolgd door drie inhoudelijk samenhangende teksten (teksten 23-25), waarvan de eerste een inhoudsopgave is. Aan het einde van deze drie teksten volgt dan nogmaals het woord FINIS (fol. 128v), ditmaal in rode inkt en met enkele decoratieve elementen. Afwijkende vlekkenpatronen op fol. 111v resp. 112r ondersteunen de aanname dat de laatste drie teksten pas later op hun huidige plaats zijn gezet.

b. Op tekstniveau

Teksten beginnen vaak met een opschrift, beginnend met de woorden 'Hier begint/Hier volgt ...'. De opschriften bij teksten 8 (fol. 35r) en 10 (fol. 59r) zijn deels afgesneden en laten zich niet geheel reconstrueren. De teksten 1 tot en met 13 (fol. 71r) beginnen op de rectozijde (met uitzondering van teksten 2 en 3), waaraan soms veel wit op de voorgaande pagina(s) voorafgaat; vanaf tekst 16 (fol. 78v) beginnen teksten ook op de versozijde, zonder voorafgaande witruimte. In het geval van de teksten 9, 10 en 13 is in de witruimte op de voorafgaande pagina het opschrift opgenomen, waarbij het opschrift van tekst 10 (op fol. 55v) werd doorgekrast; er volgen meerdere witpagina's op dit doorgekraste opschrift.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen na een witregel, met een rode lombarde. De laatste regel van een bepaling wordt meestal uitgevuld met een decoratief element, in rood. In enkele teksten hebben de bepalingen een opschrift meegekregen.

2. Liniëring

Geen prickings aangetroffen. Geen liniëring aangetroffen.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 195 x 113 mm (HxB).

5. Aantal regels

26-31 regels, hoogte gemiddeld ca. 6 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera cursiva. In ijzergallusinkt en rood pigment. Datering: zestiende eeuw.

b. Aantal handen

Het heeft er schijn van – zekerheid is nog niet te bieden – dat de kopiist ook de andere contemporaine handschriftelijke elementen in het kernhandschrift aanbracht: op- en naschriften, marginalia, foliëring, katernsignaturen.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Titelblad: Latijnse titel in rood, rode bladinitiaal (2 regels hoog) met rood penwerk.

Nedersaksische titel in afwisselend bruine ijzergallusinkt en rode inkt: de ene letter bruin, de andere rood, te beginnen met een bladinitiaal (2 regels hoog) in bruin, met bruin penwerk.

Verder:

Fol. 1v: initiaal 'W' in rood, 5 regels hoog. Eenvoudig penwerk.

Fol. 35r: opengewerkte initiaal 'D' in rood, 5 regels hoog. Eenvoudig penwerk.

Fol. 50r: zwarte titelinitiaal 'S', 4 regels hoog, met zwart penwerk en rode stippen.

Fol. 69v: met kopje in rood gedecoreerde initiaal 'H' in zwart, 2 regels hoog.

Het hele handschrift bevat verder lombarden in rood, 1-3 regels hoog, aan het begin van tekstblokken. Soms met eenvoudig penwerk in dezelfde kleur, zoals op fol. 18v en 19r.

Opengewerkte lombarde 'D', met penwerk, in rood, 3 regels hoog, op fol. 22r. Opengewerkte lombarde 'A' in rood, 2 regels hoog, op fol. 39v. Opengewerkte lombarde 'A' in rood, 2 regels hoog, op fol. 90r. Opengewerkte lombarde 'I' in rood, 2 regels hoog, op fol. 112r.

De meeste lombarden hebben representanten, links uitgelijnd.

Verder is er nog illustratie te zien in de vorm van regelopvulling in rood: lijnen, streepjes, kriebels, etc., aan het einde van bepalingen.

Opvallend is de correctie van de rubricator op fol. 11r, op de plaats van die uitvulling: DIT ARTICKELL SALL VOLGEN | DIT BOEUVEN GETEKENDE TEKEN. Het bedoelde teken is een cirkel met horizontale streep, een verwijsteken naar een bepaling op de voorgaande pagina, fol. 10v.

Alle rubricatie, decoratie en illustratie zijn in een en dezelfde hand.

8. Glossen

Eerder (A.b.6.b) werd al aangegeven dat er onzekerheid aangaande het aantal handen bestaat. Dat geldt ook voor de marginale glossen. Er is daarom de keuze gemaakt om hier wel de vindplaatsen van de glossen te vermelden, maar deze niet altijd te groeperen.

Vele marginale glossen aangetroffen.

Wellicht in dezelfde stijl als de foliëring (zestiende of zeventiende eeuw):

Fol. 3r, 11v, 14r, 15r-16r, 17v, 20r-21r, 22v, 24r, 25r, 27r, 28r-v, 30r, 32v-33r, 36v, 37v-39r, 40v-41r, 42v, 46r, 48r-v, 49v, 52r, 54r-55r, 59r, 64r, 65r-v, 71r-74r, 80v, 82v, 100r, 101v, 102v, 106r, 108v, 126r: glossen.

Fol. 35r: opschrift

Fol. 55v: radering?

Fol. 1r, 2r, 3v-4r, 5r-7r, 8r-14v, 35r-49v, 50v-55v, 59r-70r, 71r-90v, 91v-98v, 102v-111v, 122v-128v: nummering. Hierbinnen zijn enkele bijzonderheden waar te nemen: op fol. 60v vindt er een wisseling in notatie van Romeinse naar Arabische cijfers plaats; op fol. 62v vindt er een wisseling in notatie van Arabische cijfers naar Romeinse cijfers plaats; op fol. 64r vindt er dan weer een wisseling in notatie van Romeinse naar Arabische cijfers plaats; op fol. 102v is het getal onderaan [1] genoteerd in Arabische cijfers; op fol. 128v is het laatste getal [37] genoteerd in Arabische cijfers.

In een andere stijl (zestiende of zeventiende eeuw):

Fol. 2v-5r, 6v-16r, 20r-21v, 24v, 27v, 28v-30v, 59v, 74r-78r, 99v-102v, 194r-107v: glossen.

In een andere stijl (zeventiende of achttiende eeuw):

Fol. 64r: IDEM F. F. 69. | P. 2.

Fol. 69v: S. F. 64. P. 1.

In een andere stijl (achttiende eeuw; glosse deels afgesneden):

Fol. 66r: HAEC FRISII | HABENTUR | IN JURE | FI-|VELGON. BL. | 109

In een andere stijl (negentiende eeuw?):

Fol. 99r: 1322

Fol. 113v: 1448

9. Overige marginalia

Fol. 19v, 27r, 80v, 128v: identieke klavermotiefjes.

Fol. 97r: griffelglosse in ondermarge, zestiende eeuw: [F]OL[T] PHÆBMA ALIAS HILMA

Fol. 129v: klavermotiefje.

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten zijn in het Ommelander Middelnedersaksisch gesteld.

1. Rechten ende Willekoeren

Zie ook tekst 21.

Gerb. 875

Fol. 1v-14v

[Geen opschrift]

Incipit: WATT IS RECHT? LIST ENDE KUNST RECH|TES IND GUEDES. WATT SECHT RECHT IND | GUETT?

Explicit: ALLE SAICKEN DIE MEN MIT VOR|WAERDEN DOET DAT IS RECHT DAT | MEN SIE HOLDE, WANT GUEDE VOR|WARDEN DIE BREKEN ALLE STRYDE

[Geen naschrift]

2. Zeendrecht van Husingo en Fivelgo

Gerb. 757

Fol. 14v-16r

[Geen opschrift]

Incipit: WIJ GEMENE RICHTERS IND GE|MEENTE VAN HUNSINGHE | LANDE IND FFIJWELINGE LANDE DOEN | KUNDICH IND OPENBAER ALLEN LUYDEN || MIT DESEN OPENEN BRIEUE

Explicit: GESCHREUEN | INT JAER ONSS HEREN DUYSENT VIER | HONDERT IND SOEUEEN OP SUNTE
AN|DREAS DACH DEN HILLIGEN APOSTEL
[Geen naschrift]

3. Zeendrecht van Fivelgo

Gerb. 788

Fol. 16r-17v

[Geen opschrift]

Incipit: WY GEMENEN RICHTERS VAN | FFYWELINGE LANDE BEKENNEN | IND BETUEGEN MIT DESEN
BRIEUE DAT | WIJ ABTEN IND PRELATEN IND PRIESTERS | IND ANDER GUEDE LUYDE IN FFYWELINGE |
LANDE

Explicit: JNDEN JAER ONS HEREN DUIJSENT VIER | HONDERT IND SES OP SUNTE BENEDICTUS | ABTS
DACH, DESSER BRIEUE SINT DRIE, DIE | ENE IN DUERDES WOLDE, DIE ANDER THEN | DAMME DIE
DARDE TO BERUM INDEN | WESTER AMPTE

[Geen naschrift]

4. Magnuskeuren

Gerb. 859

Fol. 18r-19r

Opschrift: HIJR VOLGEN DIE SOEUEEN | KOEREN DIE CAROLUS MAGNUS | DEN VRIESEN GAFF, DOE
SIE DIE BORCH | TOE ROMEN WUNNEN.

Incipit: DOE DE STRIJT UPHEUEN WORDE TUSCHEN CONINCK | CAREL END DIE ROMERA HEEREN
VM | DES PAWES LEO WILLEN, DOE TOEGEN | DIE VRIESEN METTEN CONINCK VRIJWILLICH TEN
STRIJDE | IND WONNEN DIE BURCH TOE ROMEN

Explicit: DATT BEWILLYGADE DE CONINCK CA|RELL METTEN MUNDE IND BEZEGELDETT DAER|NAE
MYTTEN HANDEN ENDE PAUWS LEO CONFIR|MEERDE DATT ETCETERA

[Geen naschrift]

5. Zeventien Keuren

Gerb. 627

Fol. 19v-25v

Opschrift: HIJR BEGINNEN DIE XVIIJ KEESTEN | DIE CONYNCK CAROLL OUERGAFF | ALLEN VRYEN
VRIESEN TO GEBRUIJKEN

Incipit: DE EERSTE KEESTE DES KONYNGES | GIFFTE DAIR HIE ALLEN VRESEN | OUERGAFF DAT IS
DAT ALLRE | MALLICK SYN EEGEN GUET WOLDE IND | BRUIJKE ALSOE LANGE ALS HIE DAT
VER|WROCHT HEBBE

Explicit: WANT DAER EN IS NEEN | QUADER DEEFF DAN DIE DAER STELT | HILLIGEN HEREN IND
ALLEN LUYDEN

[Geen naschrift]

6. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. ---

Fol. 25v-26r

[Geen opschrift]

Incipit: DJT SINT DIE XVIIJ KEESTEN DIE | CONYNCK KAROLL ALLEN VRESEN OUERGAFF IND SIE MIT
RECHTE | BRUYKEN SULLEN

Explicit: ENDE SOE WIE HEM | DESE DINGEN BEROEUEDEN DAT SIE | WORDE VERDOMET IND
VERORDELT | VOER GOEDE IND VOIR ALLE SYNEN | HILLIGEN INDEN HEMELL IND INDER | EERDEN
AMEN

[Geen naschrift]

7. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

Fol. 27r-34r

Opschrift: HIER BEGINNEN DIE VIER IND | TWINTICH LANDT RECHTEN

Incipit: DAT EIRSTE LANDTRECHT IS | DAT ALRE MALLICK IN SYNEN | GUEDE SITTE ONBEROEUET | HET EN ZY DRIE SAICKEN

Explicit: SOE | SALL HIE TOT DEN VIER HORNEN EEN | IJEUWELICK EYNEN KAMP WEDER STAEN, | IND TOT DER HEERTSTEDE MITTEN VIJFFTEN | ALDAIROMME DATMEN MOERT MIT | MOERDE KOELEN SALL

[Geen naschrift]

8. Landrecht van Oldampt

De bovenste helft van het tekstopchrift is afgesneden.

Gerb. 761 (zie Alma 2000: 13-15; R 8 behoort tot groep A)

Fol. 35r-49v

Opschrift: (vermoedelijk) DAT LANTRECHT VAN ERFFENISSEN JNDEN | OMMELANDEN

Incipit: DAER EEGHEN ALLE AFF|NISSEN IN DIE SIBSTE | HANT TO ARUEN BEHALUEN | DRIE ARFFNISSEN

Explicit: HONDEN HOENRE IND KATTEN | SINT BUIJTEN GOIDES VREDE | DAIROMME EN SALL DAER GHEIJN | RECHTER OMME REKENEN

[Geen naschrift]

9. Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo

Het (doorgekraste) naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 10 te beschouwen.

Opschrift 1 bevindt zich op het ongefolieerde blad voorafgaand aan fol. 50r.

Gerb. 749

Fol. 50r-55v

Opschrift 1: HIJR VOLGEN DIE WILKOEREN VAN HUNSEGO | END FIJWELGOO

Opschrift 2: WOE ALLE ARFFNISSE SULLEN | VALLEN IN HUNSYNGE ENDE FYWELYNGE | LANDEN *ETCETERA*

Incipit: OMME TO WETEN WOE ALLE ARFF|NISSEN SULLEN VALLEN NAE | HUYSINGE IND FYWELINGE | LANDEN WILKOER, SOE IS INT EIRSTE | TO MARKEN IND TO WETEN DAT | DAIR SINT DRIE LYNEN

Explicit: DIT IS RECHT MEN MACH GHEEN LIG|GENDE LANDT EN WEGH GEUEN DAN | DRYUENDE IND DRAEGENDE, VYT GESEGT | IN HILLIX VORWARDEN

Naschrift: (behalve laatste woord doorgekrast) HIER BEGINNEN FFYWELINGE | LANDES WILKOER VAN KERCKEN | TO BESETTEN *ETCETERA*

10. Fivelgoër Keuren

Het (doorgekraste) naschrift van tekst 9 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Gerb. 764

Fol. 59r-62v

Opschrift: FIVELINGE LANDRECHT

Incipit: DAT EIRSTE FYWELINGE LANDT|RECHT| IND WILKOER IS, SOE WIE MIT SYNE | SELUES DUMHEIT IND MIT WAPEN|DER HANT ENNICH GODES HUYS BESET, IND | DAT TEGENS SYNE VIANDE VOIR EYN | WYCH HUIJSS BRUKET

Explicit: SOE GEUE HIE VYT SOEDANE BOETE | SOE DAIR IN DER SOENEN BESCHREUEN ZY IND | WILLEKOERT WAS

[Geen naschrift]

11. Keuren van Fivelgo en Hunsingo

Gerb. 748

Fol. 62v-66r

[Geen opschrift]

Incipit: DIT SINT DE WILLEKOEREN VAN | FYWELINGE LANDEN, DAT | DOER LANDES TROUWE ELCKERLICK DAT SYNE | HOLDENNE, ALSOE DAT TWE SUSTEREN GAEN | TEGENS EENEN BRODER BUYTEN HOFFMAR | IND GESLOITEN

Explicit: UAN ROUE DEEFFTE VAN NOETLOSENE | DEN ENGELSCHEN SCHILLINCK TO BOETE | IND DEN RECHTEREN ALS DAT EER BESCHRE|UEN WAS

[Geen naschrift]

12. Keuren van Fivelgo en Oldambt

Het naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 13 te beschouwen.

Gerb. 747

66r-70v

[Geen opschrift]

Incipit: DJT SINT WILKOREN IND DOEMEN | WYSER LUDEN FYWELINGE LANDEN | JND OLDEN
AMPTES IN TO NEMENE IND | VYT TO GEUENE

Explicit: SOE GEUEN IND GELDEN SIE DIE | NAESTE ACHE MANNE BIJ ZIELEN ALSOE | PENNYNGES
WERDE IS

Naschrift: HYR BEGINNEN DIE WILLIKOREN | VAN VREDEWOLT *ETCETERA*

13. Vredewolder Erfrecht

Het naschrift van tekst 12 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Gerb. 826

Fol. 71r-73v

[Geen opschrift]

Incipit: HEC SUNT STATUTA TERRE | VREDEWOLT DE SUCCESSIONIBUS | HEREDITARIJS COPULATA
ET | *CONSCRIPTA*

Explicit: *GESCHREUEN* INDEN IAERE ONSS | *HEREN* DUISENT DRIE HONDERT SESS | IND TNEGENTICH
OP PINXTER ACHE | DAEGHEN

[Geen naschrift]

14. Vredewolder Keuren

Gerb. 824

Fol. 73v-77r

[Geen opschrift]

Incipit: DJT IS DAT LANDTRECHT DER | ELEMETHA VREDEWOLT HEBEN | GEKOREN IND MIT
HUUESEDEN BESWOREN | DIE HUIJSFREDE MIT VIEERVOLDE BOETE | IND BROKE TO BERICHTENE

Explicit: WAER SOE DIE RECHTEREN BYNNEN BUREN | RECHTETT SOE SALL HIE BEUREDET SYN |
GELYCK DEN GELACHTEN WARUE

[Geen naschrift]

15. Nieuwe Vredewolder Keuren

Gerb. 825

Fol. 77r-78v

Opschrift: HIER BEGINNEN DIE NYE LANDTRECHTEN | VAN VREDEWOLT

Incipit: HEC SUNT NOUA STATUTA TERRE | VREDEWOLT SUB ANNO *DOMINI* | DUYSENT
DRIEHONDERT LXXXVIIJ^o *COMMUMTER* | *CREATA ET ORDINATA*

Explicit: SOE SALL DIE GAUE WEDER OP | DIE HEERT STEDE ARUEN, DIE DARDE TO | NEMENE IND DIE
DARDE TO GEUENE

[Geen naschrift]

16. Langewolder Keuren

Gerb. 818

Fol. 78v-83v

Opschrift: HYR BEGINNEN LANGEWOLDES | WILLEKOREN *ETCETERA*

Incipit: POST ANNUM GRATIE M^o, CC^o | VIJ^o, STATUTA SUNT HEC | JURA AB OMNIBUS, LAICIS IN |
LANGEWOLDA MORANTIBUS ET OBLIGATIONE MANUUM *CONFIRMATA ET SCRIPTA* | IPSO DIE
SARUATY IN SYBALDEBUREN | HOEUE

Explicit: ENDE | DAER NAE IS OERE BROKE HONDERT | PONDE DAT LIT BYDEN LYUE IND | WONDE
IND DADE ALSO ET BY DEN LYUE | BOERT

[Geen naschrift]

17. Nieuwe Langewolder Keuren

Gerb. 819

Fol. 83v-89r

Opschrift: HYER BEGINNEN DIE NYE WILKOREN | VAN LANGEWOLDE *ETCETERA*

Incipit: POST ANNUM GRATIE M^o | CC^o, LXXXII° STATUTA SUNT | HEC JURA AB OMNIBUS | LAYCIS
IN LANGEWOLDA MANENTIBUS ET | OBLIGATIONE MANUUM *CONFIRMATA* ET | *CONSCRIPTA* SUNT
HEC DIE MARCELLI ET | MARCELLIANI MARTIRUM APUD ECCLESIAM | IN SYBALDE BUREN HOUE

Explicit: SOE SALL HIE ELKERLYCK BESONDER|LINGE GELDEN HONDERT PUNDE THO FRETA | DAT
IS THO BROKE

[Geen naschrift]

18. Sint Augustinus, c.a.

Vgl. Johnston 1998: 507-522 (510).

Gerb. 643

Fol. 89r-93v

[Geen opschrift]

Incipit: SUNTE AUGUSTINUS DIE HILLIGE BUSSCHOP || SEGHT ONS, DAT KINT IN SYNRE MODER
LYUE | WERDE BYNNEN NEGEN MAENDEN

Explicit: SOE | IS EDT OUER DIE SCHRIFFTEN GEKOMEN | ALLE GRASFELL IS YECHTE IND ALLE
ZEENLICKE | LEEMTE

[Geen naschrift]

19. 'Langewolder' Erfrecht

Vgl. Johnston 1998: 523-539 (528).

Gerb. 820

p. 93v-98v

Opschrift: HYR BEGYNNEN DIE WILKOREN | VAN LANGEWOLT DIE ALRE NYESTE

Incipit: DJT IS BESCHREUEN UND GEKOREN | RECHT DAT DIE VULL BRODER | LOEUE IND ARUE OP
DEN ANDEREN, JS DAER | GHEEN VULL BRODER, SOE NEMET DIE VULL | SUSTER

Explicit: STARFFT OICK DIE MODER EER, | ENDE DE KINDER ALLE GADER NAE SOE NEMET | DIE
VADER DAT GUET HALFF IND DIE | MODER VRENDEN HALFF

[Geen naschrift]

20. Willekeuren van de Opstalsboom

Gerb. 633

Fol. 99r-102v

Opschrift: HYR BEGYNEN DIE RECHTEN VAN | OPSTALLES BOEME MYT AIN|NEMYNGHE DER
SOEUEEN ZEELANDEN

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN | DIT IS DIE WILKOER DIE | DAER IS GEEYNDIGET INDEN | JAERE
ONSS HEREN DUYSENT DRIE HON|DERT IND XXII DESS ANDEREN DAEGES NAE | SENTE LAMBERTUS
DAEGHE

Explicit: DAT HIE | TOE PAESSCHEN ALLDAER SALL KOMEN IND | VESTIGEN IND STARKEN ALLE DIE
SAICKEN | DES HILLIGEN VREDES SOE VEER ALS HIE | RECHT EDICH WILL BLYUEN

Naschrift: FINIS

21. Rechten ende Willekeuren

Zie ook tekst 1.

Gerb. 875

Fol. 102v-108r

[Geen opschrift]

Incipit: WAT IS GOEDES RECHT, DAT IS GO|DES RECHT DAT EEN MAN HEM | ALRE EERST SELUEN
LEERT WEL TO BERICHTEN | ENDE DAT ONRECHT WEDER TO VECHTENE

Explicit: OFF EEN MANS PEERDT DAER HIE | OP SITTET WONDET ENEN ANDEREN | MAN, SOE IS HIE
SCHULDICH DAT ALSOE TOE | BOETEN OFF HIE DAT SELUEN GEDAEN MITTER | HANT

[Geen naschrift]

22. Hunsinger Overrecht

Gerb. 795

Fol. 108v-111v

Opschrift: HYR VOLGET DAT REDGE RECHT | VAN HUNSEGOO

Incipit: HETT ZY KUNDT ALLEN DEN GEENEN | DIE DYTT BRIEFF HYRNAE SULLEN | SIEN OFF HOEREN, DAT WY METTEN | MENEN OUERRICHTEREN VAN HUNSINGOLANDE MET | RAEDT DER WYSESTEN VAN VNSEN LANDE DISSE | NYE SETTINGEN IND RECHTINGEN HEBBEN GESETT

Explicit: END DIE | RECHTEREN HOER MEDE ZYDEN SULLEN NIEMANT | IN HOERE BIERGILDE OUERHEERICH KEEDEN OF KUN|DYGEN, HE EN HEBBE DEN CLAGER BY DER HANTT, DATT IS TEGENWOORDICH

Naschrift: FINIS

23. Register bij het Ommelander Landrecht, I (1448)

Gerb. --

Fol. 112r-113r

Opschrift: HIER BEGINT DIE TABULE VANDEN EIRSTE | BOICKE VAN DER WONDINGHEN

Incipit: INT EIRSTE BY DEN HARE GETOIGHEN J | FFUIJSTSLAIGH OFF BLODELSCHE | VAN STAFF SLAIGHE IJ

Explicit: VAN WIE DEN ANDEREN LOGEND XLV | VAN ONSCHULT TO DONE VAN VECHTLICKEN XLVJ^o | SAICKEN

[Geen naschrift]

24. Ommelander Landrecht, I (1448)

Gerb. 737

Fol. 113v-122r

Opschrift: HIER BEGINT DAT EIRSTE BOECK VAN | WONDINGHEN

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN INDEN IAERE | ALSMEN SCHREFF DUYSENT VIEER | HONDERT ACHT IND VIEERTICH OP SENTE | PONTIANUS AUONT

Explicit: SOE SULLEN DIE WONDINGHEN | NAE VOLGHEN ALS DAT BOERT NAE DEN DOET DELE *ETCETERA*

[Geen naschrift]

25. Ommelander Landrecht, II (1448)

Gerb. 737

Fol. 122v-128v

[Geen opschrift]

Incipit: OM ALLE QUAET TO VERMYDEN SOE IS | VERMITS GENAIDE DES HILLIGEN GEESTES | IND BY WYSER LUYDE RAET RECHT | ENDE WILLEKOER GEFONDEN DAIR MEN | ALLE QUAET MEDE BERICHTET

Explicit: KERKENBREKERS. MORDENARS STRATEN|SCHENDERS OFFTE DEER GELICKEN | DIE SALMEN RICHTEN AIN OIEREN LYFF *ETCETERA*

Naschrift: FINIS

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Het boek heeft een titelblad: Fol. 1: JUS CIUILE AN-|TIQUUM FRISLÆ | INTER AMASUM ET LA-|UICAM. | DAT LANT-|RECHT VAN FRIES-|LANT TUSCHEN DIE EEMS | ENDE LAUWERZEE. Verder is rechtsbovenaan op dit titelblad te lezen: FOL. 1°, wat opvallend is omdat het volgende vel foliëring '1' heeft (zie ook 4.c).

Het vel met katernsignatuur Cij is het eerste van twee tegen elkaar geplakte vellen, fol. 6r en 6v. Hiertussen staat een nog onleesbare tekst, die de gehele pagina beslaat. Ze lijkt contemporain te zijn.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen voorin en achterin, aangeduid als *fol. I-II (voorin) en *fol. III-IV (achterin).

a. Overzicht

1. Materiaal

Papier; zie papier van de schutbladen (zie 3.i.2).

2. Datering

Contemporain aan boekband, tweede helft achttiende eeuw (zie 3.i.2).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood).

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd en ongelinieerd.

c. Handen en transcripties toevoegingen

1. Dekblad en schutbladkaternen voorin

Op het dekblad, boven in de buitenmarge in potlood het cijfer 8.

Bovenin, iets links naast het midden een aantekening van Karl von Richthofen, negentiende eeuw: MS DER 1600?

In het midden van dit dekblad, in de hand van Petrus Wierdsma, achttiende eeuw, de naam: PETRUS WIERDSMA.

Daaronder schrijft Von Richthofen: ERKAUFT 1858 AUS WIERDSMAS NACHLAB | DR. K. V. RICHTHOFEN

*Fol. Ir-v: INHOUD, geschreven door Petrus Wierdsma.

*Fol. Ir: in het midden onderaan een signatuur in potlood, in een twintigste-eeuwse onbekende hand: HS R 8.

2. Schutbladkaternen en dekblad achterin

Op het dekblad staat rechtsonderin: F 2–10-, in de hand van Wierdsma. Linksboven op het dekblad is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

Ten slotte zijn nog enkele losse, “eenzijdig beschreven of bedrukte vellen en stroken papier aangetroffen. Alles hiervan kan gedateerd worden in de twintigste eeuw.

Strookje: “IUS CIVILE ANTIQUAE FRISIAE INTER AMASUM ET LAVICAM” ; | “DAT LANDRECHT VAN FRIESLANT TUSCHEN DIE EEMS ENDE | LAUWERZEE”. NEDERDUITSCH, PAPIER. ±1660. De eerste 6 is doorgehaald, met blauwe balpen; daaronder is met pen een 5 geschreven. Op de achterkant is in blauwe balpen een teken aangebracht, dat – na kanteling van het kaartje – lijkt op een 10.

Papieren vel, ooit in het midden dubbelgevouwen. Onder de vouw, in vulpeninkt: IUS CIVILE ANTIQUAE | FRISIAE INTERAMASUM | ET LAVICAM. De A van AMASUM is later ingevoegd met potlood.

Overtreppapier, met daarop een in potlood overgetrokken watermerk (gotische P met onderaan kruis, bovenaan vierpas). Hierboven een aantekening, in potlood: Piccard IV,3: P xv ~~271~~—348 | 337? Xanten 1520 | ca 1500 - 1540. Onderaan, in balpen: HS R 8 | 23 - 3 - '90 | M.E. Deze laatste afkorting staat waarschijnlijk voor: Martin Engels (de voormalige conservator van de Provinciale Bibliotheek).

Hierbij is een opmerking op zijn plaats: ‘Xanten 1520’ verwijst waarschijnlijk naar: Piccard, P IV, 1, Abteilung VII nr. 337. Het bewuste watermerk is echter te vinden in Piccard, P IV, 1, Abteilung XV, nr. 337 (zie 4.A.a.2).

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

Taal en inhoud duiden op een Ommelander herkomst. De locatie van ontstaan is op dit moment niet nader aan te duiden. Op basis van watermerkonderzoek is het handschrift te dateren ca. 1531-1546.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

De bezittersgeschiedenis van R 8 in de periode tot ca. 1800, als Petrus Wierdsma het verwerft, was lange tijd volledig in nevelen gehuld. Tot dusverre is het handschrift niet in veilingcatalogi of andere lijsten van boekbezit gesignaleerd. Ook de handen die in de marges waar te nemen zijn, blijven vooralsnog ongeïdentificeerd.

Hierop is inmiddels één belangrijke uitzondering te maken: in de onderrand van fol. 97r troffen we een ‘griffelglosse’ aan, een glosse die met een scherpe, inktloze punt in het papier werd gekrast: [F]OL[T] PHÆBMA ALIAS HILMA. Historicus Redmer Alma, aan wie we ook deze transcriptie danken, dateert de glosse ca. 1575-1600, kort na het ontstaan van het handschrift dus. Alma identificeert deze Folt Phaesma als de enige zoon van Hendrick Phaesma en Swane Hillema, die hertrouwde met de Grijskerker hoofdelling Take Ayckema. Folt is rond 1550 geboren. Rond 1588 is hij grietman ‘op de Ruygeweert tot Grypskerck’ (Hellinga 2010: 296). In 1599 wordt hij nog genoemd in een oorkonde (GA Toegang 833, inv. nr. 569) die een dispuut rond Langewolder landerijen regelt.

Wie er na Folt Phaesma bezitters waren totdat Petrus Wierdsma het in bezit kreeg, is onbekend. We weten ook niet wanneer Wierdsma het handschrift verwierf. In de Wierdsma-auctiecatalogus van 1813 is R 8 opgenomen op p. 38 als nr. 8, in de catalogus van 1858 op p. 8 als nr. 21.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 8 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus’ zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 8 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtsgelerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich’s dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum. 231-236.

Relevante/gebruikte publicaties

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Leeuwarden/Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

- 1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum.
- 1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.
- 1956: Gerbenzon, P. *Excerpta Legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Groningen/Djakarta.
- 1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.
- 1968: Briquet, C.M. *Les filigranes. Dictionnaire des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*. [Ed. Allan Stevenson]. Vol I-IV. Amsterdam.
- 1977: Piccard, G. *Wasserzeichen Buchstabe P (1-3)*. Stuttgart. (*Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Findbuch IV 1-3*).
- 1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.
- 1992: Gnrirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag.
- 1998a: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise*. Amsterdam.
- 1998b: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften*. Amsterdam.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.
- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Middle Low German Translations of Old Frisian Legal Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 587-594.
- 2010: Hellinga, O. 'Friese Meynsma har erf- en rjochtsopfolgers: Herbranda en Meynsma'. In: *Genealogysk Jierboek 2020*. 265-352.
- 2016a: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken*. Assen.
- 2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2018: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*. Gorredijk.
- 2021a: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021b: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: De Vries, H. 'Papierûndersyk wiist út: hânskripte heale iuw âlder'. In: *Letterhoeke* 2. 26-27.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis).

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...]*. Leeuwarden: Romar.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 9

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar Richthofenkolleksje, Hs R 9.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 6 ronde opliggende bindingen, bekleed in half kalfsleer met sierpapieren platbekleding en vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig papieren handschrift met latere toevoeging van papieren schutbladkaternen.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Hs R 9; Oud-Friesche Landregten van Oldambt en Reiderland, Fivilgoo, Vredewold, Langewold, enz.; Oude Landrechten van Oldambt, Reiderland, enz.

3. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in Middelnedersaksische vertaling.

4. Taal

(Ommelander) Middelnedersakisch.

5. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Groninger Ommelanden]; zonder datum [1552-1554].

d. Boekformaat

Folio.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

Op onbekend moment verworven door Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); ca. 1841 gebruikt door: Montanus de Haan Hetteema (1796-1873); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

292 x 215 x 36 mm (HxBxD).

2. Boekblok

285 x 204 x 29 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 6 ronde opliggende bindingen, bekleed in half kalfsleer met sierpapieren platbekleding en vaste rug, tweede helft achttiende eeuw.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Half kalfsleer; bruin, met zwarte sprenkeling; kievitsmarmer, groen-bruin met zwarte spikkels.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag, gedund vóór bekleden. Kop- en staartinslag: doorlopende inslag in scharnier die over een ingesneden oor heen zit.

3. Decoratie en plaats

Platten voor en achter: geen decoratie.

Rug: blind gestempelde dubbele lijnen langs de ribben en als afsluiting van kop- en staartveld.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met: LEEUWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hetteema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Blauwgrijs papieren etiket met gedrukte randversiering in hoogdruk, compleet: OUD-FRIESCHE LANDREGTEN | VAN | OLDAMBT EN REIDERLAND, | FIVILGOO, VREDEWOLD, | LANGEWOLD ENZ. | MS. Hand van Wopke Eekhoff, [vóór nov. 1850]. 66 x 94 mm (HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rugetiketten:

Derde rugveld: Beschadigd restant, vermoedelijk slechts de helft van de oorspronkelijke tekst zichtbaar: OUD... | FRIES... | (OMM... | LANDR... | EN... | M.... Hand: Wopke Eekhoff, [uiterlijk 1858; wellicht al vóór nov. 1850]. 31 x 45 mm (HxB).

Staartveld: Papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 9. 25 x 26 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat, rugkant haaks en met kapkneepjes.

3. Type platverbinding

Doorrijging van enkel 1^e, 3^e, 4^e en 6^e binding door 2 gaten per binding. De uiteinden van de 2^e en 5^e binding zijn afgesneden.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Rond.

2. Schouders

Lichte schouders. Er zijn sporen te zien die doen vermoeden dat er met de hamer is gekneept.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Niet aanwezig, geen sporen zichtbaar onder dekbladen.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, rond, touw.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Zes.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen), enkele draad.

2. Techniek

Rondslag, alternerend genaaid; daarbij beide schutbladkaternen wel heel-uit. Vervolgens zijn in het 1^e katern alleen de bindingen 1, 3, 5 en 6 gebruikt; in het 2^e katern de bindingen 1, 2, 4 en 6, etc.

3. Naaiposities

(In mm, gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 16, 40, 77, 111, 152, 188, 227, 257.

Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: 7, [36], 105, 169, 220, 232, 268, 278. Het handschrift is in ieder geval eenmaal eerder genaaid en mogelijk zelfs twee keer. Aan het staarteinde is voorbij de huidige kettingsteek op 257 nog wel de indruk van naaigaren zichtbaar, tot aan het naaigat 268. In ieder geval heeft R 9 dus een eerder naaisel gehad dat eindigde op 268. Wellicht begon het met een kettingsteek aan de kopzijde in hetzelfde naaigat als waar de kettingsteek van het huidige naaisel zit, op 16. De naaigaten op 7 en 278 wijzen dan nog op een ander, eerder

naaisel. De beide gaten zijn echter niet zo stevig geprikt en bij de naaigaren zijn in dit geval geen sporen van het naaigaren zichtbaar.

Gemeten tussen p. 157/158 en 169/170 (katernen 16 en 17).

h. Kapitalen

Er zijn geen kapitalen.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier, geen watermerk, contemporain aan band, in quartoformaat gevouwen.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen bestaande uit 2 bifolia, waarvan het eerste folium korter is gemaakt en als oor dient en het tweede folium als dekblad.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel.

j. Sneden

Gesneden, rood gesprenkeld.

k. Verdere bijzonderheden

Op de versozijde van het laatste vliegend blad achterin is rechts bovenin een papieren strookje geplakt. Op het strookje is te lezen: N° 14. De hand is onbekend, de periode is achttiende of negentiende eeuw. Dit strookje is een verwijzing naar een veiling van de handschriften van Petrus Wierdsma, op 22 juni 1813 (naar Fokkema 1959: 15). Op p. 38 in de *Catalogus van eene uitgezochte verzameling van Rechtsgeleerde ... Boeken, enz. van wijlen de Heer Petrus Wierdsma* (1813) wordt R 9 met kavelnummer 14 weergegeven.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

Papieren kernhandschrift (19 katernen).

b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: 1^{III(1-4)}, 2^{III-2(5-[8])}, 3-18^{VI(9-10|1-187)}, 19^{VI-1(188-197)}

De onregelmatige katernen zijn 1, 2 en 19.

Katernen 1 en 2: Katern 1 bestaat nu uit 2 bifolia. Katern 2 bestaat uit 1 bifolium, voorafgegaan door 2 losse folia, die langs de rugzijde op het bifolium aangeplakt zijn. Het is goed mogelijk dat de huidige katernen 1 en 2 oorspronkelijk 1 katern van 6 bifolia vormden. De rest van het handschrift bestaat uit regelmatige katernen van 6 bifolia totdat bij katern 19 weer 1 folium, namelijk het laatste, is verwijderd.

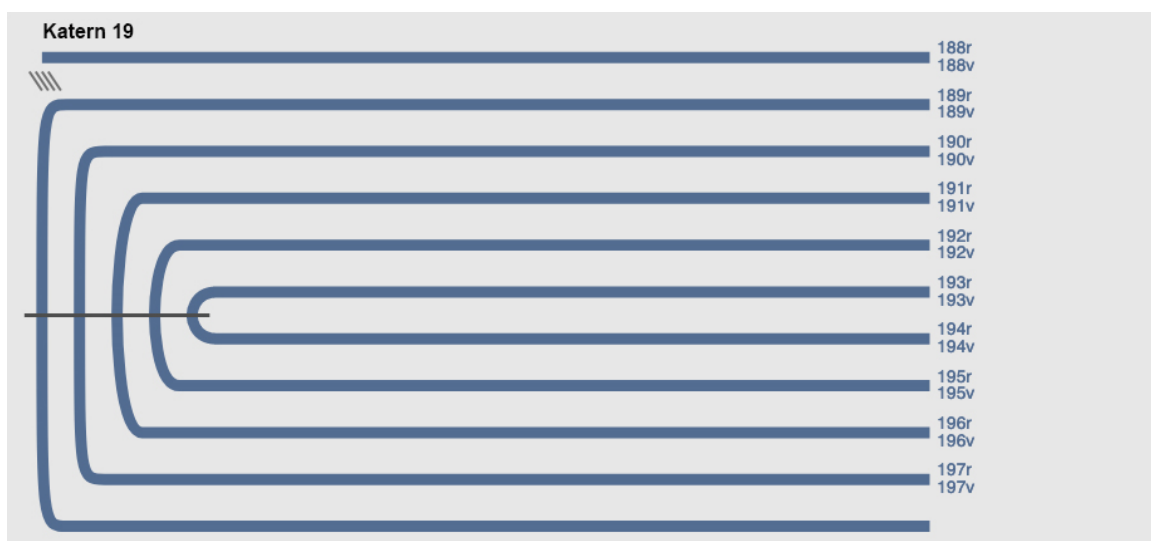
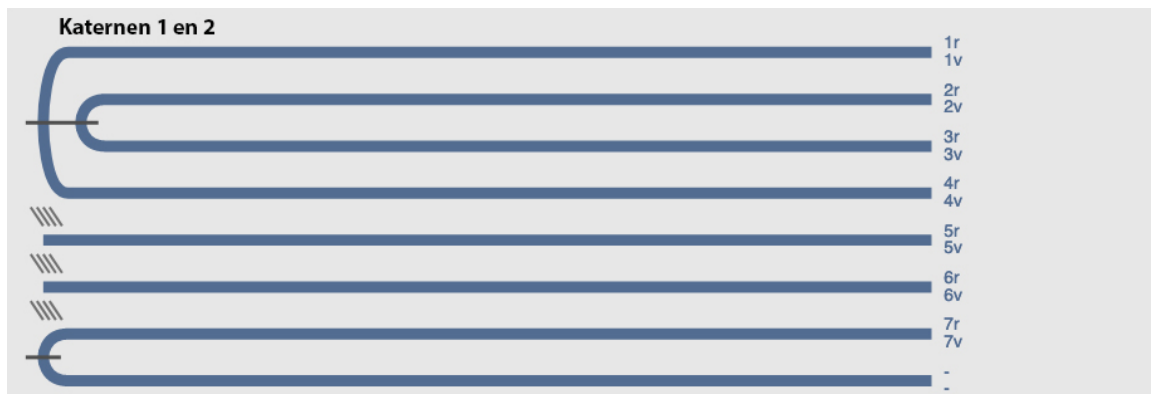
Katernen 1 en 2: Katern 1 en 2 bestaan samen achtereenvolgens uit 2 bifolia, 2 losse folia en een enkel bifolium. De bifolia zijn genaaid. De 2 losse bifolia zijn langs hun rugrand aan elkaar en aan het voorafgaande en eropvolgende folium geplakt. Waar ze oorspronkelijk toebehoord hebben, is niet vast te stellen.

Op het laatste folium van de katernen waarop de hoofdttekst staat (katernen 3 t/m 19) is telkens in de linker onderhoek van de versozijde een cijfer opgenomen: fol. 10v: 1; fol. 22v: 2; fol. 33v: 3; fol. 45v: 4; fol. 57v: 5; fol. 69v: 6; fol. 80v: 7; fol. 92v: 8; fol. 109v: 9; fol. 115v: 10; fol. 127v: [1]1 (deels afgesneden); fol. 139v: 12; fol. 151v: 13; fol. 163v: 14; fol. 175v: 15; fol. 187v: 16. Het is goed mogelijk dat ook katern 19 op het laatste folium (dat thans ontbreekt) ooit een nummer

bevatte: 17. De inhoudsopgave, nu verdeeld over de ‘gebrekkige’ katernen 1 en 2, is dan (lang) na afloop opgesteld.

Behalve de hierboven behandelde katernnummers zijn er geen custoden of katernsignaturen aangetroffen.

Collatietekeningen van de katernen 1, 2 en 19 (vervaardigd in VCEditor-VisColl).

c. Foliëring/paginerings

Foliëring in potlood in inhoudskaternen (katernen 1 en 2), lopend van 1 t/m 7, hand: onbekend. Daarna 3 ongefolieerde folia. Dan volgt de hoofdttekst, die (in een andere inkt) is gefolieerd van 1 t/m 197. De foliëring is in dezelfde hand als die van de inhoudsopgave.

A. Kernhandschrift (katernen 1 t/m 19)

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier.

2. Datering van de bladen

1552-1554, op basis van de watermerken (De Vries 2022: 26-27). In het handschrift komen 4 verschillende varianten voor van een watermerktype van de Franse papiermaker Claude Pinette. Een van de varianten komt in 2 staten voor, waarbij de lus met vierpas bovenop het watermerk in de ene staat schuiner naar links gericht is dan in de andere staat. Een overzicht van de vindplaatsen in het handschrift (genummerd in volgorde van eerste voorkomen):

Variant 1 (44x): fol. 1^a, 3, 12, 13, 34, 35, 47, 49, 63, 71, [71bis], 87, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 113,

114, 115, 121, 127, 131, 132, 133, 140, 141, 147, 148, 149, 158, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 179, 181, 194, 195, 196, 197

Variant 2 (44x): fol. 3^a, [8^a], [9^a], [10^a], 5, 7, 22, 46, 50, 52, 55, 58, 59, 65, 66, 67, 73, 74, 77, 80, 85, 89, 90, 91, 92, 117, 123, 124, 125, 137, 138, 139, 145, 155, 156, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 183, 188, 189.

Variant 3, staat a (4x): fol. 1, 36, 37, 107.

Variant 3, staat b (5x): fol. 23, 26, 27, 40, 41.

Variant 4 (8x): fol. 17, 18, 19, [22bis], 25, 31, 110, 111.

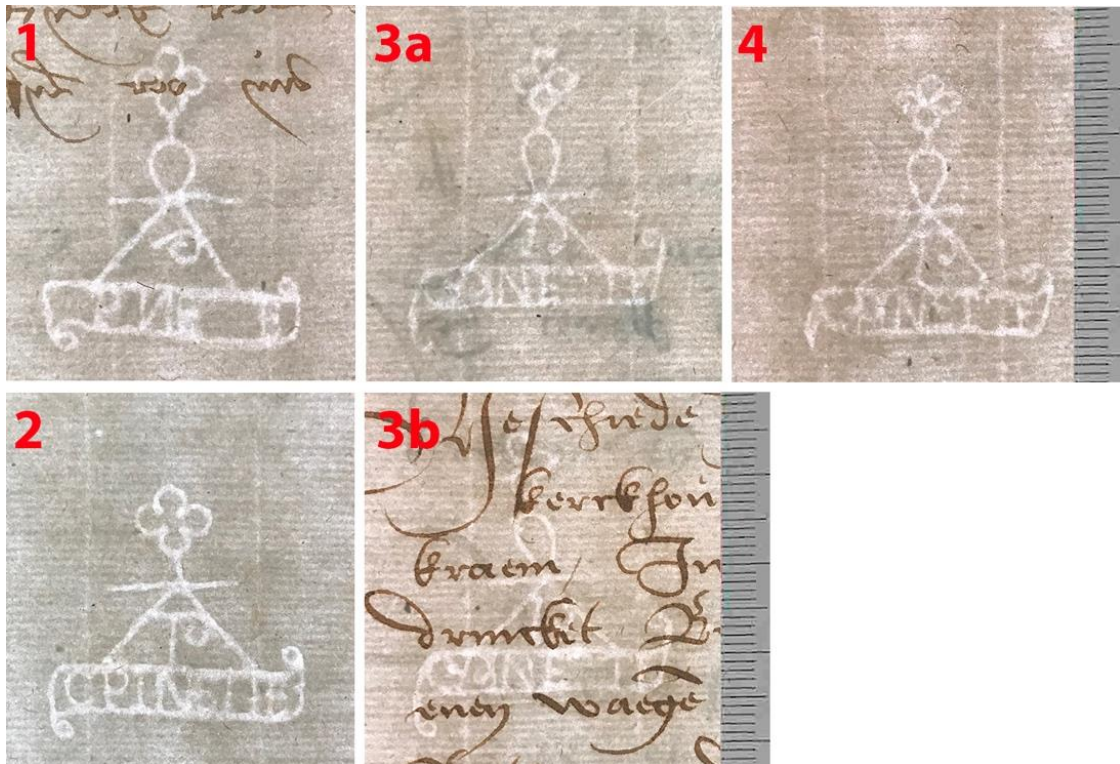
Watermerken 1 en 2 komen voor in een brief uit 1554, te vinden in Piccard-online via het Wasserzeichen-informationssystem:

1554, Königsberg (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Herzoglichen BriefArchiv. A 5); variant 1, referentienr.: DE4620-PO-30652; variant 2, referentienr.: DE4620-PO-30656.

Watermerkvariant 2 komt nogmaals voor in een brief uit 1552, te vinden in Gravel Watermark Archive:

1552, Folger Shakespeare Library L.b. 288; <https://www.gravell.org/record.php?RECID=388>.

De watermerken in doorzicht (schaal: millimeters).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

De folio's zijn slechts op de rectozijden beschreven, op enkele uitzonderingen na (naast de inhoudsopgave nog fol. 76v, 102v, en aan het handschrifteinde nog 194v, 195v, 196v en 197v). Het handschrift bevat op fol. 1r-7v een contemporaine inhoudsopgave, door een andere kopiïst. Na drie lege, ongefolieerde bladen volgt dan de hoofdtekst, en begint de foliëring opnieuw, in dezelfde hand als de tekst van de inhoudsopgave. Binnen de hoofdtekst zijn geen grotere eenheden dan de losse teksten te onderscheiden, al is het opvallend dat na het Landrecht van Oldampt (tekst 2) én na de Vierentwintig Landrechten (tekst 7) nog een volledig leeg folium volgt voordat de volgende tekst begint.

b. Op tekstniveau

De teksten beginnen in de regel met een opschrift en op een nieuwe pagina, rectozijde, waarbij in enkele gevallen het opschrift op de voorafgaande pagina staat, soms met nog veel witruimte eronder. Opschriften springen in en zijn bijna altijd in de trant van: 'Hier begint/beginnen...' De inhoudsopgave vertoont op de overeenstemmende plekken tevens een opschrift. Een uitzondering is het blok van fol. 81r-102v: hierin zijn tekstovergangen niet duidelijk aangegeven, en beginnen nieuwe teksten dan ook niet op een nieuwe pagina; we herkennen de losse teksten in dat blok dan ook niet terug in de inhoudsopgave. Het blok zelf is wel aangegeven in de inhoudsopgave.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen na een witregel. Alleen in tekst 2 hebben bepalingen opschriften meegekregen, die allemaal inspringen; als enige uitzondering vinden we nog een los, inspringend bepalingsofschrift op fol. 132r.

2. Liniëring

Geen prickings aangetroffen. Geen liniëring aangetroffen. R 9 is tweemaal gevouwen in de lengte: een vorm van tekstafbakening.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 220 x 121 mm (HxB).

5. Aantal regels

24-27 regels, gemiddelde hoogte ca. 8 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera cursiva.

b. Aantal handen

Eén hand.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Niet aangetroffen.

8. Glossen

Twee handen: Hand a is van de kopiïst van de codex. Hand b is van Karl von Richthofen.

Hand a: fol. 117r. Het betreft eigenlijk correcties op de tekst.

Hand b: fol. 16r: =FW. | =FW. In potlood.

9. Overige marginalia

Enkele potloodaantekeningen van Karl von Richthofen.

Fol. 70r: een potloodhaal.

Fol. 159r: scheidingsmarkering tussen twee teksten.

Fol. 194r: scheidingsmarkering tussen twee teksten; daaronder: A[NNO]. 1407; onderstreping in de hoofdtekst.

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten zijn in Ommelander Middelnedersaksisch gesteld.

1. Inhoudsopgave

Gerb. --

Fol. 1r-7v

Opschrift: HYR BEGINT DAT BOECK DES OLDEN AMPTES ENDE REIDER | LANDES LANDTRECHT VNDE TABULE VANDEN BOECKE | DER ERFFNISSENN

Incipit: VAN ERFFNISSE EIJNER VROUWEN DYE WTGEBODELT YS F^o 1

Explicit: JTEM VAN ALLE VORWARDEN THO HOLDEN | EEN VERDRACH VANDEN MEENEN LANDEN INHOLDENDE DAT NEMANT | VADEN GEESTLYCKEN RECHTE CLAGGEN MACH F^o 194, 195, 196,

[Geen naschrift]

2. Landrecht van Oldampt

Het opschrift is als opschrift van de eerste bepaling te beschouwen, niet als tekstopschrift.

Gerb. 761 (zie Alma 2000: 13-15; R 9 behoort tot groep A).

Fol. 1r-22r

[Geen opschrift]

Incipit: DAER EEGHEN ALLE ARFFNISSEN | IN DIE SIBBESTE HANT THO | ARUEN BEHALUEN DRE ARFFNISSEN

Explicit: HONDEN HOENRE ENDE KATTEN | SINT BUYTEN | GOIDES VREDE | DAIROMME EN | SALL DAIR GEYN RECHTER OMME | REKENEN

[Geen naschrift]

3. Ommelander Landrecht, I (1448)

Gerb. 737

Fol. 23r-37r

Opschrift: HIER BEGINT DAT EIRSTE BOUCK | VAN WONDINGHEN

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN JNDEN JAERE | ALSMEN SCHREEFF DUSENT VIER HONDERT | ACHT ENDE VIERTICH OP SUNTE PONTIANUS | DACH AVENT

Explicit: SOE SULLEN DIE WONDINGHE NAE VOLGEN | ALS DAT BEHOERT NAE DEN DOETDEELE ETCETERA

[Geen naschrift]

4. Ommelander Landrecht, II (1448)

Gerb. 737

Fol. 38r-49r

[Geen opschrift]

Incipit: OM ALLE QUAET TO VERMYDEN | SOE IS VERMITS GNADEN DES HILLIGENN | GEESTES VND BY WIJSE LUYDEN RAET RECHT ENDE | WILLEKOER GEVONDEN DAIRMEN ALLE QUAET MEDE | BERICHTET

Explicit: KERCKENBREKERS MOERDENAERS STRATEM|SCHENDERS OFTE DEER GELYCKEN DIE SAL | MEN RICHTEN AIN OER LYFF

[Geen naschrift]

5. Zeventien Keuren

Gerb. 627

Fol. 50r-59r

Opschrift: HYR BEGINNEN DIE XVIIJ | KEESTEN DIE CONINCK CAROL | OUERGAFF ALLEN VRIEN VRIESEN | THO GEBRUYCKENN ETCETERA

Incipit: DE EERSTE KEESTE DES KONYNGES GIFFTE | DAIR HIE ALLEN VRIESEN OUERGAFF | DAT JS ALRE MALLICK SYN EGEN GUET WOLDE | ENDE BRUIJCKE ALSOE LANGE ALS HIE DAER OUER|WROCHT HEBBE

Explicit: WANT DAER EN YS NEENN QUADER DIEEFF | DAN DIE DAER STEELT HILLIGEN HERENN ENDE | ALLENN LUYDEN

[Geen naschrift]

6. Epiloog op de Zeventien Keuren

Gerb. --

Fol. 59r-60r

[Geen opschrift]

Incipit: DIT SINT DIE XVIIJ KEESTEN DIE CONYMK | KAROLL ALLENN VRIESEN VUERGAFF INDE || IND SIE MIT RECHTE BRUYCKENN SULLENN

Explicit: ENDE SOE WIE | HEM DESE DINGENN BEROUEDEN DAT SIE WORDE | VERDOMET VND VERORDELT VOIR GODE | ENDE VOIR ALLE SYNEN HILLIGENN INDENN | HEMMELL ENDE INDER | EERDEN AMENN

[Geen naschrift]

7. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

Fol. 61r-71r

Opschrift: HJER BEGINNEN DIE VIER | ENDE TWYNTICH LANTRECHTEN

Incipit: DAT EERSTE LANTRECHT IS DAT ALRE MALLICK IN | SYNE GUEDE SITTE ONBEROUET HET EN SY DRIE | SAICKENN

Explicit: SOE SALL HIE TOT DENN VIER HOERNEN EYNN | IJEUWELICK EIJNEN KAMP WEDER STAEN IND THO DER | HEERTSTEDE MITTEN VYFFTEN | ALDAIROMME | DAT MEN MOERT MIT MOERDE KOELEN SALL

[Geen naschrift]

8. Erfrecht van Fivelgo en Husingo

Het naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 9 te beschouwen.

Gerb. 749

Fol. 72r-81r

Opschrift: WOE ALLE ARFFNISSE SULLEN | VALLEN IN HUYSYNGE ENDE | FYEWELYNGE | LANDENN *ETCETERA*

Incipit: OMME TO WETEN WOE ALLE ARFF|NISSEN | ZULLEN VALLEN NAE HUYSINGE IND | FFYEWELYNGE LANDEN WILKOER SOE IS | JNT EIRSTE | THO MARCKEN IND TO WETENN DAT | DAIR SINT DRIE LYNIEN

Explicit: DIT IS RECHT MEN MACH GEEN LIGGENDE | LANDT EN WEGH GEUEN DAN DRYUE|NDE | VND DROIGENDE, VYT GESECHT JN | HILIX VORWARDEN

Naschrift: HJER BEGINNEN FFIJWELINGE | LANDES WILKOER VANN | KERCKENN TO BESETTEN *ETCETERA*

9. Fivelgoër Keuren

Het naschrift van tekst 8 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Gerb. 764

Fol. 81r-88r

[Geen opschrift]

Incipit: DAT EERSTE FYWELINGE LANTRECHT IND | WILKOER IS SOE WIE MIT SYNE SELUES | DUMHEIT IND MIT WAPENDER HANDT ENNICH | GODES HUYSS BESET IND DAT TEGENS SIJNE | VIJANDE VOER EYN WYCH HUIJSS BRUYCKET

Explicit: SOE | GEUE HIE WT SOEDANE BOTE SOE DAER IN DER | SOENE *BESCHREUEN* ZIJ IND VERWILKOERT WAS

[Geen naschrift]

10. Keuren van Fivelgo en Husingo

Gerb. 748

Fol. 88r-95r

[Geen opschrift]

Incipit: DJT SINT DE WILLEKORE VAN FYWE|LYNGE LANDEN IND DAT DOER LANDES | TRVUWE ELCKERLYCK DAT SYNE TO HOLDENNE | ALSOE DAT TWEE SUSTEREN GAEN TEGENS | ENEN BRODER BUYTEN HOFFMAR | IND GESLOITENN

Explicit: VAN ROUE DIEFFTE VAN NOITLOSENE DENN | DEN ENGELSCHEN SCHILLINCK THO BOTE ENDE *DEN* | RECHTEREN ALS DAER EER *BESCHREVEN* WAS

[Geen naschrift]

11. Keuren van Fivelgo en Oldambt

Het naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 12 te beschouwen.

Gerb. 747

95r-102v

[Geen opschrift]

Incipit: DJT SINT WILKOREN IND DOEMEN WYSER | LUYDEN FYEWELYNGE LANDEN JND OLDEN AMPTES | IN TO NEMENE IND WT TO GEUE|NNE

Explicit: SOE GEUEN IND *GELDEN* | SIE DIE NAESTE ACHE MANNE BIJ OIREN | ZIELEN ALSOE PENNYNGERS WEERDE IS

Naschrift: HYR BEGINNEN DIE | WILLIKORENN VAN | VREDEWOLT *ETCETERA*

12. Vredewolder Erfrecht

Het naschrift van tekst 11 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Gerb. 826

Fol. 103r-107r

[Geen opschrift]

Incipit: HET SINT STUTUTEN TERRE | VREDEWOLT DE SUC|CESSIONIBUS HEREDITARIJS COPULUTA ET CONSCRIPTA

Explicit: GESCHREUEN | JNDEN JAERE ONS HEREN DUSENT DRIE | HONDERT SESS ENDE TNEGENTYCH OP PINXTER | ACHT | DAIGHEN

[Geen naschrift]

13. Vredewolder Keuren

Gerb. 824

Fol. 107r-113r

[Geen opschrift]

Incipit: DJT JS DAT LANDT RECHT DER | ELEMETHA VREDEWOLT HEBBEN | GHEKOREN IND MIT HUUESEDEN BESWORENN | DIE HUIJSSVREDE MIT VEERVOLDE BOTHE IND BRO|KE THO BERICHTENNE

Explicit: WAER SOE DIE RECHTEREN BYNNEN BUREN RECHTEN | SOE SALL HIE BEUREDET SYNN GELYCK DENN | GELACHTEN WARUE

[Geen naschrift]

14. Nieuwe Vredewolder Keuren

Het naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 15 te beschouwen.

Gerb. 825

Fol. 113r-116r

Opschrift: HYR BEGINNEN DIE NYE LANDT | RECHTEN VAN VREDEWOLT *ETCETERA*

Incipit: HEC SUNT NOUA STATUTA TERRE VRE|DEWOLT SUB ANNO DOMINI | DUYSENT DRIE HONDERT LXXXVIIJ COMMUNTER CREATA ET ORDINATA

Explicit: SOE SALL DIE | GAUE WEDER OP DIE HEERTSTEDE ARUENN | DIE DARDE THO NEMENNE IND DIE | DARDE THO GEUENNE

Naschrift: HIER BEGINNEN | LANGEWOLDES | WILLEKORENN

15. Langewolder Keuren

Het naschrift van tekst 14 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Gerb. 818

Fol. 117r-125r

[Geen opschrift]

Incipit: POST ANNUM GRATIE M^o CC^o | VIJ^o STATUTA SUNT HEC, JURA | AB OMNIBUS LAICIS IN LANGEWOLDA MORANTIBUS | ET OBLIGATIONE MANUUM CONFIRMATA ET SCRIPTA | IPSO DIE SARUATIJ IN SYBALDEBURE | HOUE

Explicit: ENDE DAER NAE JS OIRE | BROICKE HONDERT PONDE DAT LIT BYDEN LIJUE | IND WONDE IND DOIDE ALSO HET BYDEN LIJUE BHOERT

[Geen naschrift]

16. Nieuwe Langewolder Keuren

Gerb. 819

Fol. 125r-135r

Opschrift: HIER BEGINNEN DIE NYE WILKOEREN | VAN LANGEWOLT

Incipit: POST ANNUM GRATIE M^o CC^o LXXXIIJ^o | STATUTA SUNT HEC JURA AB OMNIBUS LAICIS | IN LANGEWOLDA MANENTIBUS ET OBLIGATIONE MANUUM CONFIRMATA ET CONSCRIPTA | SUNT HEC DIE MARCELLI ET MAR|CELLIANIJ MARTIRUM APUD ECCLESIAM | IN SYBALDE BUREN HOUE

Explicit: SOE SALL HIE | ELCKERLYCK BESUNDERLINGE GELDEN HONDERT | PUNDE THO FRETHA
DAT IS THO BROKE
[Geen naschrift]

17. Sint Augustinus, c.a.

Het naschrift is eigenlijk als opschrift van tekst 18 te beschouwen.

Vgl. Johnston 1998: 507-522 (510).

Gerb. 643

Fol. 135r-143r

[Geen opschrift]

Incipit: SUNTE AUGUSTINUS DIE HILLIGE BUSSCHOP | SEGHT ONS DAT KINT IN SYNRE MODER |
LYUE WERDE BYNNEN NEGEN MAENDENN

Explicit: SOE | IS IDT AUER DIE SCHRIFTEN | GEKOMEN ALLE GRASFELL IS YECHTE | IND ALLE
ZEENLICKE LEEMTE

Naschrift: HJER BEGIJNNEN DUE WILKOEREN | VANN LANGEWOLT DIE | ALRE NYESTE

18. 'Langewolder' Erfrecht

Het naschrift van tekst 17 is eigenlijk als opschrift van deze tekst te beschouwen.

Vgl. Johnston 1998: 523-539 (528).

Gerb. 820

p. 144r-152r

[Geen opschrift]

Incipit: DJT IS BESCREUEN UND GEKOREN RECHT DAT DIE | VULL BRODER LOEUE ENDE ARUE OP
DEN ANDEREN | JS DAER GEEN VULBRODER SOE NEMET | DIE VULLSTER

Explicit: STARFFT OICK DIE | MODER, EER KINDER ALLE GADER NAE SOE NEMET | DIE VADER DAT
GUET HALFF IND | DIE MODER VRENDEN HALFF

[Geen naschrift]

19. Willekeuren van de Opstalsboom

Gerb. 633

Fol. 153r-159r

Opschrift: HYER BEGIJNNEN DIE RECHTEN | VAN OPSTALLES BOEME MYT | AINNEMYNGHE DER
SOEUEN | ZEELANDENN

Incipit: IN NOMINE DOMINI AMEN | DIT IS DIE WILKOER DIE DAER IS GE|EYNDIGET JNDEN JAERE
UNS HEEREN DUSENT DRIE HONDERT IND XXII° DES ANDERENN | DAEGES NAE SUNTE LAMBERTUS
DAIGHE

Explicit: DAT HIE | THOE PAESSCHEN ALLDAER SALL KOMEN IND VESTIGEN | UND STARCKEN ALLE
DIE SAICKEN DES HILLIGEN | VREDES SOE VEER ALS HIE RECHT EEDICH | WIJLL BLYUEN

[Geen naschrift]

20. Rechten ende Willekeuren

Gerb. 875

Fol. 159r-194r

[Geen opschrift]

Incipit: WAT JS GOEDES RECHT, DAT IS GOEDES | RECHT DAT EEN MAN HEM ALRE EERST SELUEN |
LEERT WEL TO BERICHTEN ENDE DAT ONRECHT | WEDER THO VECHTENNE

Explicit: ALLE SAICKEN DIEMEN MIT VOERWAERDEN | DOET DAT IS RECHT DATMENSIE HOLDE |
WANT GUEDE VOERWAERDEN DIE BREKEN | ALLE STRYD

[Geen naschrift]

21. Zeendrecht van Hunsingo en Fivelgo

Gerb. 757

Fol. 194r-195v

[Geen opschrift]

Incipit: WIJ GEMENE RICHTERS IND GEMEENTE | VAN HUESINGHE LANDE IND FFYEWEL|LYNGE
LANDE DOEN KUNDICH IND OPEN|BAER ALLEN LUYDEN MIT DESENN | OPENEN BRIEUE
Explicit: BESCHREUEN JNT IAER UNS HEREN | DUSENT III.^c UND SEUEN UP SENTE | ANDREAS DACH
DEN HILLIGEN APOUMNISTELL
[Geen naschrift]

22. Zeendrecht van Fivelgo

Gerb. 788

Fol. 196r-197v

[Geen opschrift]

Incipit: WIJ GEMENEN RECHTERS VAN FFYELVE|LYNGE LANDEN BEKENNEN IND BETUYGEN | MYT
DESEN BRIEUE DAT WIJ ABTEN | UNDE PRELAETENN UNDE PRIESTERS | UND ANDER GUEDE LUYDEN
IN FFYWELINGE | LANDE

Explicit: INDEN IAERE UNS HEEREN DUSENT | III^c UND SESS OP SINTE BE|NEDICTUS ABTS DACH,
DESER BRIEUE | SINT DRIE, DIE ENE IN DUERSWOLDE | DIE ANDER THEN DAMME DIE DARDE THO |
BERUM INDEN | WESTER AMPTE *ETCETERA*

[Geen naschrift]

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Geen bijzonderheden.

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-II (voorin) en *fol. III-IV (achterin).

a. Tekstblok

1. Materiaal van de bladen

Papier; hetzelfde papier als de schutbladen (zie 3.i.2).

2. Datering van de bladen

Contemporain aan boekband, tweede helft achttiende eeuw (zie 3.i.2).

3. Schrijfmedia

Grafiet (potlood).

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd en ongelinieerd.

c. Handen en transcripties toevoegingen

1. Dekblad en schutbladkatern voorin

*Fol. Ir: Onder een inhoudsopgave door Karl von Richthofen – in potlood – staat in het midden onderaan een signatuur in potlood, in een twintigste-eeuwse onbekende hand: HS R 9.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

*Fol. IVv: Rechts bovenin is een papieren strookje geplakt (zie 3.k).

3. Transcripties van losse items

Papieren vel, in het midden dubbelgevouwen. Onder de vouw, in zwarte vulpeninkt, vermoedelijk twintigste eeuw: OUDE LANDRECHTEN VAN | OLDAMBT, REIDERLAND, ENZ. | ± 1600.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

Taal en inhoud duiden op een Ommelander herkomst. Een nadere locatie van ontstaan is op dit moment niet mogelijk. Op basis van watermerkonderzoek is het handschrift te dateren op 1552-1554 (De Vries 2022).

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

De bezittersgeschiedenis van R 9 in de periode tot ca. 1800, als Petrus Wierdsma het verwerft, is onbekend. Tot dusverre is het handschrift niet in eerdere veilingcatalogi of andere lijsten van boekbezit gesignaleerd. Aangezien het handschrift ook geen marginalia bevat (op twee losse potloodmarkeringen door Richthofen, post 1858, na) zijn er weinig aanknopingspunten voor vergroting van de vroegere provenancekennis. We weten ook niet wanneer Wierdsma het handschrift verwierf. In de Wierdsma-auctiecatalogus van 1813 is R 9 opgenomen op p. 38 als nr. 14, in de catalogus van 1858 op p. 9 als nr. 24.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 8 en de overige negen handschriften die de Richthofenkolleksje vormen, werden niet verkocht, en werden weer opgenomen in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus' zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 8 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtstgeleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Von Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Von Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. Na Karl Friedrich's dood braken er roerige tijden aan. De familie Von Richthofen zag zich genoodzaakt om bezit te verkopen, waaronder de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum. 231-236.

Relevante/gebruikte publicaties

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1841: de Haan Hetteema, M. *Het Fivelgoer en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14^e eeuw*. Dokkum.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1956: Gerbenzon, P. *Excerpta Legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Groningen/Djakarta.

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.

1968: Briquet, C.M. *Les filigranes. Dictionnaire des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*. [Ed. Allan Stevenson]. Vol I-IV. Amsterdam.

1977: Piccard, G. *Wasserzeichen Buchstabe P (1-3)*. Stuttgart. (*Veröffentlichungen der staatlichen*

- Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Findbuch IV 1-3).*
- 1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II.* Groningen.
- 1992: Gnirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden.* Den Haag.
- 1998a: Johnston, T.S.B. *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian Manuscript in Low Saxon Guise.* Amsterdam.
- 1998b: Sytsema, J. *De Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten in de Ommelander rechtshandschriften.* Amsterdam.
- 2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies.* Tübingen.
- 2001b: Johnston, T.S.B. 'The Middle Low German Translations of Old Frisian Legal Texts'. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies.* Tübingen. 587-594.
- 2016a: Schroot, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV.* Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2016b: Reker, S. *Biografie van het Gronings. De taal van Groningen in 1001 stukken.* Assen.
- 2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân.* Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2018: Meijering, H.D. & H. Nijdam. *Wat is recht? De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw.* Gorredijk.
- 2021a: Janssen, R. 'Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021b: Janssen, R. 'Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie'. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: De Vries, H. 'Papierûndersyk wiist út: hânskript heale iuw âlder'. In: *Letterhoeke* 2. 26-27.
- 2022c: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje.* (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022d: Janssen, R. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022e: Popkema, A.T. 'Richthofen en Hettema. Een ongemakkelijke visite in 1834'. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, ôfschaaid.* 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis).

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1813: *Catalogus van eene uitgezotte verzameling van regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, oudheidkundige en taalkundige boeken. Van manuscripten op papier en pergament en van zeer oude drukken. Welke tot eigen gebruik byeen verzameld zyn door wylen den heer Petrus Wierdsma te Leeuwarden [...].* Leeuwarden: Romar.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangerijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...].* Leeuwarden: Eekhoff.

Tresoar, Hs R 10

(voor het laatst bijgewerkt op 24 januari 2023)

1. Ten geleide

In mei 2020 verleende Tresoar aan Stichting Pastei de opdracht om de Richthofenkolleksje te beschrijven. De beschrijvingen van de tien handschriften in deze collectie zijn op 9 december 2022 opgeleverd.

Voor de beschrijvingen is een format gebruikt dat in de basis teruggaat op een formulier zoals gehanteerd bij de Universiteit van Amsterdam (vakgroep Conservering & Restauratie).

Bij transcripties hebben we er, voor de herkenbaarheid, voor gekozen om deze in kleinkapitaal te zetten. Enkele sluistekens geven een regeleinde weer, en dubbele een paginaeinde. Niet alle glossen zijn getranscribeerd. Doorgaans zal er worden verwezen naar bestaande transcripties in de edities; deze edities zijn terug te vinden in onderdeel 6 (Literatuur).

Het handschrift bestaat uit een kernhandschrift met toevoegingen. Voor de toevoegingen hanteren we een eigen foliëring (gemarkeerd met een asterisk), die niet aanwezig is in het handschrift zelf. Deze begint telkens ná het dekblad; het eerste vliegend blad is dus: *fol. Ir/v, het tweede *fol IIr/v., enz., totdat het kernhandschrift begint. De foliëring van de toevoegingen achterin het kernhandschrift sluit direct aan op die van de toevoegingen voorin.

De algehele conditie van het handschrift is beschreven in het *Conditierapport Richthofencollectie* (Pastei, 2021), in bezit van Tresoar.

Onderzoeksgroep Pastei houdt zich aanbevolen voor eventuele correcties of aanvullingen, via info@pastei.frl.

2. Overzicht

a. Huidige locatie

Nederland, Leeuwarden/Ljouwert, Tresoar, Richthofenkolleksje, Hs R 10.

b. Korte beschrijving van het object

Papieren boekblok, genaaid op 2 platte opliggende bindingen, bekleed in half geitenleer met sierpapieren platbekleding en losse rug, 1790-1825.

c. Korte beschrijving van de inhoud

1. Type boek

Enkelvoudig papieren handschrift met vooraan toevoeging van een katern met achterin een register, en voor- en achteraan een papieren schutbladkatern.

2. Titel en auteur(s)/kopiïst(en)

Dat olde Landtrechtt der freijen Freesen. Auteur(s)/kopiïst(en): onbekend.

3. (Korte) aanduidingen

Hs R 10.

4. Korte beschrijving van de inhoud

Middeleeuwse Friese rechtsteksten, in Middelnedersaksische vertaling.

5. Taal

(Oostfries) Middelnedersaksisch.

6. Plaats en datering oorsprong

Zonder plaats [Ostfriesland]; zonder datum [ca. 1600].

d. Boekformaat

Folio.

e. Eigenaars en (selectie van) gebruikers (eigenaars onderstreept)

H.A. Werumeus (1737-1782); op onbekend moment verworven door Petrus Wierdsma (1729-1811); door vererving Pieter Wierdsma (1776-1846) & Jentje Dominicus Wierdsma (1781-1833); door vererving Johanna Wichers (1778-1856); door vererving Elisabeth Wierdsma (1811-1898); door aankoop in 1858 Karl Otto Johannes Theresius Freiherr von Richthofen (1811-1888); door vererving Karl Friedrich von Richthofen (1842-1916); door vererving Margarethe von Richthofen von Webern (1861-1933); door aankoop in 1922 Provincie Fryslân (bewaard bij Provinciale Bibliotheek van Friesland, vanaf 2002: Tresoar).

f. Fysieke formaat

1. Band

309 x 206 x 13 mm (HxBxD).

2. Boekblok

301 x 201 x 8 mm (HxBxD).

g. Beschikbaarheid in andere vorm

Microfilm, zwartwit (jaren 1950, door Frysk Ynstitút fan de Rijksuniversiteit Groningen, aldaar bewaard; rol 46); digitale fotografie, kleur (tussen 2005-2014, door Tresoar); digitale fotografie, kleur (2021-2022, door Tresoar en Huygens/ING), beschikbaar via richthofen.nl.

3. Boekbandbeschrijving

a. Algemeen

Papieren boekblok, genaaid op 2 platte opliggende bindingen, bekleed in half geitenleer met sierpapieren platbekleding en losse rug, 1790-1825.

b. Bandbekleding

1. Materialen

Half geitenleer: rood en met 'grain longue'; kiezelmarmerpapier: rode en zwarte kleurstelling.

2. Inslagen

Frontinslag over kop- en staartinslag op de kophoek van het voorplat en de staarhoek van het achterplat; kop- en staartinslag over frontinslag op de andere twee hoeken; gedund vóór bekleden. Kop- en staartinslag: doorlopende inslag in scharnier die over ingesneden oor geplakt is.

3. Decoratie en plaats

Geen decoratie.

4. Andere elementen

Vooraf: Op het voorplat van R 5 is een etiket aangebracht. De hand op dit etiket is van Wopke Eekhoff. In welk jaar dit etiket is aangebracht, is niet met zekerheid te zeggen. Maar in R 5 ligt een los bruin-gelig papieren vel met daarop aantekeningen van Montanus de Haan Hetteema, die een terminus ante quem bieden, voor in ieder geval dat handschrift. De Haan Hetteema citeert letterlijk de tekst van het etiket op het voorplat van R 5, en eindigt zijn notitie met:

LEEWARDEN DEN 12 NOVEMBER en zijn handtekening. Dit kan niet anders betekenen dan dat het etiket zich al in november 1850 op het voorplat van R 5 bevond. Het is aannemelijk dat dit dan ook het geval is voor de, sterk gelijkende en in dezelfde hand beschreven, etiketten van de overige handschriften in de Richthofenkolleksje. Op basis hiervan komen we tot de volgende datumnotatie voor de etiketten op de voorplaten: [vóór november 1850]. Ten slotte: Eekhoff heeft ook een etiket op de rug van R 5 aangebracht en beschreven. Dit etiket wordt niet door De Haan Hetteema beschreven of genoemd. Het zal er ten tijde van de veiling van 1858 (zie 5.b) ongetwijfeld al op gezeten hebben. Bij enkele handschriften vinden we nog (delen van) zo'n rugetiket. We dateren zulke rugetiketten daarom: [uiterlijk 1858; wellicht al vóór november 1850].

Platetiketten:

Voorplat: Ongekleurd papieren etiket met gedrukte blauwgrijze randversiering in hoogdruk,

compleet: DAT OLDE LANDTRECHTT | DER | FREYEN FREESEN, | BEVATTENDE EENE
OVERZETTING | VAN HET EMSIGER LANDREGT | IN HET HOOGDUITSCH. | Ms. Hand: Wopke
Eekhoff, [vóór nov. 1850]. 62 x 91 mm (HxB).

Papieren etiket met linnen preeg, dat in 1923 of later door de Provinciale Bibliotheek is
aangebracht. Druk- of stempelletter, twintigste eeuw. Met signatuur: HS R 10. 25 x 26 mm
(HxB).

Achterplat: Geen etiketten aangetroffen.

Rug:

Beschadigd restant (op inmiddels beschadigde rug), maar met een complete tekst, in
ijzergallusinkt: ~~DUITSCH-VERTALING~~ VAN HET EMSIGER LANDREGT. MS. Hieronder een slecht
leesbare tekst in dezelfde hand: NEDERDUITSCHEN VERT. Hand: Wopke Eekhoff, [uiterlijk
1858; wellicht al vóór nov. 1850]. 165 x 23 mm (HxB).

c. Platten

1. Materiaal

Bordkarton.

2. Vorm

Plat en haaks, ook aan rugkant.

3. Type platverbinding

De uiteinden van de 2 platte bindingen zijn tegen de binnenzijde van de platten geplakt. De
bindingeinden zijn in zwaluwstaartvorm geknipt.

d. Rug

1. Vorm/Ronding

Recht.

2. Schouders

Geen, enkel een beetje natuurlijke opdikking.

e. Rugbeleg

1. Materiaal

Geen, alleen een laag dikke dierlijke lijm.

2. Type

N.v.t.

f. Bindingen

1. Type, vorm en materiaal

Opliggend, plat, perkament.

2. Enkel of dubbel

Enkel.

3. Totale aantal

Twee.

g. Naaisel en structuur

1. Materiaal

Garen (linnen), enkele draad.

2. Techniek

Halve slag om de bindingen, heel-uit genaaid.

3. Naaiposities

(In mm, gemeten vanaf de kop).

Huidige, gestoken gaten: 33, 74, 94, 188, 207, 260 mm (gemeten in katern met p. 34/35)
Eerdere, nu ongebruikte, gestoken gaten: [8], 16, 43, [57], 143, [156], 198, [233], 245, 250, 280,
286 mm (gemeten in katernen met p. 34/35 en 58/59 en het katern met register). De posities en
indrukken van het eerdere naaigaren lijken te suggereren dat bij het huidige naaisel eerdere
naaigaten (deels) hergebruikt zijn en nu ongebruikte naaigaten deel uitmaken van 2
verschillende, eerdere naaisels. Het garen van een van de eerdere naaisels daarvan heeft

duidelijke indrukken en verkleuring achtergelaten en daarvoor lijken de volgende posities gebruikt te zijn: 16, 43, 94, 143, 198, 250, 286 mm.

h. Kapitalen

Er zijn geen kapitalen.

i. Schutbladen

1. Aantal zichtbare bladen

Drie folia (voorin en achterin gelijk).

2. Materiaal

Papier. [1790-1825], contemporain aan de boekband. Watermerk: "VRYHEID" in gekroonde dubbele cirkel met motto "PRO PATRIA EIUSQUE LIBERTATE", met staande leeuw en kroon erboven; contramerk: "C & I HONIG". Het watermerk en het contramerk lijken op nr. 87 bij Churchill (1935: 69, plaat LVIII), ongedateerd. In plaats van de boom boven de kroon heeft dit watermerk daar een klein kruis.

Een grote collectie watermerken en riemkappen van de firma Honig berust bij het Zaans Gemeentearchief en is nog grotendeels ongeïntariseerd. De riemkappen zijn wel geïntariseerd en gedigitaliseerd en zijn te vinden onder archief 'C-0002 Collectie Riemkappen [=reamwrappers]'. Wellicht dat het watermerk in R 10 met behulp van de watermerken in het papier van de collectie Honig nauwkeuriger te dateren is.

3. Type constructie

Meegenaaide schutbladkaternen van 1 oor, 1 dekblad, 2 vliegende bladen.

4. Kleur, decoratie, maculatuur

Naturel.

j. Sneden

Gesneden, ongedecoreerd.

k. Verdere bijzonderheden

Er is geen (spoor van een) etiket dat verwijst naar de Wierdsma-veiling van 1813, zoals wel in de andere 9 handschriften. Het handschrift komt ook niet voor in die catalogus en zal toen niet ter veiling zijn gebracht. Bij Tresoar berusten banden (Hss 1267-1275) met daarin aantekeningen van Petrus Wierdsma. Deze banden lijken alle sprekend op R 10. Ze werden in 1813 ook niet aangeboden. Mogelijkerwijs stond R 10 daartussen en is zodoende onopgemerkt gebleven dat het een bronhandschrift betrof.

De datering van de boekband is 1790-1825. Het is daarmee niet onmogelijk dat Pieter Wierdsma het opnieuw heeft laten inbinden, ook omdat de band is van een type – grain longue-leer en een vlakke rug – dat ook van na 1813 kan zijn. Omdat uit de naaiposities (zie 3.g.3) te concluderen valt dat het boek tweemaal eerder genaaid is geweest, is het mogelijk dat het aanvankelijk een andere band of omslag had in de collectie van Petrus Wierdsma. De nu ongebruikte gaten zitten namelijk ook in het katern met register, dat Petrus Wierdsma schreef. De schutbladen hebben geen ongebruikte gaten en zijn ook van ander papier dan het katern met register. Het katern met register is dus ook eerder al eens ingebonden geweest met het kernhandschrift, waarschijnlijk in opdracht van Petrus Wierdsma. Pieter Wierdsma heeft het in dat geval later opnieuw laten inbinden, in de huidige band.

4. Codicologische beschrijving

a. Codicologische eenheden

1. Papieren kernhandschrift (4 katernen).
2. Later toegevoegd papieren katern voorin (excl. de toegevoegde schutbladkaternen).

b. Collatie

(Onderstreept in de collatieformule zijn de latere, door Wierdsma rond 1800 toegevoegde katernen. Schutbladkaternen en daar later aan toegevoegde elementen worden niet meegenomen in de collatieformule; zie daarvoor 3.i).

Collatieformule: $\underline{1}^{\text{III}}$, $2\text{-}4^{\text{VI}(1,1-70)}$, $5^{\text{II}(71-78)}$

Elk folium is onderaan de versozijde voorzien van een custode. Er zijn geen katernsignaturen aangetroffen.

c. Foliëring/paginerings

Paginerings, 1-78, in ijzergallusinkt, in de hand van Petrus Wierdsma. Wierdsma's paginerings begint echter pas op de eerste tekstzijde. De voorafgaande titelpagina (recto) werd ook van een 1 voorzien, in een eerdere hand. De inkt lijkt op die van de glosse op dezelfde pagina.

A. Kernhandschrift (katernen 2 t/m 5)

a. Tekstblok

1. Materiaal

Papier. Watermerk: een slangdraak.

2. Datering

[1600-1625]. Gerbenzon (1981: 107) dateert het papier op de vroege zeventiende eeuw vanwege het watermerk. Hij komt tot deze datering op basis van nr. 838 in Heawood (1950: 84 en pl. 132), dat een gelijkend watermerk is. Dat watermerk komt voor in blanco papier in een Nederlandse collectie en is gedateerd op 1609. Het betreffende watermerk is slechts gelijkend en niet gelijk aan, dus de ruimere datering is terecht en zou misschien wel nog ruimer moeten zijn. Watermerken met een zeer vergelijkbaar monogram onder het wapenschild komen namelijk in ieder geval nog voor tot 1619 (Heawood 1950: nrs. 836 en 840, 83-84 en pl. 132 en 133). Het watermerk wordt toegeschreven aan de papiermakersfamilie Düring/Thüring in Basel (Heawood 1970: iv).

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt.

b. Tekstgeleding

1. Indeling

a. Op handschriftniveau

Binnen de hoofdttekst zijn geen grotere teksteenheden dan de losse teksten te onderscheiden. Het handschrift kent een titelpagina: DAT OLDE LANDT-|RECHT DER FREYEN FREESEN, | SO GEHOLDEN IS, EHR DAT DIE GRA-|VENN UND HEEREN THO OSTFRIESLANTT | VAN DEM KEIJZER FRIDERICS DIESES NHA-(MENS | DIE DRÜDDE, GEMAKETT SINDT. De titel staat in verkorte vorm ook als opschrift boven de eerste tekst, op p. 1. Op diezelfde pagina zijn bovendien de eerste beide alinea's (tekst 1) te beschouwen als een proloog op het handschrift. Het handschrift sluit met het expliciet 'Finis' (p. 78).

b. Op tekstniveau

De teksten beginnen gewoonlijk met een opschrift, in een andere, geblokkere letterstijl dan de lopende tekst, en met één regel witruimte voor en en na het opschrift. Slechts in één geval (tekst 2, p. 21) werd er duidelijk voor gekozen om de tekst op een nieuwe pagina te laten beginnen. De eerste woorden van de tekst zijn in dezelfde letterstijl als het opschrift, waarna de kopiïst overgaat in een meer vloeiende letterstijl. De openingskapitaal is zeer groot.

c. Op bepalingniveau

Bepalingen beginnen niet na een witregel. Ze hebben geen opschriften. Het begin van de bepaling springt vaak lichtjes in. Er worden geen lombarden gebruikt. De kapitaal waarmee de bepaling begint springt vaak links uit, in de marge, waardoor deze een markerende werking heeft.

2. Liniëring

Geen prickings en liniëring aangetroffen. De bladen vertonen twee verticale vouwen als vorm van tekstafbakening.

3. Aantal kolommen

Eén.

4. Formaat/afmeting tekstspiegel

Gemiddeld 230 x 140 mm (HxB).

5. Aantal regels

24 regels, hoogte ca. 10 mm.

6. Schrift

a. Type(n) schrift

Littera cursiva. 'D'

b. Aantal handen

Eén hand.

7. Rubricatie, decoratie en illustratie

Titelblad: Penwerkinitiaal 'D' in bruine ijzergallusinkt, 4 regels hoog. Midden, onder de titel, een gestileerde lelie: 25 x 30 mm (HxB).

8. Glossen

Twee handen aangetroffen. Hand a is zeventiende-eeuws.

Hand a (zelfde hand als de hoofdtekst):

p. 1 (titelblad): CONSCRIPTUM CIRCA | TEMPORA FRIDERICI | II, IMPERATORIS | UT VIDETUR :
QUONI= | AM IN PRÆFATIONE | NOMINAT CUM IN | CATALOGO CÆSAREM | ULTIMUM.

p. 5: LEGE SOL= | ENT FF. 3 | V. QUANTUM | FF. DE OFFIC. | PROCONS.

p. 43: DE EO, QUI DUXIT | IN UXOREM, QUAM | POLLUIT PER ADUL= | TERIUM;

p. 9: ETLICHE LANDT= | RECHTE HEBBENDE: | ELCK WEDE | II . PENNINGE.

p. 13: # UND OCK HUISSCHATTING | BIJ DES KÖNINGES BAN | = BIJ TULE REDENATES | PENNINGE

p. 19: AL. ALSO,

Hand b: p. 38-78: nummering in de hand van Petrus Wierdsma, in de buitenmarges (vergelijkingsmateriaal in het register, *fol. VIII).

9. Overige marginalia

Niet aangetroffen.

c. Inhoud kernhandschrift

De teksten zijn in Oostfries Middelnedersaksisch gesteld. Gerbenzon (1981: 107) geeft een inhoudsbeschrijving.

1. Inleiding op het handschrift

Omdat het een korte tekst betreft volgt hieronder de gehele transcriptie.

Gerb. --

p. 1

Opschrift: DATT OLDE LANDRECHT | DER FREESENN

Gehele tekst: DITT BOECK TONET UNND WYSETT UNS DIE SOVENTSEIN WILLIKOR, | UND DIE 24.

LANDTRECHTEN, DIE KONINCK CAREL HEFFT GEGE|VEN ALLEN FREESEN, DAT WY SODANE
LANDTRECHTE SCHOLEN | HOLDEN, SO GODT UNS SULVEST DAT HEFFT GEBODEN, UND WY|SET
OCK, HOE EIN IEGELIJCK SCHALL ERFNISCHE BORREN. | JTEM WISSET UNS OCK DIE NYE DOMER, UND
ALLE RECHT | UND OCK ALLE BOETE, UND EIN JTliche PUNTE VAN DISSEN | VORGESCHREUEN
RECHTE GHEUINGE THO VINDEN.

[Geen naschrift]

2. Proloog op de Keuren en Landrechten

Gerb. 626

p. 1-2

[Geen opschrift]

Incipit: DAR IS GESCHREUEN DAT WY ALLE LANDTRECHTE SCHOLEN | HOLDEN, ALSE GODT DAT
SULUEST GEBODEN HEFFT, DAT WIJ | ALLE RECHTE DINGEN SCHOLEN HOLDEN, SO LANGE WIJ
LEVENN

Explicit: OTTO, FREDERICUS, DISSE | KONINGE HEBBENT ALLE LIUDE GEGEVEN, UND GEORLOVET |
WILLIKORE UND LANTRECHT THO HOLDEN.

[Geen naschrift]

3. Zeventien Keuren

Gerb. 627

p. 3-20

[Geen opschrift]

Incipit: DIT IS DE EERSTE WILKOER DER FREESEN, UND RECHT, DAT | CAROLUS HEM GEGEVEN
HEFFT, DAT EIN ITLICH MAN SIJN SULFS GOET | VRIJ BRUICKEN MACH, UND BESITTEN

Explicit: UND WEL UNS EINEN VAN DISSEN | BEROVET, DAN HEFFT HE VORRICHTET UND
VORDOMET, VOR | DEN ALLWELDIGEN GODT, UND SINEN HILLIGEN, UNDE VOR | ALL DIE
WARRELDT

[Geen naschrift]

4. Vierentwintig Landrechten

Gerb. 630

p. 21-30

Opschrift: HYRNA FOLGEN DIE .24. | LANDRECHTE

Incipit: DATT EERSTE LANDTRECHT ALLER FRIESEN IS, DAT EIN JTCLICK SIJN | EGENS GUDT MACH
BRUCKEN UNBEROVET

Explicit: SO RICHTE DAT DIE ASIJGA NA SINEN WIJSDOEM, UND DEN | LUDEN NA EREN RECHTEN, SO
IS ELCK HORNE EIN MARCK, | UND DIE HERSTED ENE, DAT IS DAT RECHT ALLER FRIESEN

[Geen naschrift]

5. Ouder romeinsrechtelijk erfrecht

Gerb. --

p. 30-38

Opschrift: VANN ERFFNISSE

Incipit: VMB THO WETENN, WHO MEN ALLE ERFNISSE BORREN | SCHALL, SO MARCKE, WAT HIJRNA
SCHREVEN STEIT: WENTE DIT | RECHT MIT DEN KORTEN VERGADERT IS UTH VOLE BOKEN, UNDE |
RECHTEN DES KEIJSERS

Explicit: MEN SINT SIE HALF | BRODERS, OFF SUSTERS, EDDER IR KINDER, DIE EN MÖGENN | NICHT
MIT DEN VADER EDDER MODER THO LIJKE DEHLINGE | GAEN, UT IN AUTH. UT FILIAR. FILIJ SUC.
PATER. ETC.

[Geen naschrift]

6. Emsinger Doemen van 1312

Gerb. 48

p. 38-42

Opschrift: VANN DOEMEN

Incipit: IM JAHRE UNSES HERENN, M CCC, UND XII, DHO | LUWARDT VAN WESTERHUSEN,
WIJARDT VAN EMUTHA, | HARO VAN HINTHA, SIJBRANDT VAN VISQUARDT, FOLCK-|HERT VAN
TWIXLUM, UND ALLE EMSCHA REDIJE WEREN

Explicit: SO WAT DODTSLACHTE SINES TUIGES | UNTBRECKT, SO SALLMEN DES UNTGAEN MIT XIJ
EEDE.

Naschrift: DIE SES OUERKOER

7. Overkeuren

Gerb. 632

p. 43-44

Opschrift: DIE SES OVERKOER, OFFTE NIJE | KOER DER FREESENN

Incipit: DIE EERSTE KOER. ALLE FRIESEN SOLEN EINMAHLL DES | JAHR THOSAMEN KOMEN THO
VFSTALS-BOEM, DES DINGS DAGES | IN DIN PINGSTERWEKE

Explicit: DIE SESTE KOER. DAT EIN JTCLICK FROUWES PERSOHNE MACH | HEBBEN IREN KOER, WAT
MANNE DAT SIE THO ECHE WILL | NEHMEN, UND DIE BRODER MACH SICK DAN BERADEN, WATT |
HE Siner SUSTER WILL MEDE GEVEN.

[Geen naschrift]

8. Emsinger Penningschuldboek

Gerb. 701

p. 44-59

Opschrift: VOLGEN DIE NIJE DOEMER, DAR DIE | EMSCHE BIJ RICHTEN, UND REKENN. | UNND THOM ERSTEN VAN PENNING[SCHULDT, UNND LEHENT GELDT.

Incipit: DIE EINENN ANDEREN BETIJETT SCHULDE, UND SPRECKT, JCK | HEBBE DIJ DAT VORKOFFT, UND DU HEFST MIJ NIET BETAALDT, | NU WILL ICK MIJN GELDT HEBBEN

Explicit: SO SALL HE GEVEN ALL DAT HEM DIE FRANE GEVEN HEFTT. KUMPT | IDT OVER DEN VOLCKE, SO IS IDT EIN MARCK.

[Geen naschrift]

9. Emsinger Boeteregister

Het naschrift geldt waarschijnlijk het gehele handschrift.

Gerb. 702

p. 59-78

Opschrift: VANN MORTTDADEN, UND SLAGEN

Incipit: DISSE SAKENN DIE HIJRNA VOLGEN, DAT SINT MOERTDADEN, UND MACHMEN VOR MORDT RICHTEN.

Explicit: WANNER SIE EINEN AN-DEREN MAN HEFFT GENOMEN, UND DE KINDER DAN MIT | SICK HEFFT ALL, THO DAT SIE VIJ JAR OLT SIJN, UND SE ERES | VADERS GUDT NICHT EN BESITTE *ETC.*

Naschrift: FINIS

d. Bijzonderheden kernhandschrift

Het handschrift heeft een titelblad. In een onbekende, zeventiende-eeuwse hand: DAT OLDE LANDT-|RECHT DER FREYEN FREESEN, | SO GEHOLDEN IS, EHR DAT DIE GRA-|VENN UND HEEREN THO OSTFRIESLAMTT | VAN DEM KEIJZER FRIDERICS DIESES NHA-|(MENS | DIE DRÜDDE, GEMAKETT SINDT. In de buitenmarge, naast dit titelopschrift, in dezelfde hand: CONSCRIPTUM CIRCA | TEMPORA FRIDERICI | II, IMPERATORIS, | IT VIDETUR : QUONI-|AM IN PREFATIONE | NOMINAT CUM IN | CATALOGE CÆSAREM | ULTIMUM.

In de buitenmarge op dezelfde pagina staat een '1', vermoedelijk in de hand van de kopiïst. Deze 1 is geen paginering (aangezien de paginering pas op het volgende vel begint, tevens met '1') maar duidt hoogstwaarschijnlijk op de positie in een convoluut waarin dit stuk eerder was opgenomen (zie 5.b).

B: Toevoegingen aan het kernhandschrift

Toegevoegd zijn schutbladkaternen en voorin nog een katern van drie bifolia. De toevoegingen worden aangeduid als *fol. I-VIII (voorin) en *fol. IX-X (achterin).

a. Overzicht

1. Materiaal

Schutbladen: Papier (zie 3.i.2). Katern 1 met register: Papier. Watermerk: gekroond wapenschild met Franse lelie en eronder een "4" en de letters "WR". Dit monogram "WR" gaat terug op de drukker Wendelin Riehel, die een molen huurde in Straatsburg in de zestiende eeuw. Zijn monogram werd in de eeuwen erna een soort standaardwijze om heraldische schilden aan de onderzijde mee te eindigen. Omdat het een katern is dat door Petrus Wierdsma is beschreven, zal dit een laat-achttiende-eeuwse variant van dit watermerk zijn. '1'

2. Datering

Schutbladen: [1780-1825] (zie 3.i.2). Katern 1: [achttiende eeuw].

3. Schrijfmedia

IJzergallusinkt; grafiet (potlood).

b. Opmaak

De toevoegingen aan het kernhandschrift zijn alle ongepagineerd/ongefolieerd. *Fol. VIII is eenmaal verticaal gevouwen, voor tekstafbakening.

c. Handen en transcripties toevoegingen

1. Dekblad en schutbladkatern voorin en katern 1

Dekblad: bovenin de buitenmarge, een signatuur in potlood, in twintigste-eeuwse onbekende hand: 10.

*Fol. VIIIr: een register, in de achttiende-eeuwse hand van Petrus Wierdsma: IN DIT STUK HEEFT MEN EENE ZAAKLIJKE OVERZETTING VAN T GEHEELE OP | PARKEMENT GESCHREVEN EMSIGER LANDRECHT. DOCH IN EEN ANDERE | ORDE. OM NU DE PLAATZEN GEMAKLIJKER TE VINDEN DIENT HET VOL: | GENDE REGISTER WAARIN TEVENS AANGEWEESEN ZIJN DE PLAATZEN UIT | HET GEMELDE LANDRECHT WELKE MEN BY V: WICHT IN ZIJNE AANTEKE: | NINGEN OP HET OOSTFR LANDRECHT OVERGEZET KAN VINDEN.

2. Schutbladkatern en dekblad achterin

Niets aangetroffen.

3. Transcripties van losse items

Strookje, getypt in zwarte inkt:

“DAT OLDE LANDTRECHT DER FREIJEN FREESEN”. EMSIGER LAND-|RECHT IN HET NEDERDUITSCH VERTAALD. PAPIER. Datering: twintigste eeuw.

Uitleenkaartje van de Provinciale Bibliotheek Friesland, recto: Bovenaan is een strookje papier geplakt, met daarop getypt: NIEDERDEUTSCHEN, DIE, RECHTSQUELLEN OSTFRIES-|LANDS. HERAUSGEGEBEN VON C. BORCHLING. | BD. I. DIE RECHTE DER EINZEL-LANDSCHAFTEN.

Rechtsbovenin staat getypt: C 7521. Er is op de vrijblijvende ruimte op deze zijde van het uitleenkaartje geschreven, in een onbekende hand. In vulpen zien we links: B en rechts: APRIL 260. Draaien we het uitleenkaartje een kwartslag naar links, dan lezen we, in potlood: fRS SAG | BRIEVEN ALBODE | EN - WIARDA | EN HS 593. Verso: In blauwe balpeninkt de signatuur: R10.

Datering: twintigste eeuw.

5. Oorsprong en herkomst

a. Oorspronkelijke datum en locatie

Dit handschrift is hoogstwaarschijnlijk in Ostfriesland ontstaan: de inhoud (bijv. de Emsinger Doemen van 1312 en het Emsinger penningschuldboek) en de taal (het Middelnedersaksisch heeft een Oostfriesse kleur) duiden daarop. Ook de titelpagina duidt op een Oostfriesse afkomst: er wordt in de titel gerefereerd aan de ‘Gravenn und Heeren tho Oistfrieslantt’.

b. Geschiedenis van het handschrift tot 1813

De ontstaanstijd wordt op basis van watermerken geschat op [1600-1625] (zie 4.A.a.2). Daarna is de bezittergeschiedenis duister, totdat de Groninger jurist H.A. Werumeus (1737-1782) het in handen lijkt te hebben gekregen. Want waarschijnlijk was R 10 eerder onderdeel van een convoluut dat in de catalogus van Werumeus voorkomt. In diens catalogus uit 1783 staat in de afdeling ‘Codices manuscripti’ op p. B, item ‘O’ een convoluut beschreven, dat opent met *Dat olde Landt-Recht der freyenu* (sic) *Freesen* (...), gevolgd door *Dat Gelrisch Verdrach. Polickey ordnungh des Gravinnen Annae van Oldenborch*, en *Demonstratio, quod non sit Fabula vetus*, gevolgd door ‘veele andere oude stucken’. Deze aanname wordt ondersteund door het voorkomen van de ‘1’ op de titelpagina (zie 4.c), die dan op de positie in het convoluut wijst. We weten niets van de provenance voordat Petrus Wierdsma (1729-1811) het aanschafte. We weten ook niet wanneer of bij welke gelegenheid hij dat deed; eigenlijk is het enige bewijs dat Wierdsma het zelf nog heeft aangeschaft het feit dat op de pagina’s die voorin zijn ingebonden, een register van zijn hand is opgenomen en hij paginering en glossen in het kernhandschrift aanbracht. Want in de Wierdsma-catalogus van 1813 treffen we R 10 vreemd genoeg niet aan. Misschien had het uiterlijk van R 10 –

het lijkt welhaast een groot formaat notitieschrift – daarmee te maken (zie 3.k). We vinden R 10 wel in de catalogus van 1858, op p. 10 als nr. 27.

c. Geschiedenis van het handschrift na 1813

(Het onderstaande is een bewerkte samenvatting van *Bidbook Richthofenkolleksje* (2022: 94-95). Petrus Wierdsma stierf in 1811. In 1813 werd zijn boekenbezit geveild. R 10 werd niet in de veilingcatalogus opgenomen (zie 5. b); ook de overige negen handschriften van de Richthofenkolleksje – die wél in de catalogus te vinden zijn – werden uiteindelijk overigens niet verkocht, en bleven evenzo in de familiebibliotheek. De eigenaren van de bibliotheek werden Petrus' zonen Pieter (1776-1846), jurist, en Jentje Dominicus (1781-1833), wethouder en burgemeester van Leeuwarden, zo kan geconcludeerd worden uit Montanus de Haan Hetteema (1830: XIII). Na de dood van Jentje Dominicus werd Pieter volledig eigenaar. Pieter stierf in 1846, zijn weduwe, Johanna Wichers (1778-1856) erfde de bibliotheek. Al voor haar dood deed ze de boeken over aan een dochter, Elisabeth Wierdsma (1811-1898). Elisabeth liet in 1858 haar man Adolph Ypey (1805-1875) R 10 en de overige negen handschriften ter veiling aanbieden. Op die veiling kocht de Leeuwarder boekhandelaar en stadsarchivaris Wopke Eekhoff (1809-1880) de tien handschriften aan voor de Silezische rechtgeleerde Karl von Richthofen (1811-1888). Ze belandden in Berlijn, waar Richthofen op dat moment hoogleraar staatsrecht en rechtsgeschiedenis was. Richthofen stierf in 1888, maar zijn bibliotheek was in 1884 al bij zijn zoon Karl Friedrich (1842-1916) terechtgekomen. In deze periode meldde Conrad Borchling zich bij de familie, wegens onderzoek, in 1904. Toen kon het handschrift in de familiebibliotheek op het landgoed te Damsdorf niet worden aangetroffen (Borchling 1908: xxii). Borchling concludeerde dat het handschrift al geruime tijd kwijt was. Dat was onterecht, want toen de familie zich genoodzaakt zag om de voormalige bibliotheek van Karl von Richthofen te verkopen – na Karl Friedrich's dood braken er roerige tijden aan, wat de familie noopte bezittingen te verkopen – was R 10 gewoon in de collectie aanwezig. De Richthofenkolleksje werd in de herfst van 1922 aangekocht door een speciaal daarvoor in het leven geroepen aankoopcommissie uit Nederland, die ze overdroeg aan het provinciebestuur van Fryslân, ter deponering in de Provinciale Bibliotheek. Vanaf 1 januari 1923 werden de handschriften voor iedereen raadpleegbaar. De provincie Fryslân is op het moment van schrijven nog altijd de eigenaar. Heden ten dage berust de Richthofenkolleksje in Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum. Tresoar is de rechtsopvolger van o.a. de Provinciale Bibliotheek.

6. Literatuur

Edities van (delen van) het handschrift

1908: Borchling, C. *Die niederdeutschen Rechtsquellen Ostfrieslands. I. Die Rechten der Einzel-Landschaften*. Aurich. 1-145 [editie van legger].

Relevante/gebruikte publicaties

1782-1788: Wierdsma, P. *Oude Friesche Wetten. I-II*. Kampen.

1840: von Richthofen, K. *Friesische Rechtsquellen*. Berlijn.

1880-1886: von Richthofen, K. *Untersuchungen über die friesische Rechtsgeschichte. I-III, 1*. Berlijn.

1908: Borchling, C. *Die niederdeutschen Rechtsquellen Ostfrieslands. I. Die Rechten der Einzel-Landschaften*. Aurich.

1935: Churchill, W.A. *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*. Amsterdam.

1950: Heawood, E. *Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries*. Hilversum.

1957: Hanenburg, J.H.M. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. Groningen.

1970: Heawood, E.. *Watermarks. Addenda and corrigenda*. Amsterdam.

1981: Gerbenzon, P. *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. I-II*. Groningen.

1992a: Gnrirrep, W.K., J.P. Gumbert, J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, 1992.

2001a: Munske e.a., H.H. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen.

- 2001b: Johnston, T.S.B. ‘The Middle Low German Translations of Old Frisian Legal Texts’. In: H.H. Munske e.a. (eds.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen. 587-594.
- 2016a: Schroor, M. (red.). *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân. I-IV*. Gorredijk. Ook beschikbaar via: tresoar.nl/encyclopedie.
- 2017: van Sluis, J. *Inventaris van de handschriften van de voormalige Provinsjale Biblioteek fan Fryslân*. Leeuwarden [gecorrigeerde versie van een inventaris uit 2007]. Ook beschikbaar via: <http://images.tresoar.nl/download/Inventaris%20Hss%20PBF%20versie%202017.pdf> [geraadpleegd op 23 januari 2023].
- 2021a: Janssen, R. ‘Wopke Eekhoff en de Richthofencollectie’. In: *Letterhoeke* 2. 14-15.
- 2021b: Janssen, R. ‘Van Wierdsmacollectie tot Richthofencollectie’. In: *Letterhoeke* 3. 14-15.
- 2022a: Janssen, R. ‘Uit het hart, uit het oog, uit het land’. In: *Letterhoeke* 1. 14-15.
- 2022b: [Tresoar]. *Bidbook Richthofenkolleksje*. (Tresoar, inv. nrs. Pc 24875 en 24876).
- 2022c: Janssen, R. ‘Deze Friesche eerezaak moet slagen’. In: *Fryslân* 6. 4-8.
- 2022d: Popkema, A.T. ‘Richthofen en Hetteema. Een ongemakkelijke visite in 1834’. In: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 47-54. (Ook toegankelijk via: pastei.frl > Bibliotheca Pasteiensis).
- [te verschijnen in 2023]: Undersykgroep Pastei. ‘Eardere besitter Richthofen-hânskrift R 10 ûntdutsen’. In: *Letterhoeke* 1.
- [te verschijnen in 2023]: De Vries, H. ‘De Narcisbinderij van meesterboekbinder Roelof Hunia (1722-1803). Onderzoek naar de Friese achttiende-eeuwse boekbanden uit de Richthofenkolleksje.’ In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 30.

Veilingcatalogi waarin het handschrift voorkomt

- 1783: *Catalogus bibliothecae selectissimae [...], tum libros, [...]; tum codices Mss [...]. Quos sibi collegit vir nobilissimus & doctissimus Hemmo Arnoldus Werumeus, J.U.D. [...]*. Groningen: Bolt.
- 1858: *Letterkundige nalatenschap van Petrus Wierdsma: catalogus van een kleine, doch hoogst belangrijke verzameling Oud-friesche handschriften en merkwaardige oude drukken, (onder welke origineele codices en incunabelen) benevens eigenhandige geschriften enz. van Petrus Wierdsma [...]*. Leeuwarden: Eekhoff.